Peter Levine
Az internet és a civil társadalom

Vedres Balázs – Bruszt László – David Stark
A technológiák szervezése és a szervezés technológiái: az *online* civil szerveződés főbb műfaji formái Kelet-Európában

Jody Jensen – Miszlivetz Ferenc
A civil társadalom változó nyelvezete és táguló horizontja

Juhász Lilla
Civil társadalom, modernizáció, IKT – miről üzennek a Wilson-tengelyek?

Információs Társadalom

civil társadalom

2005. V. évfolyam 1. szám

Információs Társadalom

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Alapítva 2001-ben

Szerkeszti: Z. Karvalics László – főszerkesztő
Horváth Andrea
Pintér Róbert
Rohonyi András
Végh Sándor

Lapterv: Szépkilátás Stúdió

Kiadja:
Az INFONIA (Információs Társadalomért,
Információs Kultúráért) Alapítvány – Gondolat Kiadó

Szerkesztőbizottság: Nyíri Kristóf – elnök
Adam Tolnay
Alföldi István
Berényi Gábor
Demeter Tamás
Kolin Péter
Lajta György
Mimi Larsson
Patrizia Bertini
Székely Iván
Z. Karvalics László

A szám megjelenését a NKA, a NKÖM, az NCA
és az NJSZT támogatta

Szerkesztőség: 1111 Budapest, Műegyetem rkp. 9. R. ép. 210.
Tel.: 463-2526 fax: 463-2547
e-mail: inftarsfolyoirat@infonia.hu
Megrendelhető a Gondolat Kiadónál
Tel.: 486-1527
e-mail: gondolat@gondolat.axelero.net
Éves elővizetési díj: 2800 Ft
Készült az Erfo Kft. Nyomdaüzemében
Felelős vezető: Horváth László
ISSN 1587-8694

SZTE Egyetemi Könyvtár
J000459305

SZTE Egyetemi Könyvtár
SZEGED
1.

X 13081

Bevezető

A civilek információs társadalma?

A „civil társadalom" fogalma a 18. század vége óta foglalkoztatja, kíséri és gazdagítja a szociológiát és a politikai filozófiát, jellemzően a mindenkori „Hatalommal" szembeni demokratikus ellensúlyt, mobilitást, modernizációt, progressziót, hitelességet kifejező kontextusban. Nem véletlen, hogy a 20. század közepére már majdnem elfeledett terminus a 1970-es évek közepén Közép-Kelet-Európában született újjá, nagyon erős normatív, majd politikai tartalommal. S miközben a civil társadalom csendes „forradalma" képes volt párbeszédre kényszeríteni még a doktriner államszocializmust is, a polgári szabadságjogok, valamint a politikai és a szociális jogok érvényre jutásával mind a normatív, mind a politikai funkció háttérbe szorult, és még a „civil társadalom" szószerkezet is egyre ritkábban tűnt fel a társadalomelméleti diskurzusokban.

Így volt ez egészen a kilencvenes évek közepéig, amikor nemcsak az információtechnológiai forradalom új szakasza indult el, hanem szinte azonnal fellángoltak az ennek a társadalomra gyakorolt hatásáról szóló viták is. Miközben ugyanis a társadalomkutatók többnyire egyetértenek azzal a megállapítással, hogy a fejlett nyugati társadalmak mindinkább kapcsolathiányosak, kevésbé működnek hálózatszerűen, egyre kevesebb embert érdekel a politika, a választásokon való részvétel, s egyre gyengébb a civil szervezetek iránti elkötelezettség, szenvedélyes viták folynak arról, hogy az interaktív technológiák egyre nagyobb mértékű társadalmi elterjedése milyen hatással lesz ezekre a folyamatokra. Vajon felgyorsítja őket, vagy épp ellenkezőleg: visszafordítja őket korábbi szintjükre?

Az információs társadalom kontextusában a civil társadalomnak is újra kell gondolnia szerepét, lehetőségeit, eszközeit. Az például, hogy az IKT-eszközök segítségével az egyéneknek, a közösségeknek azonnal lehetőségük van nyilvános vitákban, döntési folyamatokban, véleménynyilvánításban részt venniük, paradox módon a civil társadalom hagyományos intézményi felépítését, normatív és közvetítő funkcióját kérdőjelezi meg. A „klasszikus" felfogásban ugyanis a civil szervezetek az állampolgári, közösségi érdekek artikulációjának közvetítői, ám napjainkban ugyanezt a szerepet akár a közösségi portálok, a deliberatív online felületek is betölthetik. A civil szervezeteknek tehát nem pusztán kommunikációs csatornaként szabad az internetre tekinteniük, hanem megnövekedett cselekvési térként, új típusú működésmódok lehetőségét kínáló közegként is.

Folyóiratunk különszáma abban a reményben igyekszik az újkeletű dilemmákat bemutatni, hogy a civil társadalom képes lesz az interaktív hálózati technológiák előnyeit kihasználni, s ennek révén nemcsak ennek az eszközvilágnak a társadalmasítása, hanem a közügyek alakításának új minősége is kézzelfogható közelségbe kerül.

Molnár Szilárd – Z. Karvalics László

Jody Jensen – Miszlivetz Ferenc

A civil társadalom változó nyelvezete és táguló horizontja

I. A civil társadalom reneszánsza Kelet-Közép-Európában

A jaltai rendszer reálpolitikájának útvesztőiben a kelet-közép-európai társadalmak hosszú tanulási folyamaton mentek keresztül, amíg rátaláltak arra a nyelvezetre és az önszerveződésnek azokra a formáira, amelyek a legalkalmasabbnak és leghatékonyabbak értékeik és identitásaik védelmére a diktatúrával és az autoritárius uralommal szemben. A munkások és értelmiségiek lázadásai és forradalmai az '50-es évek során, és azok a békésebb, ám mégis radikális reformtörekvések, amelyek a '68-as Prágai Tavaszban csúcsosodtak ki, hősies, ám eredménytelen (és tegyük hozzá: tragédiákba torkolló) kísérletek voltak. Ugyanakkor ezek a keserű leckék nagymértékben hozzájárultak egy új politikai filozófia és stratégia megszületéséhez, ami végül a civil társadalom elméletében és gyakorlatában teljesedett ki. Ahhoz, hogy az emancipatorikus és szabadulási mozgalmak az önkifejezés új útjait és formáit megtalálhassák, először is új nyelvre volt szükségük.

Ez az új politikai filozófia és a tőle elválaszthatatlan új nyelvezet már felfedezhető az '56-os traumát követő korszak olyan kimagasló szerzőinél, mint Bibó István, ám kifejlett formát mégis csak a '70-es évek végén és a '80-as évek elején öltöttek, Adam Michnik esszéiben és a lengyel munkásmozgalmat támogató értelmiség politikai gyakorlatában. Michnik a *Szolidaritás* független szakszervezet spontán növekedésének lényegét a társadalmi kötelékek megerősítésében, valamint a munkavállalói, emberi és nemzeti jogok garantálását célzó önszerveződésben látta: „A kommunista Lengyelország életében először a civil társadalom újjáéledt és kompromisszumot kötött az állammal" (Michnik, 1985: 124). Jacek Kuron gyakorlatiasabb megfogalmazásában: „Annak felfedezése, hogy a politika több mint az állam, az üldözöttek életének legegyszerűbb tényeivel kezdődött. A legnehezebb pillanatokban azt kellett használniuk, amit maguk körül találtak. Nem léteztek pártok, ahova fordulhattak volna, sem bíróság, amelyben megbízhattak volna. A nehéz időkben az elsődleges forrás a család volt, a barátok, esetleg néhányan a többi munkás közül. Miről beszélünk, ha nem a civil társadalomról, ha az interperszonális kapcsolatok elemi szintjén is? A hatalmas ideológiai zűrzavar idején a civil társadalom felfedezése sokkal inkább szükségszerűség, mint elméleti kérdés volt." (Idézi Kaldor, 2003: 75)

Kelet-európai értelmiségiek hajlamosak azt gondolni, hogy a civil társadalom fogalmának újjászületése nekik, vagy legalábbis a kelet-közép-európai történelem sajátosságainak volt köszönhető. Meglepő módon azonban ugyanebben az időben egy másik periférián, Latin-Amerikában is hasonló fejlemények mentek végbe. Fernando Cardoso a brazil politikai nyelv hasonló átalakulásáról számol be,[1] melynek során az ellenzék fokozatosan azonosította magát a civil társadalommal.

[1] Lásd részletesen Mary Kaldor *Global Civil Society. An Answer to War* című új könyvét. Cambridge: Polity Press, 2003, 75–87.

A '90-es évek második felében, amikor a kelet- és közép-európai régióban már elveszteni látszott mozgósító erejét, a civil társadalom fogalma váratlanul kitágult: Afrika, Ázsia, Latin-Amerika helyi mozgalmait, civil kezdeményezéseit kapcsolta össze regionális, transznacionális és globális mozgalmakkal, amelyek szintén a civil társadalom fogalmával határozták meg önmagukat.

Ám a nagy áttörés a '80-as években valóban Kelet- és Közép-Európában következett be. Itt indultak útjukra és kapcsolódtak először egymáshoz azok az új társadalmi mozgalmak, amelyek a civil társadalom jelszavát írták zászlajukra és a civil kurázsi felmutatásával és terjesztésével siettették a részben már megroggyant, önbizalmukat vesztett, de erőszak alkalmazására még mindig képes, szovjet irányítás alatt álló katonai tömbhöz tartozó kommunista rezsimek diszkreditálódását, és ezzel komolyan kivették részüket a vasfüggöny felszámolásában és a kétpólusú világrend aláásásában.

* * *

A második világháborút követően, sajátos elhivatottságuk által vezérelten hatalomra került kelet- és közép-európai kommunista pártok a Vörös Hadsereg és a KGB támogatását élvezve nekiláttak a civil társadalmakban kiépült horizontális kapcsolatrendszerek felszámolásának, abban a hiszemben, hogy egy atomizált és önszerveződési képességétől megfosztott társadalom engedelmes és megbízható alattvalókat biztosít majd leendő uralmukhoz. A kommunista párttal összefonódott állam a maga eszközeivel segített a társadalom demobilizálásában: államosította az érdekképviseletet, a szakszervezeteket és végső soron kísérletet tett az egész társadalom központi ellenőrzésére.

Szerencsére a civil társadalom kötelékeinek teljes körű felszámolása nem sikerült: a társadalom értékrendje, hálózatai és kapcsolatrendszere, csakúgy, mint a különféle vallási, nyelvi, kulturális identitások – ha többnyire rejtve, búvópatakként is – jelentős mértékben tovább éltek az '50-es évek diktatúráinak idején, majd előbukkantak a '60-as és a '70-es évek reformfolyamataiban, hogy azután új formákat keresve maguknak újra virágzásnak induljanak a '80-as évek második felében.

Az '56-os forradalom leverésének traumáját követően a diktatúrák jelentős változásokon mentek keresztül a szovjet tömb egészében. A leggyorsabb és leglátványosabb változás Lengyelországban és Magyarországon következett be, ahol a '60-as évek elejétől – a paternalizmus modernizált populista verziójaként – egyfajta „felvilágosult szocialista abszolutizmus" körvonalai kezdtek kirajzolódni, híven a kelet- és közép-európai politikai struktúrák ingatag, bizonytalan és átmeneti jellegéhez.

A közeli és távoli múlt leckéi a térség független gondolkodóit nemcsak óvatosságra intették, de alternatív megoldások és módszerek kutatására is sarkallták őket: a kétpólusú és megingathatatlannak mutatkozó világrend keretei között kellett megtalálniuk a demokratizálódás, a társadalmi, politikai és kulturális autonómia és szabadság megteremtésének lehetőségeit.

Magyarországon a legkézenfekvőbb alternatíva – amelyre az állampárt és pártállam is némi fogékonyságot mutatott – a politikai változások nélküli gazdasági reformok fokozatos bevezetése, a világgazdasági realitások államilag kontrollált „beengedése" volt a korábbi irracionális parancsuralmi gazdasági viszonyok közé. A hallgatólagos kompromisszum hatalom és társadalom között egyfelől utat nyitott egy felemás „szocialista kispolgárosodás" előtt, amely széles rétegek szemében vonzó alternatívává tette a

Kádár-korszakot. A „gulyáskommunizmus", „fridzsiderszocializmus", „a láger legvidámabb barakkja" – ezek a legjellegzetesebb címkék, amelyeket a dolgok felszíne mögötti valóságra nem kíváncsi demokratikus média és közvélemény ragasztott rá erre a sajátos és ellentmondásos „sikertörténetre". A kompromisszum pozitív oldala az volt, hogy a forradalmat véresen és következetesen megtorló pártállam új politikát hirdetett és kiskapukat nyitott az egyéni gyarapodás számára.

Ennek viszont igen nagy ára volt a politikai és társadalmi cselekvés terén: a társadalom önként vette fel az államszocialista neopaternalizmus kényszerzubbonyát és jó ideig még tetszelgett is ebben az új maskarában. Mindez a morális érzék és a társadalmi felelősségtudat további erőteljes sorvadásához, atomizálódáshoz és infantilizálódáshoz vezetett. A kádárizmus fényezett szellői elfújták a társadalmi autonómia, az önszerveződés, a munkás-önigazgatás gondolatát. A kompromisszum belső ellentmondásai azonban nem sokáig maradtak a felszín alatt. Valóságos gazdasági teljesítmény nélkül a '80-as évek elejére kimerültek a hitelforrások, s velük együtt a társadalom tűrőképessége és az önkizsákmányolást lehetővé tevő tartalékai is, a társadalom elkezdte szűknek érezni a politikai és társadalmi bénultság jelmezét: a kádárizmus hallgatólagos kiegyezése összeomlott.

Ahogyan egyre leplezetlenebbül nyilvánult meg a gazdasági csőd és nyomában a politikai válság, úgy kezdte felváltani a hallgatás kultúráját a párbeszéd vagy a párbeszédre való törekvés kultúrája. Az új párbeszédkísérletek különösen termékenynek bizonyultak a korábban egymástól elszigetelten létező független értelmiségi, szakmai és diákkörök esetében. A párbeszédigénytől és a kritikai diskurzustól a média sem tarthatta magát sokáig távol. A tabu-témák hosszú listája rohamosan zsugorodott.

Más szóval egy új nyilvánosság volt születőben, amely lehetőséget teremtett a társadalmat feszítő kérdések nyílt kritikai megvitatására. Ennek a születőben lévő új nyilvánosságnak részei és erjesztői is voltak azok a spontán módon alakuló, rövid lappangási idő után felszínre törő, egymást tudatosan erősítő és egymással szolidaritást is vállaló szakmai körök, környezetvédelmi és békemozgalmak, szakkollégiumok és ifjúsági, egyetemi körök vagy klubok, amelyek – Bibó fogalomhasználatával élve – gyakran "a szabadság kis köreiként" határozták meg önmagukat. Ezek az egymás felé is megnyíló és táguló körök gyorsan és hatékonyan jutottak konszenzusra abban, hogy a civil társadalom fogalmát egyfajta közös védelmi ernyőként használják, és magukat egy új, plurális civil társadalom alkotóelemeinek tekintsék.

Noha a civil társadalom nyelvének és fogalmának széleskörű elterjedése és „használatba vétele" Kelet- és Közép-Európában nagyjából ugyanarra az időszakra, a '80-as évek elejére-közepére tehető, a társadalmi együttműködés, szolidaritás és dialógus kialakulása eltérő formákat mutat.

Lengyelországban a huszadik század legnagyobb munkásmozgalmává szerveződött és a lengyel társadalom jelentős részét integrálni képes *Szolidaritás* vált a civil társadalom metaforájává. A *Szolidaritás* néhány év leforgása alatt országos méretű politikai, kulturális és gazdasági hálózatot teremtett, amely stratégiáját egy merőben új politikai filozófiára építette. Ennek legfontosabb jellemzője a pártállam reprezentánsainak egy erőszakmentes, racionális és kompromisszumra kész párbeszédbe való bevonása volt. Az erőszakmentesség és párbeszédkészség mellett a társadalmi szolidaritás volt az a harmadik meghatározó érték, amit az új mozgalom nemcsak nevében, hanem tetteiben is

Egyetemi Könyvtár SZEGED

következetesen képviselt. E három érték együttesen, élükön a jól szervezett együttműködés és a szolidaritás felmutatásával, az értelmiségiek támogatta lengyel munkásmozgalmat egy új korszak szimbólumává avatta. Ez az új korszak – a civil társadalom politikájának korszaka – a társadalom, a politikai hatalom és a gazdasági hatalom viszonyának újragondolását és gyökeres átértelmezését hozta magával. A 'civil' jelző új értelmet nyert, jelentéstartománya gazdagodott. Felszívta magába és integrálta az új politikai filozófia és társadalmi gyakorlat meghatározó elemeit: az erőszakmentességet, a párbeszédkészséget, a kompromisszumkészséget, az autonómia, függetlenség és sokféleség tiszteletét, a társadalmi kezdeményezőkészség és kreativitás, az alulról induló kezdeményezések támogatását.

A *Szolidaritás* létezése és átütő sikere a szovjet tömb egésze számára azt az üzenetet hordozta, hogy *van lehetőség* a diktatórikus és autoritárius politikai berendezkedések *alulról és békés úton* történő kihívására és fokozatos megreformálására. Ez az üzenet egyben jeladás is volt Kelet-Közép-Európa számára. A *Szolidaritást* betiltották ugyan és aktivistáit internálták, de a véres megtorlások elmaradtak és a társadalmi önszerveződés folytatódott. A civil társadalom szellemét többé nem lehetett visszadugni a palackba.

II. 1989 eszméi: a globális civil társadalom fogalmának eredete

A civil társadalom szerepe az autoritárius rendszerek megbuktatásában és a demokratizálódásban a kelet- és közép-európai társadalmakban

A kelet- és közép-európai rendszerváltással foglalkozó szakirodalomban széleskörű egyetértés nyilvánul meg abban, hogy „a civil társadalom 1989-ben kulcsszerepet játszott a kommunista rendszerek megbuktatásában". (Bernhard 1996: 309–330) Michael Bernhardt szerint a civil társadalom „a hivatalos közélet és a magánélet között elhelyezkedő nyilvános tér", amelyet az államtól törvényi eszközökkel elválasztott „autonóm szervezetek" népesítenek be. (Bernhard 1996: 309)

Weigle és Butterfield (1992: 1–2) megfogalmazása szerint „a független szervezetek fokozódó aktivitása egyre inkább kétségbe vonta az egyetlen uralkodó párt legitimitását és hatalmi bázisát, és végül a kommunista uralom végéhez vezetett".

Hasonlóképpen, Cohen és Arato (1992: 64) úgy véli, hogy „a hivatalos intézményeken kívül álló csoportok és egyesületek, sőt a különféle mozgalmak számára is elsődleges feladat a reformok keresztülvitele".

Tismaneanu (1992) értelmezésében „az autonóm társadalmi és kulturális kezdeményezések központjai 1989-ben jelentős mértékben hozzájárultak a 'sima, erőszakmentes változásokhoz'".

Az „alternatív mozgalmak" és az 1980-as években ezekről a mozgalmakról folytatott civil társadalmi diskurzus újabb értékelései eltérő magyarázatokat kínálnak. John K. Glenn (2001) *A demokrácia keretei: civil társadalom és polgári mozgalmak Kelet-Európában (Framing Democracy: Civil Society and Civic Movements in Eastern Europe)* című könyvében a fent említett magyarázatok „monokauzális logikájáról és fogalmi pontatlanságáról" beszél:

> „[Ezek az értelmezések] elhomályosítják a leninista rezsimek, mint visszafogó erőként működő tárgyalópartnerek hatását az államok rekonstrukciójára. Nem egyszerűen az történt ugyanis, hogy ezeket a rezsimeket legyőzte a független csoportok által vezetett politikai tiltakozás, hanem ezek maguk is hozzájárultak az újjáépítés mintáinak kialakításához, a mozgalmak erőfeszítéseitől függetlenül. Az állam rekonstrukcióját a szóban forgó értelmezések nem azért nem tudják megmagyarázni, mert hiányzik a modell, amely megvilágítaná az egyes államok és a különféle mozgalmak kölcsönhatását, ami létrehozta a posztkommunista államok politikai intézményeit. [...] Félreértik a civil társadalmi diskurzus stratégiai természetét és azt a feltételes jellegű támogatást, amit a közvélemény a polgári mozgalmaknak nyújtott." (Glenn 2001: 26–27)

Glenn arra a következtetésre jut, hogy a civil társadalomról alkotott képünket újra kell fogalmaznunk, mégpedig „azt az átfogó keretet látva benne, melynek segítségével a polgári mozgalmak – a változó politikai lehetőségek figyelembevételével – egész Kelet-Európában mozgósítani igyekeztek a közvélemény támogatását". (Glenn 2001: 26–27)

Glenn hajlik arra, hogy elfogadja Staniszkis (1991) álláspontját, aki az 1989 utáni kelet- és közép-európai társadalmak tekintetében a folyamatosságot hangsúlyozza, és a társadalmi mozgalmak általa meglehetősen defenzívnek látott önkorlátozó stratégiáját nem tartja alkalmasnak alapvető társadalmi változások elérésére.

> „Úgy tűnik, hogy a társadalom intenzívebben tapasztalja meg a folyamatosságot, mint amennyire a változásokat érzékeli, és maga ez a felfogás [...] felöltheti az önbeteljesítő jóslat vonásait, társadalmi apátiát és azt az érzést váltva ki, hogy a forradalom csupán az elit érdekeit szolgálta." (Staniszkis 1991: 181)

A civil társadalommal foglalkozó szakirodalom kezdetben a hidegháború idején működött demokratikus ellenállási mozgalmakra koncentrált, rendszerint a lengyel *Szolidaritást (Solidarnoææ)* tekintve a társadalmi önállóság és a politikai ellenállás modelljének és kiemelkedő példájának. A civil társadalom fogalmát azonban hamarosan alapvetően eltérő berendezkedésű társadalmak elemzésére is felhasználták, az Egyesült Államoktól a korábbi Szovjetunión keresztül Afrikáig és a Távol-Keletig. (Lásd többek között Arato és Cohen, 1992).

Muetzelfeldt és Smith (2002) a közelmúltban átfogó elemzésnek vetették alá a civil társadalommal foglalkozó elméletek különféle fajtáit és kimutatták, hogy a civil társadalmak korábbi megközelítéseinek nagy többsége meglehetősen egyoldalú volt. Az elfogult megközelítések helyett, amelyek vagy az állam, vagy a civil társadalom fontosságát hangsúlyozzák túl, kiegyensúlyozottabb szemléletet kínálnak:

> „Ellentétben azokkal, akik globális szinten elsőbbséget tulajdonítanak akár a civil társadalomnak, akár a kormányzati intézményeknek, mi elismerjük a globális civil társadalom és a kormányzás közötti kétirányú kölcsönhatás jelentőségét, és mindkét oldalnak a kölcsönhatások révén kialakuló vonásait hangsúlyozzuk. Ez az „együtt kialakulás" a kölcsönös megközelítés az erős támogató állam és az erős civil társadalom viszonosságon alapuló létrehozására helyezi a hangsúlyt..." (Muetzelfeldt és Smith 2002: 58)

Ez a megközelítés Kumar (1994: 127–130) és Waltzer (1995) szemléletét követi, akik kimondták, hogy „csak demokratikus állam hozhat létre demokratikus civil társadalmat, és csak demokratikus civil társadalom tarthat fenn demokratikus államot". (Waltzer 1995: 170)

Muetzelfeldt és Smith helyesen hangsúlyozzák, hogy az, amit ők az „együttes kialakulás" megközelítésének neveznek, lehetővé teszi az államok és a civil társadalmak kapcsolatának komplexebb megértését.

> „Az államok nem homogének, és a tőkével, illetve a civil társadalommal ellentétes helyzetükből adódóan ellentmondásos vonásaik vannak [...] Ez a megközelítés olyan elemzési keretet nyújt, ami lehetőséget ad az állam és a civil társadalom kölcsönös társadalmi-politikai viszonyainak megragadására. Ezáltal megnyílik az út olyan cselekvési modellek kidolgozása előtt, amelyek mind a civil társadalmat, mind a jó kormányzatot az aktív állampolgárok hatékony társadalmi tevékenységének pozitív visszacsatolásain keresztül építik fel." (Muetzelfeldt és Smith 2002: 59)

Ezt a kifinomult, komplex és kiegyensúlyozott megközelítést a civil társadalom szakirodalmában először Martin Krygier (1997) dolgozta ki:

> „A téma szempontjából Lengyelországnak különös és messzire előremutató jelentősége van. Az ugyanis, ami itt történt, bármely más országénál sokkal nagyobb lendülettel és figyelemre méltó eréllyel ment végbe, és végül minden elképzelést felülmúlóan sikeres volt. A civil társadalomról sokat tanulhatunk a *Szolidaritás* kiáltványaiból, küzdelmeiből, törekvéseiből és sorsából, abból, ahogyan a civil társadalmat értelmezte, és abból is, amit a mozgalom nem tudott (vagy nem tekintett fontosnak) megérteni ebből a fogalomból [...]" (Krygier 1997: 59)

Krygier feltárja az *in statu nascendi* leledző civil társadalom és a már jól megalapozott, működőképes civil társadalom közötti különbségeket:

> „A civil társadalmak a gazdasági élet, az ismerősök és az idegenek közötti civilizált érintkezés és a toleráns pluralizmus jellegzetes mintáira épülnek, amelyek viszont az állam és a törvénykezés sajátságos konfigurációin alapulnak, és bizonyos fajta politikáktól kapnak támogatást. Mindezekben a tartományokban a civil társadalomnak [...] vannak olyan elemei, amelyekkel a Szolidaritás nem rendelkezett. [...] Továbbá, az elemek kölcsönösen összefüggenek. Az igazi civil társadalmak erős – bár nem zsarnokian erős – politikai és jogi infrastruktúrát építenek ki és liberális-demokratikus politikát folytatnak." (Krygier 1997: 64)

A probléma az, hogy *igazi* civil társadalom nem létezik. A *valóságos* civil társadalmaknak lehetnek – és kell, hogy legyenek – eszményei, s ennélfogva egy ideáltípus alapvető vonásainak megfogalmazása hasznos lehet. A valóságos civil társadalmak akár ezekhez mérhetők lehetnek, s ezek az ideálok minden bizonnyal további tudományos viták tárgyává válnak. Jadwiga Staniszkis visszaterel bennünket a kelet-európai realitások talajára.

> „A civil társadalom létrehozása sokkal összetettebb folyamat, mint pusztán a politika liberalizálása: megköveteli mind a tulajdonjogok reformját, mind a mély kulturális változásokat. Fájdalmas, mint ahogyan a keleti blokkban ma megjelenő új politikák megalkotása is az. Nem csupán a régi kirakat-intézmények aktiválódnak (mielőtt új intézmények létesülnek és az ellentétes táborok kialakulnak, rendszerint ez az első lépés), hanem mind a régi, mind az új eliteknek meg kell tanulniuk azt is, hogy ellenálljanak a korlátlan hatalom kísértéseinek. A valamennyi szereplőt korlátozó jogi struktúrák megteremtésére irányuló fejlődés – egy olyan kiinduló helyzetből, amelyben a szabályok csak a társadalom kezét kötötték meg, az uralkodó elitét nem – a keleti blokkban még nem fejeződött be. Mind az ellenzéki reformerek, mind a régi rendszer 'felülről operáló forradalmárai' mindmáig nagy kísértésnek vannak kitéve, hogy a reform nevében felhasználják a kiváltságos állam technikáit (és filozófiáját)." (Staniszkis 1991: 26)

Egyes nyugati szerzők, köztük François Furet, Timothy Garton Ash és Jürgen Habermas álláspontja szerint 1989 fő jellemvonása az újítások teljes hiánya volt. Mary Kaldor egyetért azzal, hogy 1989 bársonyos forradalmai nem hoztak magukkal új politikákat vagy stratégiákat a kormányok számára, de – helyesen – azt állítja, hogy a forradalmakat megelőző évtized viszont az új eszmék valóságos melegágya volt.

Valóban, az 1989 előtti időszak mozgalmainak és hálózatépítkezésének köszönhetően kialakult az állampolgárság és a civil társadalom, valamint a „transznacionalizmus" fogalmának új értelmezése. Kaldor azt állítja, hogy „az európai vagy globális civil társadalom eszméje, amelyről azt mondhatjuk, hogy ebben az időszakban született meg, bizonyos értelemben magába foglalta vagy felölelte az ilyenfajta gondolkodást." (Kaldor 2003: 50) A kelet- és közép-európai ellenzékiek, valamint a független értelmiségiek és aktivisták megemésztették 1956 tanulságait, és az 1970-es évek végén, illetve az 1980-as évek elején új következtetésekre jutottak. A többek között Michnik, Kuron, Konrád és Hável által képviselt új kelet-európai gondolkodásmód az elnyomó autoritárius állam és a társadalom közötti kapcsolatokat illetően nagymértékben hozzájárult a politikai és elméleti fogalomalkotáshoz.

Az 1956-os forradalom kitörésétől kezdve az egész régióban mindenütt állandóan érezhető volt a szovjet uralom visszautasítása és a bipoláris világrendszer logikája között kialakult feszültség. Újszerű, többé-kevésbé járható utakat sikerült találni a politikai uralkodó osztállyal kiépítendő új kapcsolatok szükségességének alátámasztásához és a demokratizálódáshoz. 1956 és 1968 kudarcai után a *Szolidaritás* hatékonynak és győzedelmesnek bizonyult: új élettel töltötte meg és újraformálta a civil társadalom fogalmát.

A civil társadalom gondolkodásmódjában és tevékenységében bekövetkezett változást erőteljes „külső", nemzetközi trendek is támogatták. Az 1975. évi helsinki egyezménynek az emberi jogokkal foglalkozó harmadik kosarában foglaltak segítették Csehszlovákiában a *Charta '77*, Lengyelországban a *KOR*, Magyarországon pedig a demokratikus ellenzék kialakulását és nyíltabb tevékenységét nemcsak az adott társadalmakon belül, hanem a nemzetközi együttműködés terén is.

Mindezeknek az eszméknek és újraértelmezéseknek a középpontjában az az erős meggyőződés állt, hogy az események új, történelmileg példátlan pályát követve haladhatnak előre. A *Charta '77* új diskurzusában egy új nyelvezet olyan terminusai és idiómái jelentek meg, mint például a „párhuzamos város" *(parallel polis)* és „a hatalomnél-

küliek" *(the power of the powerless)*. Ez az új szótár új gondolkodásmódot és a gyengülő autoritárius rendszerek irányában új attitűdöt juttatott kifejezésre. Václáv Benda hangsúlyozta, hogy a *parallel polis* nem a hatalom versenytársa, és a *Charta* '77 szerint nem politikai mozgalomnak, hanem „civil kezdeményezésnek" tekintendő. Röviden: az új nyelvezet új típusú, „alulról" bekopogtató politika megjelenését jelezte.

Az új nyelvezet és az új gondolkodás megszületése eredetileg a nemzeti szintre korlátozódott, de voltak a határokon átnyúló ígéretes civil kezdeményezések is. A kelet- és közép-európai ellenzéki csoportok és az alternatív mozgalmak között egymás ügyének megerősítése és különféle tevékenységeik kölcsönös támogatása érdekében rendszeres együttműködés alakult ki (Kaldor 1997: 8). Ez a kockázatos és példa nélküli vállalkozás a több nemzet által vállalt közös identitás egyre fokozódó tudatosodását eredményezte regionális, vagyis közép-európai szinten, ami tovább erősítette a szolidaritást. Nem csupán a főbb demokratikus ellenzéki mozgalmak között jött létre együttműködés, hanem kisebb mozgalmak és csoportok (például a környezetvédők, a békeaktivisták és különféle szakmai-értelmiségi körök) között is. A kialakuló civil társadalomnak és az új társadalmi mozgalmaknak az egész kelet- és közép-európai régióban megvalósítandó védelme érdekében Václáv Hável, a *Charta* '77 szóvivője a társadalmi mozgalmak alternatív európai parlamentjének létrehozására tett javaslatot.

Kaldor felhívja a figyelmünket arra a tényre, hogy a társadalmi mozgalmak és az állampolgári csoportok kialakulása regionális szintű jelenség volt. „A szabadság kis körei" (a *Szolidaritás*, a *Charta* '77, az *„Ekevasat a kardokból!"* néven az NDK-ban indult mozgalom, a *Dialógus Csoportok*, a *Wólnosæ i Pokuj*, a *Duna Kör*, a *Fidesz* stb.) nem egymástól elszigetelten indultak növekedésnek. Az 1980-as években Nyugaton is ismét erős és dinamikus társadalmi mozgalmak léptek fel, amelyekben a demokrácia radikalizálása és az új közösségi szféra kialakulása iránti szükséglet fejeződött ki. Az új nyelvezet megszületésével együtt megkezdődött egy olyan kelet-nyugati párbeszéd Európában, amely mindaddig előzmény nélküli globális tudatosságot és felelősséget tükrözött.

1985-ben Hável így írt:

> „Úgy tűnik, hogy mindannyiunk előtt – Keleten és Nyugaton egyaránt – egyetlen alapvető feladat áll, amelyből minden más következik. Ez a feladat nem más, mint hogy éberen és óvatosan, [...] ám ugyanakkor teljes elkötelezettséggel [...] ellenálljunk a névtelen, személytelen és embertelen hatalom irracionális elnyomásának, hogy leküzdjük az ideológiák, a rendszerek, a bürokrácia, a mesterséges nyelvek és a politikai jelszavak hatalmát." (Hável 1990)

A kelet-nyugati dialógus a mozgástér kibővítésével mindenesetre új, európai és globális nyilvánosságot teremtett a kelet- és közép-európai mozgalmak számára, amelyek sikeresen betöltötték az új közéleti teret. Európa katonai erejének és adminisztrációjának mesterséges megosztottsága elfogadhatatlanná vált a fiatalabb generációk számára, akik nem élték át az 1950-es évek terrorját. Számukra az új nyelv és gondolkodásmód természetes adottság volt. A '80-as évek diskurzusában hirtelen egy új *Zeitgeist*, egy új „érzés" kezdett uralkodóvá válni. A „jogom van hallatni a hangomat" attitűdje nemcsak a meglehetősen gyenge békemozgalmat jellemezte Kelet- és Közép-Európában, hanem a különféle klubokat, diákszervezeteket és környezetvédő csoportokat is. Pontosan ez a közös érzés volt az, ami összekötötte őket, és megteremtette a közös nyelvet a civil társadalom számára.

Ez egybehangzik Marc Nerfin előrejelzésével, miszerint maga az állampolgár és a tiltakozás általános hangulata egyre fontosabbá válik a világ más részein is. A kelet-nyugati dialógus résztvevői között – az erősen eltérő politikai és kulturális kontextusok dacára – alapvető konszenzus volt abban, hogy az alapvető politikai, társadalmi és ökológiai kérdésekben nem szabad tovább hallgatni. Mindezeknek a közéleti gondoknak a közös nevezőjévé az új nyelv használata vált, és ez biztosította a laza, inkább lelki-szellemi kapcsolatokat a független civil mozgalmak és kezdeményezések tagjai között.

Kaldor azt állítja továbbá, hogy a nyugati békemozgalom a „gyakorlati transznacionalizmus" megteremtésével hozzájárult a kialakulóban levő közép-európai civil társadalom világában folyó új diskurzushoz. Az *END* és a „Kelet-nyugati párbeszéd európai hálózata" *(European Network of East-West Dialog)* megmutatta, hogy a hálózatok valóban hatékonyak lehetnek és a határokon átívelő hálózatépítés a tiltakozás, az emberi jogok védelme, valamint új fogalmak és eszmék kidolgozása terén egyaránt nemcsak lehetséges, hanem gyümölcsöző is lehet. Szintén figyelemre méltó, hogy számos új fogalom – például a hatalommal való felruházás *(empowerment)*, a részvétel *(participation)*, a megfontolt és céltudatos közös gondolkodás *(deliberation)*, továbbá a *transznacionális és az európai közszféra*, valamint maga a *globális civil társadalom* – az 1980-as évek közepén született meg. Mindezek a fogalmak, eszmék és kifejezések ezután az 1990-es években tudományos kutatás tárgyává és a hatalom nyelvezetének fontos elemeivé váltak. Érdekes, hogy meglehetősen lanyha érdeklődés nyilvánul meg ezek új keletű eredete iránt, és ebben az irányban nagyon kevés kutatás folyik.[1]

III. 1989 után: az intézményesült demokrácia és a nyelvi fordulat a civil társadalmi diskurzusban

A képviseleti demokrácia új intézményeinek gyors megalapítása radikálisan megváltoztatta a civil társadalom dinamikáját. A korábbi civil társadalmi aktivisták túlnyomó többsége az új politikai elit tagjává vált és elfoglalta a legmagasabb vezetői pozíciókat az új intézményekben és a politikai pártokban. Ennek megfelelően drámaian megváltozott a civil társadalom és az állam kapcsolatairól alkotott felfogásuk. Az új politikai elit vezetői és ideológusai kijelentették, hogy a társadalmi mozgalmak ideje elmúlt. Azt állították, hogy az alulról feltörő erők mozgósítása az új demokráciák számára szükségtelen, sőt egyenesen veszélyes lehet. A politikai pártok hatásos arénát nyújtottak az eszmék, az ideológiák és a társadalmi-politikai alternatívák versengéséhez. E szerint a neoliberális és etatista krédó szerint az állampolgárok mindennapi politikai részvételére nincs szükség. Szerepüket az új intézmények fenntartására, valamint – a négyévente tartott „tisztességes és zavartalan" választások alkalmából – a politikai rezsim szavazás útján történő legitimálására kell korlátozni.

Alan Fowler (1996) a civil társadalmat olyan helynek nevezi, ahol az érdekcsoportok politikai pártokká szervezhetik önmagukat és versenybe indulhatnak, hogy uralkodó rezsimmé váljanak. A kelet- és közép-európai országok esetében ezt az általános igazságot úgy kell 'igazítanunk', hogy megfeleljen a speciális társadalmi, gazdasági és történelmi kon-

textusnak. Itt az uralkodók és alattvalóik között – annak következtében, hogy hiányzott egy erős középosztály, amely a jólét telítődési fázisa után szponzorként működhetett volna és támogathatta volna a társadalmi és kulturális szférát – történelmileg szakadék alakult ki. Erős demokratikus kultúra hiányában a szolidaritás, a társadalmi felelősség és az állampolgári lét értékei nem tudtak kifejlődni. Az állampolgárokat indoktrinálták, hogy gyámoltalan, az állam és a hatóságok kénye-kedvére kiszolgáltatott alanyoknak tekintsék önmagukat. A német Staatsbürger szó után még mindig „az állam felszabadított rabszolgáinak" (stateburghers) nevezett állampolgárok és a hivatalos hatóságok a múltban indokolt kölcsönös gyanakvással tekintettek egymásra, és a történelmi tapasztalatok alapján ez a gyanakvás számos „átalakuló" országban mind a mai napig fennáll. Ennek az uralkodók és alárendeltjeik között kialakult speciális kapcsolatnak a felismerése elengedhetetlen ahhoz, hogy reális képet alkothassunk a kelet- és közép-európai civil társadalom jelenlegi helyzetéről.

Noha a hatalom iránti ilyen attitűdök az átmeneti periódusban elkezdtek megváltozni, a paternalista és autoritárius elemek túlélése jelentős mértékben meghatározza a civil társadalom és a politikai elit viszonyát. Az 1980-as évek új társadalmi mozgalmai megkérdőjelezték a „mindig is így volt, és így is fog maradni – mit tehetnénk?" fatalista attitűdjét, ami a második világháború utáni kelet- és közép-európai társadalmakat jellemezte, az 1990. évi első demokratikus választások után azonban az új kormányok és politikai elitek mindent megtettek a régi klisék és attitűdök átmentése érdekében. A közintézmények életében erős a folyamatosság, s az állampolgárok és intézményeik közötti viszonyokban makacsul fennmaradnak az autoritárius viselkedési minták.

A civil szervezetek világa és nyelvezete

A kommunista pártállamok összeomlása Kelet- és Közép-Európában – párhuzamosan a jóléti állam visszaszorulásával, ami Nyugaton végbement – mintegy magától értetődően életre hívta a civil szervezeteket, mind elméletileg, mind a gyakorlatban. A civil szervezet szokásos negatív meghatározása (*non-governmental organization*, közkeletű rövidítéssel *NGO*, vagyis „nem kormányzati szervezet") – hasonlóan a „posztkommunista" vagy a „hidegháború utáni" kifejezésekhez – valaminek a hiányára, az átmeneti korszak bizonytalanságára és kiszámíthatatlanságára utal. Ez a helyzet természetesen olyan pozitív tendenciákat is magába foglal, mint például a társadalmi részvétel iránti igények további artikulációja és az állampolgárok részvétele – a civil szervezetek útján – a döntéshozatalban. A civil szervezetek igen fontos szerepet játszhatnak a társadalmi demokratizálódás és az állampolgári részvétel megalapozásában és elősegítésében. Ez azonban távolról sem tekinthető garantáltnak. A civil szervezetek sok esetben nem hiteles ügynökei az autentikus civil társadalomnak, hanem a gyenge és erélytelen demokráciákban gyakran a kormányok, politikusok vagy egyes személyek teremtményei, akik hatalmuk és befolyásuk növelésére és anyagi érdekeik előbbre vitelére használják fel őket. Az új civil szervezetek egyik fő problémája Kelet- és Közép Európában, valamint a világ más „kevésbé fejlett" részein az, hogy a helyi társadalmakban hiányzik a legitimációjuk. A legitimáció problémája a megfelelő források és a helyi szponzorok hiányából fakad. A civil szervezetek vagy az államhoz fordulnak, automatikusan elveszítve függetlenségüket, vagy külső forrásokat keresnek. Az elszámoltathatóság és az átláthatóság mindkét esetben megkérdőjelezhetővé válik. Igen gyakran előfordul az az eset is, hogy nyugati (többnyire amerikai) szponzorok – néha a legjobb szándék mellett is – elmulasztják a helyi szociális, politikai és kulturális feltételek elemzését, ennélfogva képtelenek kiválasztani a legmegfelelőbb civil társadalmi partnereket. Sok esetben éppen azok jutnak belföldi pénzügyi támogatáshoz, akik már benne vannak a globális civil elit külső köreiben is. Ezek nem csupán a szükséges nyelvezet birtokában vannak, továbbá rendelkeznek az interneten való jártassággal és a megfelelő pályázatírási készségekkel, hanem folyékonyan beszélik a „civil társadalmi zsargont", a leginkább „trendi" kifejezésekkel és divatos, exkluzív álszakmai frázisokkal bűvészkedve.

Másrészt a kelet- és közép-európai nem-kormányzati szervezetek *(Non-Governmental Organizations, NGO)* és civil társadalmi szervezetek *(Civil Society Organizations, CSO)* fejlődése rávilágít a demokratikus értékek erősítésében, a társadalom politikai részvételre való mozgósításában játszott szerepük tudatosodására, és hozzájárul a döntéshozatal és a párbeszéd új civil kultúrájához. A hatóságokkal szembeni alkupozíciók erősítéséhez helyi, nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt szükség is van erre, ám korántsem tekinthető mindig meglévő adottságnak. Lars Jorgensen pontosan fogalmazta meg a helyzetet:

> „A civil társadalom felemelkedésében vannak bizonyos kockázatok. Természetesen tökéletesen helyénvaló, hogy a civil szervezetek ne politizáljanak nyíltan és ne foglaljanak állást a pártok és a frakciók semmiféle konstellációjában, ami valamely adott pillanatban éppen kialakul, de fel kell ismerniük, hogy működésüknek vannak politikai aspektusai, és szükségképpen kapcsolatba kerülnek az államhatalommal és társadalmuk politikai fejlődésével." (Jorgensen 1996: 36)

A nyugati szponzorok és a keleti civil szervezetek között kialakult új függőségi viszony alapján létrejövő kiegyensúlyozatlan és nem demokratikus kapcsolatok nagymértékben meggyengíthetik, illetve részrehajlóvá tehetik a civil szervezetekben rejlő energiát. Ennélfogva az átmeneti periódusban döntő fontosságú ezeknek a kapcsolatoknak, illetve ezek fejlődésének kritikai értékelése. Néha jó szándékú szponzorok is ráerőltetik értékeiket vagy stratégiáikat olyan általuk szponzorált szervezetekre, amelyek ezután inkább függő viszonyban lévő ügynökként, mintsem eredeti és hiteles szereplőként működnek saját helyi civil szférájukban. A gyéren rendelkezésre álló belföldi források, az állami támogatástól való fokozódó függőség és a nyugati szponzorokhoz fűződő egyenlőtlen, függő viszony – a civil szervezetek körében inkább az egymás közötti versengés, mintsem a szolidaritás növekedésével kombinálva – súlyosan veszélyeztetik a független civil társadalom szellemét az átmeneti országokban. Ezt a tendenciát erősíti a globális és helyi civil elit kialakulása, erős „hálózati tőkével" és magas szintű technikai készségekkel, ami hozzájárul ahhoz, hogy az erőtlen demokráciákat gyakran jellemezhetik a felülről megkonstruált civil társadalom hamis képével.

A párbeszédtől a kooptációig

A civil társadalom – burjánzó interfészeivel – figyelemre méltó „bevitt vagyont" nyújt az új, posztmodern „Hercegek és Kalmárok" (lásd Marc Nerfin, 1987) globális, regionális és belföldi képviselői, illetve szervezett csoportosulásai számára ahhoz, hogy

megerősítsék és demonstrálják „jó szándékaikat". Az új nyelvezet segítségével, a „civil társadalmi zsargonnal" és a „civil társadalomhoz" való tartozásuk kinyilvánításával és fennen hangoztatásával ezek maguk is a civil társadalom részeivé válnak: „ugyanazoknak a céloknak az elérésére törekszünk, de különböző eszközökkel". A csúsztatásokban bővelkedő nyelvezet és a „civil társadalmi szervezetekkel folytatott párbeszéd" új gyakorlata, amit a civil társadalmi szervezeteken (CSO) kívül álló csoportok – felülről és kívülről – kezdeményeztek, elmossa az éles ellentéteket és eltörli az antagonizmust. A civil társadalom új nyelvezetével operáló simanyelvű diplomácia lehetetlenné teszi a homlokegyenest szembenálló érdekek ütköztetését és így „kölcsönös megelégedéssel" járó eredményeket produkálhat. Ezt a folyamatot nevezzük „a civil társadalom kooptációjának", amelyre mint veszélyes tendenciára Marc Nerfin is utalt.

A civil társadalmi zsargon használata biztosítja a közös nevezőt egyfelől a nyugati szponzorok és az új civil elitek, másfelől pedig a helyi kormányzatok között, amelyek kooptálni akarják őket. Jövedelmező lehet felmutatni a „helyes" liberális demokratikus értékeket, és ugyanakkor elkerülni az erős és hiteles civil társadalom meglétének kényelmetlen következményeit. A kooptáció és a beolvasztás valójában felülkerekedést és gyengítést jelent. A függő viszonyban levő civil szervezetek új hálózata nem szolgálja, hanem aláássa az eredeti, hiteles civil társadalom érdekeit.

Bármennyire fontos és elkerülhetetlen is a civil társadalom intézményesülése, csak akkor léphetünk túl a gyakorlatilag és elméletileg egyaránt megoldhatatlannak bizonyuló helyzeteken, ha feltételezzük, hogy a civil társadalom nem egyenlő a civil szervezetek összességével. A „civil társadalom" és az „civil szervezetek" (NGO) kifejezések közötti állandó csúsztatás elméleti következetlenségek, gyakorlati félreértések, valamint politikai és ideológiai manipulációk forrását jelenti.

A bizalom hiánya: gyenge civil társadalmak haszontalan demokráciákban

Ha elfogadjuk Jeffrey Alexander fogalmi rendszerét, miszerint a civil társadalom a társadalmi szolidaritás univerzális kifejeződéseként fogható fel, azt is mondhatjuk, hogy bizalom nélkül nincs civil társadalom. Kelet- és Közép-Európában az 1980-as évek elején gyorsan szertefoszlottak az illúziók. A civil társadalom központi értékei hamarosan marginalizálódtak. Alexander egy kiadatlan kéziratában a következő megállapítást tette:

> „Éppen akkor, amikor az értelmiség Lengyelországban és Magyarországon a civil társadalom mint eszme visszatérését ünnepelte [...] egyáltalán nem olyan bizonyosak abban, hogy valóban ezt akarják... A társadalmi rekonstrukció gyakorlati feladata az értelmiség számára megnehezíti ezeknek a társadalmi ideáloknak a fenntartását. (Alexander, 1998: 1–2)

A kommunista állam megdöntésének eufóriájában csakugyan gyakorlatilag minden „civilnek" vagy „polgárinak" tűnt. Számos intézmény és mozgalom vette fel nevébe a „polgári" jelzőt. Borislaw Geremek 1989 augusztusában ezt mondta: „Nincs szükség arra, hogy meghatározzuk [a civil társadalmat], mert látjuk és érezzük". (Geremek,

idézi Smolar, 1996: 24) Jiøí Dienstbier híres megfogalmazása, miszerint „a civil társadalom hatalomra került", hamarosan ironikussá vált. A *Charta* '77 korábbi szószólójának kétségkívül igaza volt, amikor megállapította, hogy a korábbi „disszidensek" valósággal tülekednek a hatalmi pozíciók felé.

A politikai pártok kialakulásával azonban a civil társadalom valóban elveszítette erkölcsileg megalapozott erejét. Az új politikai elit arra a meggyőződésre jutott, hogy az erkölcsiség talaján álló társadalom – mozgalmaival együtt – betöltötte küldetését, és a továbbiakban nem kell több vizet zavarnia, sőt egyesek még ennél is tovább léptek és nyíltan szembefordultak a civil társadalom eszméjével. Václáv Klaus odáig ment, hogy eltorzult eszmének nevezte, a kollektivizmus és egy homályos, kétséges harmadik út ideológiáját látva benne.

A civil társadalom valóságos metamorfózison ment át. Egyes részei teljesen eltűntek; mások átalakultak, több mozgalom politikai párttá alakult át; a helyi kezdeményezések vagy elenyésztek, vagy kooptálta őket a helyi politika, és sok civil szervezet arra kényszerült, hogy a túlélés érdekében pénzügyi vagy politikai értelemben eladja magát. Elkeseredett küzdelem várt azokra, akiknek sikerült megőrizniük identitásukat: ahhoz, hogy folytathassák működésüket, időre, akaraterőre, pénzre és szakértelemre volt szükség. Időközben nem annyira a polgáriasodás, mint inkább a felbomlás és az atomizálódás folyamatai söpörtek végig Kelet- és Közép-Európa egész területén. Hankiss Elemér így fogalmazott:

> „Emberek milliói elveszítették – vagy attól félnek, hogy elveszíthetik – hagyományos szerepüket és pozíciójukat a termelés és az elosztás szférájában. Eltévedtek a társadalmi és ipari kapcsolatok labirintusaiban, amelyek a kaotikus átalakulás kellős közepén tartanak. Az emberek már nem tudják többé, hogy mik a játékszabályok, mik a kötelességeik és a jogaik, és hogy mit kell tenniük és miért, minek mi az ára és mi a jutalma. Nincs olyan hatóság, amily megmondaná nekik; nincsenek értékek, amelyekhez folyamodhatnának." (Smolar, 1996: 34)

A szociológiai szakirodalom az utóbbi évtizedben – különösen Lengyelországban és Magyarországon – ismételten felhívta a figyelmet az intézményi és a társadalmi mentalitásban mutatkozó folytonosságra. Aleksander Smolar éppenséggel egy új „szocialista civil társadalomról" beszél. Azoknak az informális társadalmi kapcsolatoknak az összességére, amelyeket az emberek az 1970-es és '80-as években azért alakítottak ki, hogy megvédjék magukat a „létező szocializmus" akkori formáitól, Smolar (1996: 35–38) az „árnyéktársadalom" kifejezést használja. A társadalmi együttműködésnek ezek az informális hálózatai nagymértékben hozzájárultak a sokkterápia és az átmeneti periódusban elkerülhetetlennek bizonyult kezdeti nélkülözések elfogadásához. Idővel azonban, ahogy a „visszatérés Európába" elragadtatása lecsökkent és a reformok kiváltotta fájdalmas jelenségek felerősödtek, a hangsúly áttevődött az anyagi érdekek védelmére. Az értékek antiliberális, etatista hierarchiájának újbóli megerősödése együtt járt bizonyos nosztalgiával a szocialista állam iránt, amely egyfajta védelmet és biztonságot nyújtott. Ennek a magyar és a lengyel politikai és társadalmi életre gyakorolt hatásai jól ismertek. Olyan társadalmakban, amelyeknek bizonytalan a jövőjük, a félig megalapozott és nem teljesen elfogadott szabályokkal és gyakorlatokkal operáló demokratikus politika nem magához vonzza a tömegeket, hanem gyakran inkább elijeszti vagy elide-

geníti őket, s ekkor ismét az informális családi kapcsolatokba és a szoros baráti kötelékekbe vetett bizalom értékelődik fel.

Smolar a történelem iróniájának nevezi, hogy a valódi szocializmus éppen abban a világban, a civil társadalom világában talált menedékre, amelyet előzőleg meg akart fojtani. Noha ez a jelenség nem jellemző a civil társadalmak állandóan változó szférájának egészére Kelet- és Közép-Európában, számos mély ellentmondást tár fel, amelyek meghatározzák a társadalmi értékeket és a személyes életviteli stratégiákat. A rend és a megbízhatóság alapját a társadalmi szinten megnyilvánuló bizalom megléte jelenti. A társadalmi bizalom, az együttműködés és a szolidaritás rövidéletű felemelkedése után azonban a demokratizálódó kelet- és közép-európai társadalmakat ismét a bizalmatlanság, valamint az atomizálódás irányába mutató erős tendencia jellemzi.

Új alternatívák keresése

A '80-as évek második felében nem látszott lehetetlennek, hogy a Kelet-Nyugat párbeszéd fenntartható és a határokat átszelő civil társadalmi együttműködéshez fog vezetni, ami megerősíti az autonóm, demokratikus társadalmi tereket Keleten és a demokrácia megélénküléséhez vezet Nyugaton. A '89-es átalakulást követően a helyzet azonban gyökeresen megváltozott. A kétpólusú világrendszer logikáját tükröző megosztottság megszűntével a széleskörű társadalmi mobilizáció alapjai is megszűntek. Az Európa egységéről szóló vélemények túlságosan megosztóak voltak. A politikai és ideológiai akadályok megszűntével gazdasági, jóléti és biztonsági kérdések kerültek előtérbe. Európa nyugati fele a valóságban – a meggyőző erő híján lévő retorikára rácáfolva – belső problémáira fordította figyelmét. Miközben a Nyugat csöndben magába fordult, Európa keleti felének jó részén a fragmentáció, a dezintegráció és a bizonytalanság kezdett úrrá lenni. A civil társadalom fogalma és nyelvezete nem tűnt el teljesen, de a '80-as évek gyakorlatához és víziójához képest metamorfózison ment keresztül.

Egyre professzionálisabb civil szervezetek váltották fel vagy szorították háttérbe az alulról felfelé építkező kezdeményezéseket és mozgalmakat. A civil társadalom ethosza és a civil mentalitás ott sem tudta sikerrel felvenni a versenyt sem a nacionalista indulatokkal, sem a neoliberális ideológiával és gyakorlattal, ahol túlélte a '89-es fordulatot. A '90-es évek közepére új világ született a korábbi civil társadalom helyén: a professzionális szervezetek és alapítványok világa. Ugyanakkor azok a civil szervezetek, amelyek az emberi jogok, a kisebbségek védelme, az oktatás, a kultúra vagy a környezetvédelem terén folyamatosan helytálltak, joggal tekintik magukat továbbra is a civil társadalom intézményeinek. Többségük nemzetközi hálózatokba integrálódott, aminek köszönhetően súlyuk és hatékonyságuk jelentősen megnövekedett. A '90-es évek második felétől a fragmentáció és a befelé fordulás tünetei is enyhülni kezdtek. Ez azonban már egy másik történet.

A hidegháború utáni korszakban a kelet- és közép-európai országokban kettős kihívás áll a civil társadalom előtt: a globalizáció és az európai integráció. Ahhoz, hogy ezeknek a kihívásoknak megfeleljenek, a helyi civil szervezetek (NGO) és a társadalmi szervezetek (CSO) belföldi tevékenységének be kell kapcsolódnia a globális – vagy legalább regionális – kontextusba. Szükségük van arra, hogy a szűk és provinciális keretekből, illetve a lokálisan érvényesülő politikai atmoszférából kilépve olyan szponzorokat találjanak, akik egyenlő partnerekként, értékeikben és céljaikban osztozva képesek együttműködni velük. A hálózatok kiépítése máris előrehaladott stádiumban van, ezeknek a potenciális energiáját azonban még távolról sem használták ki teljes mértékben.

Irodalom

Alexander, Jeffrey (1998): *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization*. London: Sage.
Bernhard, Michael (1996): *Civil Society after the First Transition, Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 29. No. 3.
Butterfield, Jim and Weigle, Marcia A. (1992): Civil Society in Reforming Communist Regimes: The Logic of Emergence. *Comparative Politics*, Vol. 25, No. 1.
Cohen, Jean L. – Arato, Andrew (1992): *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
Fowler, Alan (1996): Strengthening Civil Society in Transition Economies. In Clapton, Andrew (ed.): *NGOs, Civil Society and the State, Building Democracy in Transitional Societies*. Oxford: INTRAC.
Glenn, John K. (2001): *Framing Democracy: Civil Society and Civic Movements in Eastern Europe*. Stanford: Stanford University Press.
Hável, Václáv (1990): *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Eastern Europe*. Ed. John Keane. London: Sharpe.
Howell, Jude – Pearce, Jenny (2001): *Civil Society and Development: A Critical Exploration*. Boulder: Lynne Rienner.
Jorgensen, Lars (1996): What are NGOs Doing in Civil Society? In Clayton, Andrew (ed): *NGOs, Civil Society and the State: Building Democracy in Transnational Societies*. Oxford: INTRAC.
Kaldor, Mary (1988): *Europe from Below*. London: Verso.
Kaldor, Mary (1997): *Transnational Civil Society*. Manuscript. Brighton: Sussex European Institute.
Krygier, Martin (1997): Virtuous Circles: Antipodean Reflections on Power, Institutions, and Civil Society. *East European Politics and Societies*, Volume 11. No. 1.
Kumar, Krishan (1994): Civil Society: a Reply to Christopher Bryant's Social Self-organization, Civility and Sociology. *British Journal of Sociology*, Vol. 45, No. 1.
Kumar, Krishan (2001): *1989: Revolutionary Ideas and Ideals*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
Muetzenfeldt, Michael – Smith, Gary (2002): Civil Society and Global Governance: The Possibilities for Global Citizenship. *Citizenship Studies*, Vol. 6, No. 1.
Nerfin, Marc (1987): *Neither Prince nor Merchant – Citizen: An Introduction to the third system*. Development Dialogue. Smolar, Aleksander (1996): Civil Society After Communism: From Opposition to Atomisation. *Journal of Democracy*, Vol. 7, Nr. 1.
Staniszkis, Jadwiga (1991): The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience. In *Society and Culture in East-Central Europe*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.
Tismaneanu, Vladimir (1992): *Re-inventing Politics*. New York: Free Press.
Waltzer, Michael (ed.) (1995): *Toward a Global Civil Society*. Providence: Berghahn Books.

Jody Patricia Jensen
A skandináv nyelvek irodalmából és alkalmazott nyelvészetből doktorált. Tanulmányait Fulbright ösztöndíjjal Koppenhágában, Berkeley-ben és a Wisconsini Egyetemen végezte. Szakmai tapasztalatait főként Magyarországon és Ausztriában szerezte, különféle regionális és globális szervezeteknél (Global Development Fund, ASHOKA Közép-Európa, HCA Kelet-Közép-Európai Összekötő Iroda, European Peace University, Helsinki Polgárok Gyülekezete, Consortium for the Study of European Transition) és hazai intézményeknél (Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, majd Politikatudományi Intézete, Európa Tanulmányok Központ) betöltött projekt-koordinátori, igazgatói és egyéb vezető állásokban, valamint kutatóként szerezte. Az MTA és a Berzsenyi Dániel Főiskola kutatója.

Miszlivetz Ferenc
Első diplomáját 1978-ban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen szerezte politikai gazdaságtan-tervezés tanári szakon. 1982-ben történelem szakos előadóként végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, ahol 1983-ban egyetemi doktori disszertációját is megvédte. 1995-ben lett a szociológiai tudományok kandidátusa. 1997-ben elnyerte a Jean Monnet professzori címet (Jean Monnet Chair, Európa-tanulmányok), 2003-ban a Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen habilitált. Jelenleg az MTA Politikatudományi Intézet tudományos főmunkatársa, a Berzsenyi Dániel Főiskola Európa-tanulmányok Tanszékének vezetője. 2001-től igazgatója a Társadalomtudományok és Európa-tanulmányok Intézetének. Főbb kutatási területei civil társadalom, társadalmi mozgalmak, demokratizálódás és „átmenetek" Kelet-Közép-Európában, nemzetállam, nacionalizmus és identitás, a nemzetközi NGO-k szerepe a globalizáció folyamatában, régiók Európája, regionális együttműködés az EU keleti bővítésének fényében.

Vedres Balázs – Bruszt László – David Stark

A technológiák szervezése és a szervezés technológiái: az *online* civil szerveződés főbb műfaji formái Kelet-Európában[1]

Az „internet és társadalom" paradigma után

A napjainkban kialakuló új technológiák és a szervezeti formák párhuzamos fejlődésének kutatása előtt álló komoly kihívások egyikét az új technológiák által kiváltott várakozások alkotják. Ezeknek a várakozásoknak a komolyan vétele nem a néha erősen eltúlzott ígéreteknek, hanem inkább azoknak a feltételezéseknek az elfogadását, illetve megértését jelenti, amelyek a várakozások kialakulását lehetővé tevő technológia és a társadalom kapcsolatai mögött húzódnak meg. Az internet és a közélet kapcsolatairól szóló népszerű sajtó és a tudományos szakirodalom egyaránt tele van az új információs és interaktív technológiák átalakító erejével kapcsolatos lelkesedéssel és elvárásokkal, amelyek azt juttatják kifejezésre, hogy az új technológiák – sokak reményei szerint – a globális civil társadalom új korszakát nyithatják meg.

A várakozások szerint az összeköttetések megteremtésének lehetősége kulcsfontosságú szerepet játszhat ebben az átalakulásban. Az új technológiák felülkerekedhetnek a tömegtájékoztatási eszközök mindeddig uralkodó modelljén, amely az egy feladótól sok címzetthez irányuló kommunikációra épül, és helyette az új globális polgárok között létesülő közvetlen kapcsolatokat juttathatják érvényre. A tudatos és célratörő társadalmi cselekvés új tartományainak megteremtése újjáélesztheti az alvó közéleti szférát. Mivel az *online* összeköttetések interaktív jellegűek, a virtuális közéleti szféra az állampolgári részvétel elsőrendű színterévé válhat. A „kiberpolgár" – ellentétben a tömegkommunikációs modell passzív fogyasztóival, illetve a hagyományos politikai rendszer rezignált választóival – aktívan, másokkal közvetlenül együttműködve használja fel a részvételi lehetőségeket, hozzájárulva az *online* folyó vitákhoz. Az összekötöttség továbbá nem csupán a polgárt alakítja át, hanem átformálja a közéleti szféra topográfiáját és geográfiáját is, mivel a technológia mindenki számára, aki hozzáférhet a világhálóhoz, rendelkezésre bocsátja az eszközöket ahhoz, hogy kapcsolatba lépjen bárki mással, aki valahol másutt ezen a bolygón hasonló hálózati kapcsolatokkal rendelkezik. A virtuális közéleti szféra tehát egyre inkább felszabadul a térbeli kötöttségek alól. Az *e-tópista* (elektronikus utópista) víziókban az illuzórikus premodern poliszok képe ötvöződött a huszonegyedik. század globális interaktív technológiáival (e kérdés irodalmának kritikai tárgyalását illetően lásd Hand és Sandywell, 2002).

A túlfűtött retorikájú viták közepette a szociológusok kijózanító kérdéseket tettek fel: A hálózati összeköttetés vajon csakugyan adottságnak tekinthető mindenütt? Ki fér-

[1] Az „európai civil társadalom" fogalmát az 1980-as évek végén folyt közéleti viták során vezették be. Lásd Mary Kaldor (1988), továbbá Muetzenfeldt és Smith (2002).

het hozzá valóban minden információhoz, ami elérhető? Hogyan rétegeződnek az olyan használati mutatók, mint például az *online* töltött órák száma és az *online* tevékenységek típusai (levelezés, böngészés, vásárlás, játék, azonnali üzenetváltás stb.)? Ezek a mutatók milyen korrelációban állnak más demográfiai vagy társadalmi osztályszerkezeti változókkal, például a nemre, a korra, a foglalkozásra, a jövedelemre, a képzettségi szintre és hasonló jellemzőkre vonatkozó adatokkal? Az ilyen kérdések vizsgálatai létrehozták azt a már jól kidolgozottnak tekinthető keretet, amelyet az „internet és társadalom" paradigmának nevezhetünk.[2] A világháló-használat demográfiájának feltérképezésére irányuló rendíthetetlen elkötelezettséget tükrözik a *Pew Project* támogatásával „Az internet és az amerikai élet" *(Internet and American Life)* című program keretében végzett vizsgálatok (lásd http://www.pewinternet.org/reports.asp). E kutatások jellegzetes témáit érzékelteti a legújabb jelentések címeiből vett alábbi minta:

„Ázsiai-amerikaiak és az internet: a fiatalok és a »bekapcsolódottak«"
„»Behálózott« idős polgárok: a buzgó kevesek, családi kötelékektől inspirálva"
„Spanyolajkúak és az internet"
„Afrikai-amerikaiak és az internet"
„Egyetemi hallgatók és a világháló"

Ha az internet ilyen speciális, megkülönböztetett figyelemben részesül, akkor könnyen meglehet, hogy az internet végfelhasználói alkotják a történelem folyamán bevezetett új technológiák alkalmazóinak mind gazdasági-kereskedelmi, mind tudományos célokból legszisztematikusabban tanulmányozott csoportját.

A virtuális közéleti szférával kapcsolatos korai irodalom utópisztikus ígéreteivel szemben az „internet és társadalom" paradigma fontos korrekciót jelent. Ám az utópisztikus víziókat közelebbről megvizsgálva azt látjuk, hogy bár az érem mindkét oldala az összeköttetést hangsúlyozza, az egyik oldal elsősorban a transzformációs potenciált mutatja fel, a másik viszont az akadályokra koncentrál (akár a hozzáférés terén, akár a használók jártasságát tekintve), s ugyanakkor az „internet és társadalom" paradigma összességében véve nem kérdőjelezi meg a technológiával kapcsolatban széles körben elterjedt feltételezéseket. Ellenvetésünk – tömören fogalmazva – nem annyira az „internet" vagy a „társadalom" terminusokra, mint inkább az „és" kötőszóra[3] vonatkozik, ami arra utal, hogy a technológia a társadalomhoz képest valami külsődleges dolog lenne.[4] Szociológusként egyetértünk azzal, hogy feladatunk a társadalmi oldal vizsgálata, de olyan szociológia mellett foglalunk állást, ami a technológiát a társadalom elidege-

* A cikkben összefoglalt kutatást az amerikai Nemzeti Tudományos Alapítvány *(National Scince Foundation, NSF)* N 0115378. számú programja és az *Open Society Institute* budapesti információs programja támogatta. Megjelent: *The Annals of the American Academy*, *AAPSS*, 597, 2005. január.

[2] Például mind a Harvard, mind a Stanford egyetemen van „internet és társadalom" kutatási központ. A Marylandi Egyetem internetkutatási programjában közreműködő kutatók szerkesztik az *IT & Society* című folyóiratot. A paradigma kialakulásáról lásd DiMaggio és tsai (2001); Robinson, DiMaggio és Hargitai (2003).

[3] Itt kevésbé vagyunk kritikusak Bruno Latour-nál (1999: 15), aki – a saját maga által alapított irányzatot bírálva – azt az elhíresült megjegyzést tette, hogy „az *actor-network* elmélettel kapcsolatban csak négy dolog nem stimmel: az 'actor' szó, a 'network' szó, az 'elmélet' szó és a kötőjel!".

[4] A paradigma megnevezésére való felfigyelés természetesen triviális lenne, ha a név által jelzett elválasztás nem jellemezné olyan mélyen magát a megközelítést.

níthetetlen alkotórészének tekinti.[5] Elvetjük azt az utópisztikus szemléletet, ami a társadalmi hatásokat a technológia jellegzetes vonásaiból próbálja levezetni, de nem tesszük magunkévá azokat a megközelítéseket sem, amelyek kizárólag a társadalmi struktúra tulajdonságainak hatásaira koncentrálnak. Ahelyett, hogy a civil szervezetek struktúráját mechanisztikusan az új technológia attribútumaiból kiindulva próbálnánk értelmezni és azokat a módokat elemeznénk, ahogyan a társadalmi struktúrák korlátozhatják e hatásokat, azt javasoljuk, hogy a technológiák, az aktorok és az akciótípusok kombinációit tanulmányozzuk, amelyek meghatározzák az *online* civil társadalom különféle struktúráinak kialakulását.

Ebből a felfogásunkból eredően erős hatással vannak ránk a tudománnyal és a technológiával kapcsolatos vizsgálatok eredményei. Mint Bruno Latour (1991) és Michel Callon (1991) rámutattak, az amerikai szociológusok által művelt társadalmi hálózat-elemzés tipikusan a személyek (vagy antropomorfizált szervezetek) közötti kapcsolatokra koncentrál, elhanyagolva a személyeket és dolgokat összekapcsoló kötelékek társadalmi-technikai vonásait. Hasonlóképpen, Hutchins (1995) azt állítja, hogy az intelligencia társadalmilag megosztott lehet (a „társadalmi" jelző itt magában foglalja az embereket és az általuk létrehozott nem emberi konstrukciókat egyaránt), s ezt annak aprólékosan részletezett elemzésével demonstrálta, ahogyan egy csatahajót hajtóművének meghibásodása után benavigálnak a kikötőbe. A szervezeti formák és a technológia közötti kapcsolatokról írt úttörő tanulmányában Yates (1989) rámutatott az olyan prózai tárgyak jelentőségére is, mint például a dossziék és az iratrendező fiókok, amelyek fontos szerepet játszottak a bürokratikus szervezetek kialakulásában. Eizenstein (1993) kimutatta, hogy a modern tudomány szerveződése elválaszthatatlan a nyomtatási technológiától; Orlikowski (2000) bírálta az „appropriációs" szemléletet, miszerint a használati módok eleve meg vannak határozva a technológiákban; Barley (1986) pedig elméleti eszközök egész sorát dolgozta ki a technológia és a szervezeti struktúrák kölcsönhatásainak megragadására. Boczkowski (2004) az *online* újságokról írt tanulmányában demonstrálta, hogy a technológiák úgynevezett „affordanciái" csupán lehetőségeket nyújtanak valamire, illetve „megengednek" bizonyos dolgokat. Noha egy-egy adott technológiát nem lehet tetszés szerint bármire felhasználni, a technológiák tipikusan egynél többféle alkalmazást „engednek meg". A technológia története, és különösen a kommunikációs technológiák története bővelkedik a példákban arra, hogy a technológiák – mint például a telefon (Fischer 1992) – hogyan fejlődtek párhuzamosan a társadalmi gyakorlatokkal olyan irányokban, amelyek drámaian eltértek a tervezőik által eredetileg nekik szánt felhasználási módoktól.

Kelet-Európai posztszocialista társadalmai különleges terepet kínálnak az interaktív technológiák és a szervezeti formák párhuzamos fejlődésének tanulmányozásához: az önszervező civil társulások kialakulása a régióban egybe esik a digitális forrada-

[5] Így tehát az „internet és társadalom" helyett ma már jobb lenne inkább az internet társadalmát vizsgálni. Ez az egyszerű terminológiai változás az „aktorok" kibővített és ugyanakkor heterogénabb konstellációjára utal: nem csupán személyek millióira, hanem rajtuk kívül a honlapokat, rútereket, szervereket és keresőprogramokat, valamint a szoftverkódok („intelligens ágensek") gyorsan burjánzó populációját is magában foglalja, amelyek átszövik az internetet, kölcsönhatásba lépve velünk és egymással. Az ilyen interaktív populációk társadalmi dinamikájának szisztematikus vizsgálata izgalmas lehetőséget kínál a szociológiának.

lommal. 1989 előtt a hagyományos értelemben vett nem kormányzati szervezetek *(non-governmental organizations, NGO)* gyakorlatilag nem léteztek Kelet-Európában, és a születőben lévő internet még nem volt elérhető. A csekély számban létrejött, erősen behatárolt horizonttal működő önkéntes társulások a *szamizdat* útján kommunikáltak. Fénymásoló berendezésekhez való hozzáférés híján speciális rugókkal ellátott írógépeket használtak, hogy dokumentumaikról akár hét indigós másolatot is elő tudjanak állítani. Prágában például gyakran előfordult, hogy egy földalatti filozófiai szeminárium tagjai kéziratos szövegeket köröztek egymás között, s ezek közül egyesek olyan általános iskolás gyerekek kézírásával voltak lejegyezve, akik nagy fáradsággal többször is lemásolták szüleik írásait, hogy azokat szélesebb körben tudják terjeszteni. Ma mind a civil szervezetek, mind az internetportálok száma exponenciálisan növekszik az egész régióban. Magyarországon például a demokratikus átalakulást követő első év végére már 15 ezer ilyen szervezet működött, ma pedig több mint 50 ezret tartanak nyilván. Az *online* kapcsolatokkal bíró személyek száma szerény becslések szerint évenként, a honlapok száma pedig hat hónaponként megduplázódik (Kuti, 2001). Az önkéntes civil társulások működésének technikai feltételei alig egy évtized leforgása alatt ugrásszerűen javultak: a Gutenberg előtti állapotokat a fejlett kommunikációs technológiák szabad felhasználási lehetőségei váltották fel.

Ebben a cikkben a civil társadalom honlapjainak vizsgálata a feladatunk. Mint írásunk címe is jelzi, a szervezés technológiáit vizsgáljuk, és ennek során tanulmányozzuk, hogy ezek a technológiák hogyan szerveződnek. A civil szervezetek és a társadalmi mozgalmak a civil társadalom megszervezése érdekében csatasorba állíthatják a világhálón megjelenő honlapok technológiáit. Kérdés azonban, hogy az elérhető technológiák sorából milyen megoldásokat alkalmaznak saját honlapjaikon? Éppúgy, mint ahogyan a konvencionális *(offline)* szervezeteket bizonyos rutinok csomagjaiként foghatjuk fel, az *online* szerveződést is bizonyos vonások sajátos kötegeinek tekinthetjük. Ha a honlapok kialakításánál a technológia lenne a determináló tényező, akkor ezek között kevés szisztematikus variációra számíthatnánk. Ám – mint látni fogjuk – a variációk többféle azonosítható mintájával találkozunk, ami arra utal, hogy a különféle civil társulások megkülönböztethető módokon szervezik az általuk alkalmazott technológiákat. Feladatunkat újra fogalmazva tehát azt mondhatjuk, hogy valójában a politikai képviselet új területét vizsgáljuk: a civil szervezetek kialakulásával új típusú szereplők lépnek színre, akik a hagyományos politikai választási rendszer mellett, egy új képviseleti médium keretei között újfajta képviseleti igényeket elégítenek ki. Arra a kérdésre keresve a választ, hogy a szervezetek hogyan jelenítik meg önmagukat *online*, voltaképpen politikai technológiákat vizsgálunk, a honlapok sajátos vonásainak különféle kombinációira jellemző minták feltérképezésével pedig a technológia szervezési módozatait tárjuk fel.

Adatok

Ahhoz, hogy felrajzolhassuk a kelet-európai civil társadalmi hálózatok strukturálódási folyamatait, a régió négy országában összesen 1586 jelentősebb civil társulás honlapjáról gyűjtöttünk adatokat. Az 1. táblázat ezeknek a megoszlását mutatja be.

1. táblázat

A vizsgált honlapok megoszlása országok szerint

Ország	Honlapok száma
Cseh Köztársaság	484
Lengyelország	314
Magyarország	405
Szlovákia	383
Összesen	1586

A vizsgált négy ország honlapjainak adatait 2002 márciusa és júniusa között gyűjtöttük össze, anyanyelvi közreműködők segítségével, akiket kiképeztünk a mintavételi és kódolási eljárások alkalmazására.[6] Kutatócsoportunk ellátogatott minden egyes honlapra, és bizonyos előre meghatározott vonásokról egy kérdőív alapján rögzítettük az adatokat, olyan eljárást alkalmazva, amelyet előzőleg egy hatszáz honlapon végzett előzetes felmérés *(pilot project)* során dolgoztunk ki. Az előzetes vizsgálat során úgy találtuk, hogy a honlapok jellegzetes vonásaiban a különféle aktorokkal – a portálok látogatóival, a szervezetek tagjaival, klienseivel és/vagy potenciális választóival, tényleges vagy potenciális szponzoraival és más szervezetekkel – kialakított kapcsolatok szervezésének különféle módozatai jutnak kifejeződésre. Ezek a sajátos vonások az *online* civil szerveződés elemi formáit reprezentálják, és a társadalmi cselekvés különféle formáit teszik lehetővé, a kapcsolatok felvételétől a szervezetekre vonatkozó információkon keresztül a tevékenységi területek és a szövetségesek megismeréséig, és az *online* és offline akciókban való aktív részvételig.[7] Feladatunk tehát az, hogy megpróbáljuk azonosítani azokat a megkülönböztethető mintákat, amelyek mentén ezek a kapcsolati vonások kombinálódnak.

Minden egyes honlapra vonatkozóan 13 jellegzetes vonás meglétét vagy hiányát jegyeztük fel, a következő változók figyelembevételével:

1. A honlapon megtalálható az azt szponzoráló szervezet *offline* elérhetősége (postacím vagy telefonszám).[8]
2. A honlap tartalmaz olyan *e-mail* címet, amelyen keresztül a szervezet elérhető.
3. A honlap tartalmaz *küldetésnyilatkozatot.*
4. A honlap lehetőséget nyújt éves *beszámolók* és jelentések, illetve az anyagi támogatás felhasználásáról készített elszámolások letöltésére.
5. A honlap külön *hírszekciót* tartalmaz.
6. A honlap *naptárt* közöl a várható és múltbeli eseményekről és a kitűzött találkozókról.
7. A honlapon találhatók *konferenciákra* vonatkozó információk.
8. A honlap *többnyelvű.*
9. A honlap külön oldalt vagy speciális szekciót tartalmaz, ahol más honlapokhoz vezető *linkek* találhatók.

[6] A mintavételi eljárásra, a kódolási protokollokra, a mérőszámokra, a statisztikai tesztekre és más módszertani kérdésekre vonatkozó adatokat a szerzők kívánságra az érdeklődők rendelkezésére bocsátják.

[7] A politikai részvételt tanulmányozó diákok fel fogják ismerni, hogy itt a politikai részvétel olyan standard formáit fordítottuk át a honlapok kontextusára, mint amilyenek például a speciális akcióprogramokkal kapcsolatban alkalmazott „olvastam róla", „kapcsolatba kerültem vele", „azonosulok a céljaival" és „ténylegesen részt veszek benne" kategóriák.

[8] Mindegyik vonást úgynevezett „dummy változóként" kezeltük, vagyis ha az adott vonás jelen volt, akkor a változó értéke 1, ha pedig hiányzott a honlapról, akkor nulla volt.

10. A honlap *regisztráció* útján lehetőséget ad a csoporthoz vagy szervezethez való csatlakozásra, illetve valamilyen levelező listára való belépésre, ahol a regisztrált tagok különféle e-mail üzeneteket válthatnak.
11. A honlap lehetőséget nyújt a szervezet munkájában való aktív *részvételre*, olyan eszközök segítségével, mint például a hirdetőtáblák és csevegő-fórumok, illetve közvetlenül lehetővé teszi a tagok számára különféle dokumentumok feltöltését, elhelyezését a honlapon.
12. A honlap tartalmaz valamilyen szabadon felhasználható *adatbázist*.
13. A honlap tartalmaz *felmérések* lebonyolítására alkalmas *online* eszközöket.

A 2. táblázat a fenti változók összesített gyakoriságát mutatja be a kelet-európai civil társadalom jelentősebb honlapjainak általunk vizsgált mintájára vonatkozóan.

2. táblázat
A honlapok jellemző vonásait kifejező változók gyakorisága

Változó	*Leírás*	*Gyakoriság* (%)
OFFLINE	Offline elérhetőség (postacím, telefonszám)	86,6
E-MAIL	E-mail cím	85,5
KÜLDETÉS	Küldetés-nyilatkozat	63,7
BESZÁMOLÓK	Éves beszámolók, a támogatókra vonatkozó információk	36,5
HÍREK	Hír-szekció	42,2
NAPTÁR	Eseménynaptár, találkozók	41,7
KONFERENCIÁK	Konferencia-figyelő szekció	16,1
TÖBBNYELVŰSÉG	A honlap részben vagy teljes egészében rendelkezésre áll más nyelveken is	33,4
LINKEK	Külön oldal a honlapról elérhető linkekkel	31,0
REGISZTRÁCIÓ	Jelentkezés akcióprogramokra, hírlevelekre vagy levelezőlistákra; tagként való regisztráció, online csatlakozás a szervezethez	31,5
RÉSZVÉTEL	Hirdetőtábla, csevegőfórum megléte vagy más eszközökkel biztosított lehetőség a felhasználóknak dokumentumok közzétételére	21,1
ADATBÁZIS	Online adatbázis	15,9
FELMÉRÉSEK	Online felmérések	5,1

A civil társadalom honlapjainak főbb típusai

A gyakorlatban létező honlapok szerkesztői a fenti vonások közül vajon hogyan választják ki a céljaiknak leginkább megfelelőeket, és hogyan kombinálják azokat? A 13 változó logikai permutációi lehetővé tennék, hogy akár annyiféle különböző „típust" találjunk, amennyi a minta teljes elemszáma. Ez annyit jelentene, hogy semmiféle mintát nem találunk. Egy másik eshetőség az lenne, ha a világháló (talán determinisztikus erejű) technológiájából törvényszerűen egyetlen modell vagy követendő minta adódna. Az így kialakuló felület topológiája sima és egycsúcsú lenne. A csúcsnál azok a honlapok helyezkednének el, amelyek a legteljesebb mértékben megfelelnek az ideális modellnek, és e központ körül véletlenszerű szóródást mutatnának azok a honlapok, amelyeknek még nem sikerült teljesen kiaknázniuk a civil társadalmi honlapokban rejlő

lehetőségeket, mert létrehozóik még nem tanulták meg a technológia hatékony felhasználásának a módját, vagy az idő, illetve a források hiánya miatt még nem tudták befejezni a honlap kiépítését. Az egyetlen móduszú modellben ezek a honlapok is várhatóan a követendő példához konvergálnának. A valóságos honlapok térképének felrajzolásához a klaszter elemzés módszerét alkalmaztuk.

A Ward-féle klaszterelemzés (Ward, 1963) eredményei alapján az általunk vizsgált minta honlapjai öt főbb csoportra oszthatók fel, az öt csoport a honlapok jellemzőinek varianciáját 38 százalékban magyarázza. A 3. táblázat ezt az öt klasztert mutatja be, az egyes klasztereken belül jelezve azoknak a honlapoknak a százalékos arányát, amelyek rendelkeznek egy-egy adott vonással. Az egyes vonásokat illetően bemutatja továbbá a korrigált és standardizált (Pearson) reziduálist is, ami azt jelzi, hogy az adott vonás szignifikánsan gyakoribb vagy kevésbé gyakori az adott klaszterben, mint az egész mintában. A +2-nél nagyobb értékű reziduális azt mutatja, hogy a honlapok valamely klaszterben az átlagosnál szignifikánsan gyakrabban rendelkeznek az adott vonással, a –2 értéknél kisebb reziduális pedig arra utal, hogy az adott klaszterhez tartozó honlapokon az illető vonás az átlagnál szignifikánsan ritkábban található meg (Agresti, 2002).

3. táblázat
A civil társadalmi honlapok főbb típusai

	A jellegzetes vonások klaszterei										
	1. Hír-levelek		*2. Interaktív platformok*		*3. Pénz-vadászok*		*4. Könyv-tárak*		*5. Brosúrák*		*Összesen*
	a	B	a	b	a	b	a	b	a	b	A
NAPTÁR	90,3	++	29,1	–	36,3		1,1	–	5,5	–	41,7
HÍREK	62,4	++	47,2	+	32,5	–	19,6	–	23,7	–	42,2
KONFERENCIÁK	29,0	++	13,1		21,8	+	0,5	–	3,8	–	16,1
RÉSZVÉTEL	16,1	–	61,9	++	6,8	–	2,7	–	0,7	–	21,1
REGISZTRÁCIÓ	34,6		63,7	++	13,7	–	9,0	–	13,8	–	31,5
FELMÉRÉSEK	3,8		12,0	++	3,0		2,7		1,7	–	5,1
ADATBÁZIS	16,3		21,3	+	17,1		10,6	–	10,7	–	15,9
TÖBBNYELVŰSÉG	27,4	–	29,3		95,3	++	24,9	–	4,8	–	33,4
BESZÁMOLÓ	41,7	+	18,7	–	52,1	++	17,5	–	50,5	++	36,5
E-MAIL	90,3	+	79,5	–	92,3	+	92,1	+	75,3	–	85,5
LINKEK	31,2		38,4	+	23,1	–	64,0	++	6,2	–	31,0
KÜLDETÉS	60,2	–	60,8		74,8	+	38,6	–	81,1	++	63,8
OFFLINE	88,7		71,7	–	96,6	++	84,1		95,9	++	86,6
Összesen	100		100		100		100		100		100
N	497		375		234		189		291		1586
Százalék	31,3		23,6		14,8		11,9		18,4		100

Megjegyzés: Az „a" oszlopban azoknak a honlapoknak a százalékos arányát tüntettük fel, amelyek az adott műfaji formán belül a jelzett vonással rendelkeznek. A „b" oszlopban a + és a – jelek az adott vonás gyakoriságának korrigált és standardizált (Pearson) reziduálisát jelzik. Egy + jel azt jelenti, hogy a maradék +2-nél nagyobb, két + jel pedig azt mutatja, hogy a maradék +4-nél nagyobb. Ennek megfelelően egy – jel legalább –2 értékű, két – jel pedig – 4-nél is kisebb maradékot jelent.

A klaszterek mindegyike az *online* szerveződés egy-egy megkülönböztetett formáját képviseli, vagyis egyetlen olyan modell helyett, amelyhez valamennyi honlap többé-kevésbé idomulna, ötféle viszonylag koherens mintát találtunk. A civil társadalom honlapjainak elkészítői nem egyetlen modellt követnek, és nem is véletlenszerűen választják meg saját honlapjuk vonásait. Aktívan alakítják honlapjaikat, ám ezt világosan felismerhető típusok vagy forgatókönyvek szerint teszik. Mint a közelebbi vizsgálat során látni fogjuk, e típusok közül négynek – a *hírleveleknek*, a különféle *pénzvadászoknak*, a *brosúráknak* és a *„telefonkönyveknek"* – megvannak a maguk elődei a nyomtatott médiumok világában. Az ötödik típus, az *interaktív platform* egy még kialakulóban lévő sajátságos *online* kommunikációs „műfajt" képvisel. A honlapok létrehozói az új technológiákkal szembesülve a már létező kulturális formákhoz fordulnak mintákért: a műfaj strukturálja a szerveződést.

Online műfajok

1. *Hírlevelek.* Ez a típus, amelyhez a civil szervezetek honlapjainak majdnem egyharmad része tartozik, a leggyakrabban előforduló *online* szervezési forma. Az ilyen típusú honlapoknál az átlagosnál sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy eseménynaptárt és a tagok találkozóira vonatkozó információt is találunk. Ezeknek a honlapoknak 90,3 százaléka tartalmaz ilyen vonásokat, és majdnem 28 százalékuk (több mint bármelyik más típus esetében) konferenciákról is közöl információt. Ugyancsak ezeknél a honlapoknál a legvalószínűbb, hogy az adott szervezet tevékenységeiről szóló híreket is találunk. Az ebbe a csoportba tartozó honlapok a folyamatban levő tevékenységekre vonatkozó *online hírlevélként* funkcionálnak, rendszeresen beszámolva a már megtörtént eseményekről és információt nyújtva az elkövetkező *offline* eseményekben való részvétel lehetőségeiről. Ezek a honlapok – összhangban azzal a beállítódással, hogy a felhasználót tényleges vagy potenciális tagnak tekintik – gyakran felhasználják a regisztrációs technológiákat, lehetővé téve a felhasználók számára, hogy *online* csatlakozzanak a szervezethez és a szervezet tevékenységeire vonatkozóan részletes tájékoztatást kapjanak. Elsősorban azokra a belföldi felhasználókra orientáltak, akiket igyekeznek bevonni *offline* tevékenységeikbe, s ennélfogva anyagaik más nyelveken való közzététele szignifikánsan kevésbé jellemző rájuk. Az érdeklődők bevonása azonban ebben az esetben nem terjed ki a tényleges *online* részvételre, mivel ezek az oldalak szignifikánsan kevésbé gyakran rendelkeznek erre alkalmas eszközökkel. Az *online hírlevelek* a világhálón elérhető affordanciák közül elsősorban azokat a vonásokat választják ki, amelyek lehetővé teszik, hogy tagjaikat, illetve választóikat a szervezet *offline* tevékenységeiben való részvételre bátorítsák és erre vonatkozóan információkkal lássák el.

2. *Interaktív platformok.* A civil társadalmi honlapokból vett mintánknak ebbe a második legnagyobb csoportjába tartozik a vizsgált szervezetek 24 százaléka. Ezeknek a honlapoknak 62 százaléka tartalmaz olyan vonásokat, amelyek lehetővé teszik az *online* részvételt – ez az arány az öt klaszter közül messze a legmagasabb. Úgy tűnik, hogy az általuk célba vett felhasználók aktívak és *online* környezetben már tettek szert tapasztalatokra. Valószínű, hogy ezek a honlapok külön linkgyűjteményeket tartalmaznak felhasználóik számára. Ennél is fontosabb, hogy többnyire lehetőséget nyújtanak a felhasználóknak a szervezethez való *online* csatlakozásra vagy különféle *online* szolgáltatások igénybevételére (az ide tartozó honlapok majdnem kétharmad része rendelkezik regisztrációs eszközökkel), továbbá várható, hogy *online* adatbázisokat is közzétesznek és felhasználják a világhálót tagjaik vagy választóik körében különféle szempontok szerint végzett felmérésekre is. Individuális, egyénekre orientált stratégiájuknak megfelelően ezek a honlapok közölnek a legritkábban formális beszámoló jelentéseket vagy a támogatóikra vonatkozó információkat, és nem valószínű, hogy anyagaikat idegen nyelvekre is lefordítják. Továbbá – *online* orientációjukkal összhangban – igen kevéssé lehet számítani arra, hogy információt adnak *offline* elérhetőségükről is (ezeknek a honlapoknak több mint 25 százaléka sem *offline* címet, sem telefonszámot nem tartalmaz). Az átlagos honlapokkal összehasonlítva szignifikánsan kisebb valószínűséggel közlik e-mail címüket. Ez a jelenség – figyelembe véve egyébként erős *online* érzékenységüket – különösnek tűnhet. Vonásaik teljes együttesének fényében azonban értelmet nyer: a felhasználók számára a *szervezet* elérésénél talán még fontosabb lehet az, amit a honlapok jellegzetes vonásainak együttese határozottan elősegít és ösztönöz, nevezetesen, hogy *egymást* el tudják érni. Mivel a mintánkban szereplő honlapok között ezek nyújtják a legbőségesebb *online* lehetőségeket a más felhasználókkal való kapcsolatokra, a részvételre, az adatbázisok használatára és különféle anyagok közzétételére, az ilyen honlapok tipikus műfaji formája az *online interaktív platform*.

3. *Idegennyelvű pénzvadászok.* Az ebbe a csoportba sorolt honlapok a teljes minta körülbelül 15 százalékát képviselik. Legfontosabb megkülönböztető jegyük az, hogy szinte kivétel nélkül (95,3 százalékban) egynél több nyelvi változatban is hozzáférhetők. Ezzel a vonással – valamennyi klaszter összesített átlagát véve figyelembe – csak minden harmadik honlap rendelkezik. Az ide tartozó honlapok ezen a kifejezett többnyelvű jellegzetességükön túlmenően a többieknél nagyobb valószínűséggel használják fel a világhálót arra, hogy mint a támogatóiktól származó pénzösszegek haszonélvezői és formálisan elszámoltatható kedvezményezettjei mintegy igazolják és egyúttal szakmailag is megalapozzák tevékenységeiket. Ezek tehát egyrészt nagyobb valószínűséggel közölnek éves beszámoló jelentéseket és a támogatásuk lehetőségeire vonatkozó információkat a világhálón, másrészt viszont kevésbé gyakran nyújtanak folyamatos hírszolgáltatást, és kevesebb alkalmat adnak az *online* kölcsönhatásokra. Ellentétük az interaktív platformokkal sokatmondó. A pénzvadász típusú honlapok az interaktív platformoknál háromszorta nagyobb valószínűséggel tesznek közzé olyan jelentéseket, amelyek valamely standard szakmai bázison megalapozzák legitimitásukat. Ezzel szemben kilencszer kevésbé gyakran mutatnak fel olyan vonásokat, amelyek az *online* részvételt teszik lehetővé, és majdnem ötször kevésbé gyakran tesznek kísérletet új tagok magukhoz vonzására azzal, hogy *online* formában lehetővé teszik a szervezethez való csatlakozást. Noha ezeknek a honlapoknak körülbelül 22 százaléka közöl konferenciákra vonatkozó információkat is, az inkább aktivista karakterű hírlevelekhez képest sokkal kevésbé valószínű, hogy eseménynaptárakat vagy találkozókra vonatkozó közleményeket is tartalmaznak (36 százalék, illetve 90 százalék). Így tehát miközben az első és a második klaszterbe sorolt honlapok tagjaikat *online* vagy *offline* tevékenységekre látszanak mozgósítani, az ilyen többnyelvű felhívások inkább *más szervezetekre*

orientáltak, és ezek között is elsősorban külföldi szponzorok támogatását igyekeznek megszerezni. Az ilyen honlapokat készítő szervezetek igen könnyen elérhetők: 97 százalékuk közöl postacímet vagy telefonszámot, és 92 százalékuk tesz közzé e-mail címet, amelyen keresztül kapcsolatba lehet velük lépni. Amikor azonban eljutunk a honlapjaikra, tipikus esetben kevéssé valószínű, hogy találunk valamilyen linkgyűjteményt, amelynek segítségével más (potenciálisan versenytárs?) szervezetek elérhetők lennének.

4. *Adattárak vagy „telefonkönyvek".* A mintákban szereplő civil társadalmi honlapoknak körülbelül 12 százaléka sorolható ebbe a negyedik, legkisebb csoportba, amelyet elsősorban az a vonásuk különbözteti meg a többitől, hogy majdnem kétharmad részük közöl külön linkgyűjteményeket. Ezek a honlapok – egyetlen másik változótól, az e-mail kapcsolatra szolgáló címtől eltekintve – az átlagnál kisebb mértékben rendelkeznek az összes többi általunk vizsgált jellegzetes vonással (vagyis a reziduális negatív értékű). Szignifikánsan kevésbé valószínű, hogy konferenciákra és találkozókra vonatkozó információkat vagy *online* adatbázisokat tartalmaznak, illetve valamilyen formában lehetőséget nyújtanak *online* regisztrációra vagy részvételre; továbbá az összes klaszter közül ezeknél fordul elő a legritkábban, hogy küldetésnyilatkozatot tesznek közzé vagy olyan vonásokkal bírnak, amelyek a formális elszámoltathatóságot szolgálják. Az ilyen honlapok egyfajta virtuális *„telefonkönyvnek"* tekinthetők. Karakterisztikusan különböznek tehát az *online* hírlevelektől: az ebbe a csoportba tartozó honlapok kilencvenszerte ritkábban tartalmaznak eseménynaptárt vagy találkozókra vonatkozó információt, mint a hírlevél típusú honlapok. Különböznek továbbá az interaktív platform típusú honlapoktól is: ezeknél huszonháromszor kevésbé gyakran használják fel a hálózati technológiák leginkább interaktív eszközeit, nevezetesen a hirdetőtáblákat, az *online* csevegőfórumokat és a tagoktól származó közlemények közzétételére szolgáló lehetőségeket. Végül különböznek a pénzvadászoktól is annyiban, hogy sokkal kisebb valószínűséggel közölnek éves beszámolókat vagy a támogatásukra vonatkozó információkat. Ezeknek a honlapoknak körülbelül egynegyed része jelenik meg egynél több nyelven; minden ötödiknek van közülük „hírszolgálata", és csak minden tizedik nyújt *online* adatbázist. Olyan felhasználókra orientáltak, akiktől nem várható, hogy a honlapot működtető szervezet a jövőben tagként vagy potenciális szponzorként számíthasson rájuk. Amikor az ilyen honlapokra látogatunk, a legnagyobb valószínűséggel arra számíthatunk, hogy valamely éppen erre a célra összeállított linkgyűjtemény felhasználásával *tovább léphetünk más honlapokra.* Ilyen értelemben ezek a *„telefonkönyvek"* tartják fenn az *online* civil társadalom országútjait, oly módon, hogy hiperlinkeket bocsátanak rendelkezésünkre, amelyek más honlapokat állandóan elérhetővé tesznek számunkra.

5. *Brosúrák.* Az általunk vizsgált civil szervezetek honlapjainak körülbelül 18 százaléka sorolható ebbe az utolsó csoportba, amelyet a *digitális brosúra* elnevezéssel jellemeztünk. Az ide tartozó honlapokon a világháló leggyakrabban felhasznált vonásai az *offline* elérhetőségre vonatkozó információk, a küldetésnyilatkozatok és a formális elszámoltathatóságot biztosító eszközök különféle kombinációi. Ezeken a honlapokon a legkisebb a valószínűsége annak, hogy a fenti vonásokon kívül találkozhatunk a hálózati technológiai bármely más eszközével is. A virtuális telefonkönyveknél tízszer kisebb

valószínűséggel tartalmaznak például linkgyűjteményeket. Habár a szervezetek *offline* tevékenységeiről több információt nyújtanak, mint a telefonkönyvek, az *online* hírlevelekhez képest sokkal kevésbé mondhatók eseménydúsnak, ugyanis míg azoknak a 62 százaléka nyújt hírszolgáltatást, itt ez az arány mindössze 24 százalékos, és ezek tizenhétszer kisebb valószínűséggel tesznek közzé találkozókra vonatkozó információkat. Még a többnyelvű felhívásoknál is kevésbé használják fel a hálózati technológiák interaktív affordanciáit: ez utóbbi klaszterrel összevetve az a legszembetűnőbb különbség, hogy míg a felhívás típusú honlapok 95 százaléka jelenik meg több nyelven is, a tisztán brosúra típusú honlapoknak csupán 5 százalékánál találunk egynél több nyelvi változatot. A honlapoknak ez a csoportja a civil társadalom hálózataiban való részvétel minimális mértékét teszi csak lehetővé.

A honlapok kora és műfaji formái

A honlapok jellegzetes vonásai alapján meghatározott klasztereket – összhangban azzal a felfogással, hogy a tipikus struktúrák a technológiai affordanciák a szereplők és az akciók kombinációinak eredményeként alakulnak ki – a technológiák szervezése, illetve a szervezési technológiák szempontjából jól megkülönböztethető műfaji formáknak tekinthetjük. A technológiában rejlő lehetőségek nem előre bekódolt előírások, hanem gyakorlati cselekvés útján valósulnak meg. A jellegzetes műfaji formák létrejötte magyarázható úgy is, hogy a vonásoknak ezek a tipikus kombinációi egyszerűen a civil társadalom honlapjainak kiépítésében végbement fejlődés egyes lépcsőfokainak felelnek meg, és azt a folyamatot tükrözik, melynek során az aktorok „elsajátítják" a hálózati technológiákat. A brosúra típus esetében például kísértést érezhetünk arra a feltételezésre, hogy a honlapok jellegzetességeinek ezt a konstellációját mintegy első fejlődési fázisnak tekintsük, amely – amíg további vonások is hozzátehetővé nem válnak – egyfajta átmeneti lépcsőfokot alkot a világhálón való megjelenés útján. Hasonló értelemben az interaktív platformok kifejezetten a részvételre orientált csoportját a fejlődés egy olyan későbbi szakaszához tartozónak tekinthetjük, ahová a civil társadalom honlapjai akkor érkeznek el, amikor már teljes mértékben megismerkedtek az *online* technológiákban rejlő lehetőségekkel. E szerint a felfogás szerint tehát a brosúra típusú honlapok valamely civil szervezet *online* életének első lépéseit jelentenék, míg az interaktív platformok később, a technológia ígéreteinek teljes megvalósulásával alakulnának ki.[9]

Az ilyen fejlődési szakaszokra vonatkozó hipotézis ellenőrzése céljából információt gyűjtöttünk a mintánkban szereplő valamennyi honlap koráról. A khi-négyzet teszt alapján koruk szerint nincs különbség a honlapok között (khi-négyzet = 1,358, p = 0,852). Ennek az eredménynek a figyelembevételével (valamint más, kapcsolódó tesztek különféle statisztikai kontrolljai alapján is) elvethetjük azt a hipotézist, hogy a honlapok jellegzetes vonásainak klaszterei a honlapok fejlődésének vagy az egyetlen „igazi" civil

[9] Más megközelítéssel úgy is lehet érvelni, hogy a honlapok azt a legfejlettebb gyakorlatot követik, ami létrehozásukkor elérhető készítőik számára. Ebben az esetben azonban az újabb oldalak interaktívabbak lennének. Vizsgálataink ezt a hipotézist is cáfolják. A honlapok kora és műfaji formája között nincs szignifikáns korreláció.

társadalmi honlap megvalósításához vezető ösvény mentén való előrehaladásnak az egymás után következő fázisait jelentenék. Valószínűbb, hogy a honlapok jellemző vonásainak a klaszterei valójában nem mások, mint a civil társadalmi szervezetek virtuális megjelenésének egymással párhuzamosan kialakuló, különböző műfaji formái.

Ha azonban a klaszterek nem felelnek meg a civil szervezetek *online* megjelenésére szolgáló honlapok valamilyen ideális, példaként követendő modellje irányában végbemenő feltételezett fejlődés szakaszainak, akkor fel kell tennünk azt a kérdést, hogy Kelet-Európa civil társadalmának hálózati honlapjai vajon valóban az általunk talált öt főbb műfaji típus felé tendálnak, vagy éppen eltávolodnak azoktól? Más szóval – noha a honlapok nem konvergálnak egyetlen ideáltípushoz – az egyes klasztereken belül a honlapok vajon az adott klaszterre jellemző ideális típushoz fognak-e közelíteni? Működésüket tekintve a később létrehozott honlapok vajon nagyobb valószínűséggel közelítik meg az adott klaszter középpontjában elhelyezkedő honlap-mintákat, mint azok, amelyek korábban jöttek létre?

E hipotézis ellenőrzésére kidolgoztunk egy mérőszámot, amely – diszkriminancia-analízis felhasználásával – alkalmazható a műfaj ideáltípusához való „közelség" mérésére. Ha a világháló csakugyan az itt jelzett öt műfaji forma stabilizálódása felé fejlődik, akkor az újonnan megtervezett honlapok esetében szignifikánsan magasabb diszkrimináns pontszámot kell találnunk, mint a régebbieknél. E hipotézis F-próbája azt mutatja, hogy az újabb honlapoknál valóban szignifikánsan magasabb diszkriminációs pontszám adódik (F = 3,765, p = 0,053). Az újabb honlapok jobban közelítenek saját klaszterjük centroidjához (a klaszter ideáltipikus honlapjához).

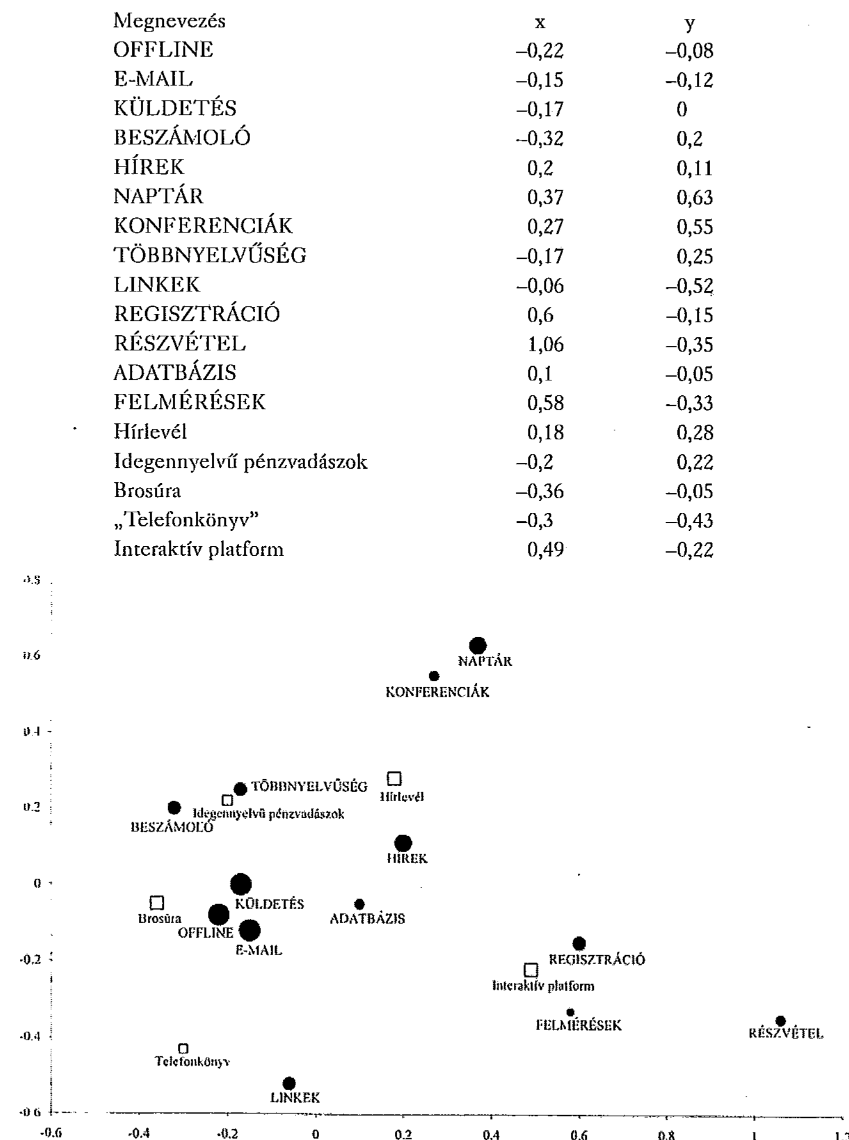
Az eredmények arra utalnak, hogy a műfaji formák meglehetősen robosztusak, és várható, hogy ezek fogják strukturálni az *online* szerveződést a közeljövőben is. Ennek valószínű magyarázata az, hogy a honlapok létrehozói tanulnak azokból a honlapokból, amelyeket már láttak, és ezeket modellnek tekintik. Úgy tűnik, hogy a hálózati rendszergazdákat nem egyszerűen arra kérik fel, hogy „készítsenek egy honlapot", hanem azt mondják nekik, hogy „építsenek ki egy *ilyenfajta* honlapot". Az ilyen index jellegű rendszerezés azonban nem eredményez merev másolást. Világosan le kell szögeznünk, hogy eredményeink nem azt mutatják, hogy az újabb honlapok az adott műfajon belül hasonlítanak a régebbi honlapokra, hanem azt, hogy *az újabb honlapok nagyobb valószínűséggel lesznek műfajuk tipikus képviselői.* E folyamat kezdetén az egyes honlapok közötti különbségek talán csekélyek voltak, ám ezeknek a kezdeti különbségeknek az alapján olyan formák alakultak ki, amelyekre elsősorban nem az jellemző, hogy hasonlóbbá váltak egymáshoz, hanem inkább az, hogy egyre jobban megkülönböztethetők lettek. A műfaj strukturál. Ezt azonban nem mechnikusan teszi. Ebben az esetben pontosan annak megfelelően reprodukálódik, ahogyan az új szereplők módosításokat vezetnek be, amelyek fokozatosan alakítják a letisztuló műfaji formát.

Az *online* civil szerveződés terepéül szolgáló mező vizsgálata

Miután megvizsgáltuk, hogy a műfajok hogyan strukturálják az *online* szerveződést, figyelmünket most annak a mezőnek a struktúrájára fordítjuk, ahol a civil társadalmi honlapok szerveződése végbemegy. Az 1. ábrán bemutatjuk a kétdimenziós térben ábrázolt mező

korrespondencia-elemzését. A kölcsönös kapcsolatok elemzésének egyik előnye az, hogy lehetővé teszi számunkra mind a klasztereknek, mind a honlapok jellegzetes vonásainak egyetlen térben való megjelenítését. Így ábrázolhatjuk a különféle vonások egymástól való távolságát (a honlapokon való egyidejű megjelenésük valószínűségeként értelmezve), valamint a klaszterek közötti kapcsolatokat is, a különféle vonásokhoz való viszonylagos közelségük, illetve azoktól való távolságuk fenti értelemben vett megjelenítésével.

Az 1. ábra munkalapja:

Megnevezés	x	y
OFFLINE	–0,22	–0,08
E-MAIL	–0,15	–0,12
KÜLDETÉS	–0,17	0
BESZÁMOLÓ	–0,32	0,2
HÍREK	0,2	0,11
NAPTÁR	0,37	0,63
KONFERENCIÁK	0,27	0,55
TÖBBNYELVŰSÉG	–0,17	0,25
LINKEK	–0,06	–0,52
REGISZTRÁCIÓ	0,6	–0,15
RÉSZVÉTEL	1,06	–0,35
ADATBÁZIS	0,1	–0,05
FELMÉRÉSEK	0,58	–0,33
Hírlevél	0,18	0,28
Idegennyelvű pénzvadászok	–0,2	0,22
Brosúra	–0,36	–0,05
„Telefonkönyv"	–0,3	–0,43
Interaktív platform	0,49	–0,22

Az 1. ábra mint modell az eredeti adatok egyszerűsített ábrázolása. A kétdimenziós tér adekvát volta annak a varianciának az arányával mérhető, amit az eredeti varianciából a két dimenzió reprezentál. Ebben az esetben a magyarázott variancia aránya 59,6 százalék, ami azt jelzi, hogy ez a kétdimenziós modell jól megfelel az eredeti adatoknak.[10] Kétdimenziós ábránkon az egyes vonások általános gyakoriságát az azokat jelző körök méretével, az adott klaszterbe sorolt honlapok számát pedig a megfelelő négyzetek arányos területével jelezzük.

Ennek a mezőnek a struktúráját a következőképpen értelmezzük. A vízszintes tengely az informálás és a részvétel ellentétét tünteti fel (balról jobbra haladva). A függőleges tengelyen felülről lefelé haladva az *offline*, illetve *online* tevékenységek súlya látható. Így az origótól jobbra azokat a honlapokat találjuk, amelyek elsősorban a tagokra orientáltak. A jobb felső negyedben azok a honlapok találhatók, amelyek főleg olyan felhasználók és tagok számára készültek, akik ténylegesen tesznek, vagy potenciálisan akarnak tenni valamit *offline*. Ezzel szemben az origótól balra olyan honlapokat találunk, amelyek nem a szervezetek tagjaira, hanem a látogatókra orientáltak. A bal alsó negyedben elhelyezkedő honlapok például olyan látogatókra orientáltnak látszanak, akik „telefonkönyv" jellegű forrásokat használnak fel arra, hogy a világhálón elérhető más honlapokról információt szerezzenek, a bal felső negyedben lévő honlapok pedig azokat a felhasználókat célozzák meg, akik azért látogatnak el hozzájuk, hogy a szponzorálással összefüggő információkat szerezzenek (2002-ben Kelet-Európában ez még mindig nagyrészt *offline* folyó tevékenységet jelent).

Míg az origótól balra levő honlapok rendszergazdái ellenőrzik, ami oldalaikon megjelenik, a jobbra eső honlapok lehetővé teszik felhasználóik számára, hogy a csevegő- fórumokon való részvétel útján és dokumentumok felvitelével maguk is közzétegyenek anyagokat. Tévedés lenne azonban a vízszintes tengelyt a „zárt", illetve „nyílt" kategóriák szembeállításával értelmeznünk. A regisztrációs vonás megléte két dogra utalhat. Egyrészt azt jelenti, hogy a felhasználók feliratkozás vagy bejelentkezés útján csatlakozhatnak a szervezethez, illetve attól különféle anyagokat kaphatnak meg, másrészt viszont azt is jelzi, hogy a honlapokon lehetnek bizonyos szűrő mechanizmusok. Nem tehet fel bárki bármilyen anyagokat: ez csupán azok számára van megengedve, akik regisztrálták magukat (és ezzel módot adtak a valamilyen módon történő ellenőrzésre). Más szóval a nagyobb részvételt biztosító honlapok ugyanakkor korlátozóbb jellegűek, sőt akár kirekesztőek is lehetnek. Az *online* közösségek kiépítése – különösen a főáramlattól távolabb eső csoportok kikötőiként funkcionáló honlapok esetében – bizonyos határok meghúzását kívánhatja meg. Ezzel szemben a központtól balra eső honlapok „nyitott könyvet" jelentenek. Valóban, bizonyos mértékig mintegy nyilvánossá teszik saját könyvelésüket azáltal, hogy olyan dokumentumokat tesznek közzé, mint például az éves beszámoló jelentések, költségvetések stb., tehát az információ tekintetében nyitottak, ám ha ellátogatunk az ilyen honlapokra, ott nem sok tennivalónk adódik. A nagyobb mértékű *online* részvételt biztosító honlapok azonban igen ritkán tesznek közzé efféle dokumentumokat. A részvételre nyitott nonkonformista csoportok némelyike bizonyíthatóan elutasítja azt az elvárást, hogy gyakorlatilag bárkinek is nyílt elszámolással tartozna.

[10] A korreszpondencia-analízis módszereivel a kultúrszociológiai tanulmányok iránt érdeklődő olvasók Pierre Bourdieu írásaiban találkozhatnak. Bourdieu munkáiban ritkán fordulnak elő olyan modellek, amelyek a variancia majdnem 60 százalékát magyarázzák.

A hozzáférhetőség korlátai

Miután elemeztük azt az építkezési folyamatot, melynek során a civil társadalmi szervezetek felépítik a kialakuló műfaji formáknak megfelelő honlapjaikat, most azzal a nagyobb léptékű konstrukciós folyamattal foglalkozunk, melynek révén ezek a civil társadalmi honlapok beépülnek a világhálóba. Megvizsgáltuk az egyes honlapokhoz vezető hiperlinkek számát. A hiperlinkhálózat struktúrájával foglalkozó vizsgálatok a világhálón általában azt mutatták ki, hogy ebből a szempontból az egyes honlapok – a rájuk mutató hiperlinkek számával mérten centrálisnak vagy periferiálisnak minősíthető helyzetüket tekintve, a *power-law* eloszlásnak megfelelően – erősen ferde megoszlást mutatnak, s közöttük szélsőséges egyenlőtlenségek tapasztalhatók (Barabási, Albert és Jeong, 2000). A befelé mutató hiperlinkek megoszlása a civil társadalmi honlapok általunk vizsgált kelet-európai mintájában igen hasonló a világhálón általában érvényesülő megoszláshoz. A vizsgált honlapok legkevésbé centrális helyzetű 90 százalékára az összes bejövő linknek mindössze a 20 százaléka mutat rá, míg az összes többi a felső 10 százalékot alkotó honlapokra irányul.

A centralitást kifejező pontszámok eszközeit nem csupán a tudományos kutatók használják a világhálón való „láthatóság" mérésére. Az ilyen pontszámoknak gyakorlati következményei vannak. Nyilvánvaló, hogy a világhálón navigáló felhasználók nagyobb valószínűséggel találnak rá valamely honlapra, ha sok link mutat rá. Ennél is fontosabb azonban ma az a tény, hogy a keresőprogramok (nem csupán a legnépszerűbb *Google*, hanem sok más is) nagymértékben támaszkodnak a hiperlinkekre (Hindman, Tsioutsiouliklis és Johnson, 2003). A több, befelé mutató link növeli annak valószínűségét, hogy a keresőprogramok világhálót pásztázó szoftverrobotjai, az úgynevezett *crawlerek* megtalálnak egy honlapot és elhelyezik adattáraikban. A hiperlinkek mennyiségével kifejezett centralitás és az autoritás egyenértékűsége azt jelenti, hogy azok a honlapok, amelyeknek a centralitási pontszáma magasabb, a keresés eredményeinek megjelenítésekor előkelőbb helyre fognak kerülni.

A keresőprogramok technológiájának politikai vonatkozásai is vannak. A hiperlinkek, illetve az ezeket feltáró és osztályozó keresőrobotok tényleges aktorként való figyelembevétele az internet társadalmi szereplőinek körébe újabb „csavarral" súlyosbítja a hozzáférhetőség problémáját. Míg az „internet és társadalom" paradigma a világháló különféle aspektusaihoz való hozzáférés tekintetében a potenciális felhasználók egyenlőtlenségeire koncentrált, ehhez most hozzátehetjük a honlapok tényleges elérhetőségének egyenlőtlenségi problémáit is. Az egyik oldalról nézve a felhasználók különböznek egymástól a rendelkezésükre álló hozzáférési lehetőségek tekintetében, a másik oldalról viszont maguk a honlapok is különböző mértékben érhetők el a nagyközönség számára.

Mennyiben különböznek tehát a honlapok általunk azonosított műfaji formái a hiperlink-centralitás, és ennélfogva hozzáférhetőségük tekintetében? E kérdés megvá-

laszolásához – annak tesztelésére, hogy a befelé mutató linkek számát illetően vajon találhatunk-e statisztikai különbségeket az egyes műfaji formák között – logisztikai regressziós modellt alkalmaztunk. A 4. táblázat azt mutatja be, hogy mekkora relatív valószínűséget tulajdoníthatunk (a brosúra típusú honlapokhoz viszonyítva) az általunk vizsgált másik négy műfajhoz tartozó honlapoknak, azokat tekintve a leginkább centrális helyzetűeknek, amelyekhez harmincnál több rámutató link vezet el.

4. táblázat
A műfaji formák és a befelé mutató linkek logisztikai regressziós modellje
(függő változó: legalább 30 befelé mutató link)

	Együttható	Esélyhányados
Interaktív platformok	0,262	1,300
Hírlevelek	0,757*	2,131*
Pénzvadászok	1,262*	3,532*
„Telefonkönyvek"	0,588*	1,801*

Megjegyzés: A viszonyítási kategóriát a tisztán brosúra típusú honlapok alkotják. Szignifikáns pozitív együttható azt jelenti, hogy az adott műfajban több befelé mutató link van, mint a legkevésbé látható kategóriát képező brosúra típusnál.
*$p < 0,05$.

A „telefonkönyvek", a hírlevelek és a többnyelvű pénzvadászok nagyobb valószínűséggel kerülnek centrális helyzetbe, mint a brosúra típusú honlapok. Az interaktív platformok, vagyis annak a típusnak a képviselői, amelyről azt gondolhatnánk, hogy a világháló legizgalmasabb lehetőségeit használják fel, nem tartoznak a leginkább centrális helyzetű honlapok közé. Ezeket a honlapokat a világháló domináns logikája nem hozza kitüntetett helyzetbe.

A civil részvétel hálózatainak alakítása

Ebben a cikkben a szervezeti formák és a most kialakuló technológiák párhuzamos fejlődését vizsgáltuk. Kutatás tárgyává tettük a politikai képviselet egy új területét, nevezetesen a választási politika mellett új típusú igényeket is támasztó civil társulások szerveződését egy új képviseleti médium keretében. Arra a kérdésre keresve a választ, hogy ezek a szervezetek hogyan jelenítik meg önmagukat *online,* voltaképpen a politika technológiáit, a sajátos vonások különféle kombinációinak jellegzetes mintáit felrajzolva pedig a technológia szerveződését vizsgáltuk. Az általunk talált, jelenleg még kialakulófélben levő szervezeti formák nincsenek előre meghatározva a technológiában, és nem felelnek meg valamilyen egyetlen ideális civil részvételi honlaphoz vezető technológia ígéreteinek beteljesüléséhez vezető lépcsőfokoknak sem. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy azok a jelenségek, amelyekre a „társadalmi" jelzőt szoktuk alkalmazni, nem választhatók el a bennük szerepet játszó technológiától. Még rövidebben: a „társadalmi" nem idegen a technológia számára (és viszont). Vizsgálataink során jól megkülönböztethető társadalmi-technológiai hálózatokat találtunk, olyan műfaji formákat, amelyek a technológiai eszközök, az aktorok és az akciótípusok különféle kombinációira épülő *online* civil szerveződés divergáló mintáinak tekinthetők.

A civil szerveződés *online* területei – szoros kapcsolatban az *offline* tevékenységekkel – nem egységes, univerzálisan látható és hozzáférhető új közéleti szférát, hanem változatos konkrét közösségekből összetevődő mezőt alkotnak. A láthatóság egyenlőtlenségeit a hírportálok szerkesztőinek és a keresőprogramok tervezőinek a tevékenysége is befolyásolja, és ez – összefüggésben a honlapok jellemző vonásainak kombinációival – behatárolja a részvételi honlapok hozzáférhetőségét. A civil szervezeteknek a világhálón való megjelenésében a részvétel aktív formái nagyrészt elkülönülnek a földrajzi kötöttségtől való elszakadásra irányuló törekvésektől. Az aktívabb részvételre lehetőséget adó honlapok elsősorban belföldi közösségeket szolgálnak, míg azok a honlapok, amelyek a legnagyobb valószínűséggel fordulnak más nyelvű felhasználókhoz, ugyanakkor a legkevésbé adnak módot a részvétel közvetlen formáira. A földrajzi helytől független, részvételi jellegű globális civil társadalom kialakulása helyett – a technoromantikus megközelítések várakozásaival ellentétben – ezen a területen is elsősorban belföldi közönségre orientált szervezeteket találunk.

Irodalom

Agresti, Alan (2002): *Categorical data analysis.* New York: John Wiley.
Barabási Albert-László – Réka Albert – Hawoong Jeong (2000): Scale-free characteristics of random networks: The topology of the World Wide Web. *Physica A,* 281: 69–77.
Barley, Stephen (1986): Technology as an occasion for structuring: Evidence from observations of CT scanners and the social order of radiology departments. *Administrative Science Quarterly,* 31: 78–108.
Boczkowski, Pablo J. (2004): *Digitizing the news: Innovation in online newspapers.* Cambridge, MA: MIT Press.
Callon, Michael (1991): Techno-economic networks and irreversibility. In *A Sociology of monsters: Essays on power, technology, and domination.* Ed. J. Law. 1321–1361. London: Routledge.
DiMaggio, Paul – Hargittai, Eszter – Neumann, W. Russell – Robinson, John P. (2001): Social implications of the Internet. *Annual Review of Sociology,* 27: 307–336.
Eisenstein, Elizabeth L. (1993): *The printing revolution in early modern Europe.* Cambridge: Cambridge University Press.
Fischer, Claude S. (1992): *America calling: A social history of the telephone to 1940.* Berkeley: University of California Press.
Hand, Martin – Sandywell, Barry (2002): E-topia as cosmopolis and citadel: On the democratizing and dedemocratizing logics of the Internet, or, Toward a critique of the new technological fetishism. *Theory, Culture, and Society,* 19 (1–2): 197–225.
Hindman, Matthew – Tsioutsiouliklis, Kostas – Johnson, Judy A. (2003): Googlearchy: *How a few heavily-linked sites dominate politics on the Web.* Paper presented at the annual meetings of the Midwest Political Science Association, Chicago.
Hutchins, Edwin (1995): *Cognition in the wild.* Cambridge, MA: MIT Press.
Kuti Éva (2001): *A nonprofit szektor főbb statisztikai jellemzői.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
Latour, Bruno (1991): Technology is society made durable. In *A sociology of monsters: Essays on power, technology and domination.* Ed. J. Law. 103–131. London: Routledge.

Latour, Bruno (1999): On recalling ANT. In *Actor network theory and after.* Ed. John Law and John Hassard. Oxford, UK: Blackwell, the Sociological Review.
Orlikowski, Wanda J. (2000): Using technology and constituting structures: A practice lens for studying technology in organizations. *Organization Science,* 11 (4): 404–428.
Robinson, John P., Paul DiMaggio, and Eszter Hargittai (2003): New social survey perspectives on the digital divide. *IT & Society,* 1 (5): 1–22.
Ward, Joe H., Jr. (1963): Hierarchical grouping to optimize an objective function. *Journal of the American Statistical Association,* 58: 236–244.
Yates, JoAnne (1989): *Control through communication: The rise of the system of American management.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Vedres Balázs
Vedres Balázs a Közép-európai Egyetem *(Central European University, CEU)* szociológiai és társadalmi antropológiai tanszékének tanársegédje. Posztgraduális tanulmányait a Columbia Egyetem szociológiai tanszékén végezte. A Santa Fe Intézet ösztöndíjas külföldi kutatója, és a Collegium Budapest ösztöndíjasa. Kutatási témái: gazdaságszociológia, gazdasági átalakulás, társadalmi hálózatok, történelem- és diskurzus-elemzési módszerek. Újabb publikációi azokkal a kölcsönös összefüggésekkel foglalkoznak, amelyek a stratégiák kidolgozásában résztvevő társadalmi szereplők és a kialakuló hálózati struktúrák között a nagyléptékű társadalmi változások során alakulnak ki, elsősorban az üzleti hálózatok, a politikai diskurzus és a civil társadalmi szerveződés területein.

Bruszt László
Bruszt László a firenzei Európai Egyetemi Intézet *(European University Institute)* társadalomtudományi és politológiai tanszékének professzora. Korábbi kutatásaiban a posztkommunista országok intézményi átalakulásainak kérdéseivel foglalkozott. Újabb tanulmányainak középpontjában a transznacionalizálódás, az intézményi fejlődés és a gazdasági változások összjátéka áll. Jelenleg a közép-európai regionális szervezetközi hálózatok kifejlődésével és a regionális fejlesztési törekvések kialakulásával kapcsolatban folytat kutatásokat. David Starkkal és Vedres Balázzsal együtt részt vesz a civil társadalom szervezésében felhasznált technológiák vizsgálatára irányuló kutatási projektben. Újabb publikációi közé tartoznak a „Piacépítés és a keleti bővítés: divergáló konvergencia?" *(Making Markets and Eastern Enlargement: Diverging Convergence? West European Politics,* 2002/2) és a „Piacépítés mint államalkotás: az alkotmányok és a gazdasági fejlődés a posztkommunista Kelet-Európában" *(Market Making as State Making: Constitutions and Economic Development in Postcommunist Eastern Europe. Constitutional Political Economy,* 2002/1) című tanulmányok.

David Stark
David Stark a szociológia és a nemzetközi kapcsolatok Arthur Lehman professzora a Columbia Egyetemen, ahol a Szervezeti Újítások Központjának *(Center on Organizational Innovation)* igazgatója (www.coi.columbia.edu/). A Santa Fe Intézet külső munkatársa. 1989 előtt és azt követően magyarországi üzemekben, a *dot-com* válság előtt és után a Manhattanben újonnan indult médiavállalatoknál, továbbá 2001. szeptember 11. előtt és után a *World Financial Center* kereskedelmi műveleteivel kapcsolatban végzett empirikus kutatásokat. Az amerikai Nemzeti Tudományos Alapítvány *(National Science Foundation, NSF)* támogatásával jelenleg a szervezetközi hálózatok fejlődésének témakörében folytat kutatásokat Magyarországon, valamint a deliberáció és a képviselet új technológiáit vizsgálja Alsó-Manhattan újjáépítésének folyamatában. Publikációi és friss tanulmányai *online* elérhetők: www.sociology.columbia.ecu/people/faculty/stark/indey.html.

Peter Levine

Az internet és a civil társadalom[1]

A civil társadalom az internet felé orientálódik. Minden szervezet honlapokat használ fel tagtoborzásra, társadalmi kapcsolatok kiépítésére, önmaga megismertetésére, szponzorok keresésére és tagjainak tájékoztatására. A polgárok a világháló oldalairól szerzik be értesüléseiket és e-mail üzeneteken keresztül vitatják meg a közéleti ügyeket. Az egyházközségek tagjai elektronikus részvéttáviratokat küldenek a gyülekezetükhöz tartozó gyászoló családoknak. Különféle hobbik megszállottjai az internet speciális csatornáit felhasználva cserélik ki tapasztalataikat és a számukra értékes tárgyakat, s ugyanígy kérnek és kapnak tanácsokat.

Ám miközben a civil társadalom az *online* megjelenésre törekszik, bizonyos aggasztó trendek kezdenek felbukkanni. Ez a tanulmány az aggodalomra okot adó jelenségeket vizsgálja, az alábbi öt főbb területen: egyenlőtlenség, gyengülő társadalmi kötelékek, csökkenő mértékű felelős közgondolkodás, elburjánzó fogyasztói szemlélet, és a magánélet sérüléseinek a társulási szabadságra gyakorolt hatásai. A tanulmány célja nem baljós előrejelzések tétele. Az internet jótékony hatásúnak bizonyulhat a civil társadalmi élet szempontjából, ám ez nem igazolhatja a potenciális kockázatok elhanyagolását.

Egyenlőtlenség

Az internetnek a civil életre gyakorolt jelenlegi hatásaival kapcsolatban az első (és a legszélesebb körben tudatosult) okot az aggodalomra az adja, hogy az emberek csak akkor tudják hatékonyan kihasználni a számítógépeket, ha elegendő pénzük, jártasságuk és fizikai hozzáférési lehetőségük van a nagy sebességű összeköttetések igénybevételéhez. Az Egyesült Államokban a jövedelem, a faji hovatartozás, a képzettségi szint és az életkor alapján előre jelezhető, hogy az emberek milyen mértékben használják a számítógépeket és a számítógép-hálózatokat – ugyanez a nemi hovatartozásról azonban már nem mondható el.

A Clinton-adminisztráció idején ez a „digitális megosztottság" fontos témát jelentett Washingtonban. A kongresszus mindkét nagy párt támogatásával megszavazott három fontos fejlesztési programot. Az úgynevezett *E-rate* adónem bevezetése az iskolák hálózati kapcsolatainak kiépítéséhez biztosít állami támogatást, a technológiai lehetőségek bővítését célzó *TOP* program *(Technology Opportunities Program)* a kormányzati és a

[1] A fordítás a szerző javaslatára a tanulmány legújabb változata alapján készült (Peter Levine: The Internet and Civil Society. In Verna V. Gehring (ed.): *The Internet in Public Life.* Rowman & Littlefield, 2004, 79–98.

nonprofit szektorban mozdítja elő a digitális technológia alkalmazását, a közösségi technológiai központok programja *(Community Technology Centers Program)* pedig a szegény városi körzetek és az elmaradott vidéki területek ezen a téren végrehajtandó fejlesztésére irányul. Bush elnök megválasztásával a dolgok hamarosan megváltoztak: az új adminisztráció véget kívánt vetni azoknak a különféle szövetségi programoknak, amelyeknek a célja a digitális megosztottság megszüntetése volt.

Ennek a váltásnak elsősorban ideológiai okai voltak, ám ezeket látványos statisztikákkal is alátámasztották. Az USA kereskedelmi minisztériumának jelentése szerint „1998 decembere és 2001 szeptembere között a legalacsonyabb (évi 15 ezer dollárnál kevesebb) jövedelmű háztartásokban élő személyek körében az internet használata – 25 százalékos évi növekedési arány mellett – folyamatosan emelkedett". Ez annyit jelentett, hogy a szegény lakosság is magáévá tette az internetet, mégpedig gyorsabb ütemben, mint a magasabb jövedelmű rétegek (melyeknek a tagjai közül a legtöbben már korábban is rendelkeztek *online* hálózati kapcsolatokkal). Ugyanez vonatkozott az alacsonyabb képzettségű csoportokra is, és a nemek közötti szakadék teljesen eltűnt. Úgy látszott tehát, mintha a piaci erők már jó úton járnának a digitális megosztottság problémájának megoldásában, mivel a vállalatok versengtek egymással, hogy a szélesedő piacokon egyre olcsóbb és mindenki számára egyre vonzóbb szolgáltatásokat nyújtsanak. Míg az USA kereskedelmi minisztériumának az internethasználatról készített 1999. évi jelentése még az „Átesünk a hálón" *(Falling Through the Net)* címet viselte, a 2002. évi jelentés címe már ez lehetett: „Egy nemzet *online*" *(A Nation Online)*.

Számos okunk van azonban arra, hogy továbbra is aggódjunk az esélyek egyenlőségéért. Először is, az 1998–2002 időszakra vonatkozóan jelzett gyors növekedés részben az olyan szövetségi programok eredménye volt, mint például az *E-rate*, amelyet most a megszüntetés fenyeget. A veszély világossá válik, ha számításba vesszük, hogy az alacsony jövedelmű rétegek számára igen fontos az iskolákon és a könyvtárakon keresztül való hozzáférés az internethez, amit a szövetségi kormány támogatása tesz lehetővé. A legszegényebb és a leggazdagabb gyerekek számítógép-használatának mértéke között mindössze 12 százalékos különbség mutatkozik, ez azonban azért van így, mert az alacsony jövedelmű családokból érkező diákok az iskolában használják a számítógépeket. Az *otthoni* számítógép-használat tekintetében majdnem 60 százalékos különbség van a leggazdagabb és a legszegényebb diákok között. Hasonlóképpen, az afrikai-amerikaiak valamennyi korcsoportja a fehéreknél 10 százalékkal nagyobb valószínűséggel használja az internetet valamely közkönyvtárban, mivel kevésbé valószínű, hogy otthon van internet-összeköttetésük. Ha a könyvtári és iskolai számítógép-használat szövetségi támogatásai megszűnnek, akkor a digitális olló hamarosan újra szétnyílik.

Ugyanakkor az iskolai vagy könyvtári internethasználat nem teljes mértékben kielégítő. A felhasználók ideje szűkre szabott lehet, és a berendezések használatára vonatkozóan az intézmények előírhatnak bizonyos korlátozó szabályokat. Minden bizonnyal nehéz lenne például egy könyvtárból működtetni valakinek a saját honlapját, vagy egy nyilvános használatra szolgáló számítógép alapszintű beállításai mellett tanulni meg valamely szoftver alkalmazásait. A munkahelyi internet-hozzáférés gyakran még kevésbé kielégítő, mivel a munkáltató kategorikusan megtilthatja eszközeinek magáncélú vagy társadalmi és politikai célokra való felhasználását.

Harmadszor, nem tudom elhinni, hogy az internethasználat gyors növekedése az alacsony jövedelmű rétegekben mindaddig folytatódni fog, amíg az egész lakosság „*hálózati polgárokból*" fog állni. Az amerikai felnőttek több mint 20 százaléka az írni-olvasni tudás legalacsonyabb szintjén áll, ami annyit jelent, hogy a társadalombiztosítási kártya kiadását célzó kérelemhez rendszeresített űrlapon nem képes a személyére vonatkozó információkat megadni, vagy nem tud összegezni néhány költségadatot egy megrendelési nyomtatványon. Ezek az emberek nem sok hasznát fogják venni az otthoni számítógépnek.

Negyedszer, az alacsony jövedelmű családokban komoly stresszt okozhat, ha belátják, hogy szükség van az otthoni számítógép beszerzésére. Sok szülő attól fél, hogy gyermekei jövőbeli kilátásait károsítja, ha nem sikerül otthoni internet-összeköttetést biztosítaniuk. 2001-ben a *New York Times* beszámolt egy bajba került háztömbről Harlemben, ahol „az elszegényedett anyák – attól rettegve, hogy gyermekeik lemaradnak a tanulásban – elkezdtek számítógépeket lízingelni". Ez azt jelenti, hogy a szegény családok ugyan képesek lehetnek legyőzni a digitális megosztottságot, de csupán más fontos célok feladása árán, és könnyen előfordulhat, hogy nem lesznek képesek lépést tartani a fejlődéssel.

Végül pedig a gazdag háztartások nagyobb valószínűséggel csatlakoznak a hálózatra kábeles és egyéb nagysebességű, szélessávú összeköttetések felhasználásával, mint a szegény családok. Ez a szakadék mindaddig nem túl sokat számít, amíg az internet legnagyobbrészt még szövegeket és állóképeket közvetít. Ám ahogy a szélessávú kapcsolatok egyre elterjedtebbé válnak, mind több és több honlap fog rafinált animációs elemeket is tartalmazni, sőt ez a tendencia már az e-mail üzeneteknél is érvényesül. Ekkor pedig az alacsony jövedelmű rétegeknek teljesen újfajta digitális megosztottsággal kell szembenézniük. Ténylegesen megfigyelhető az a történelmi minta, amely szerint az új technológiákat először csak a gazdagabb és magasabb szinten iskolázott rétegek alkalmazzák, majd ezek az eszközök olcsóbbá válnak, szélesebb körben is elterjednek, és ekkor – mivel a főbb intézmények már ezekre támaszkodnak – nélkülözésük a mindennapi életben is határozottan kellemetlenné válik. Később már nem biztosítanak viszonylagos előnyöket, ezután viszont – hasonló ciklust követve – újabb technológiák születnek meg és terjednek el, amelyek felváltják vagy kiegészítik őket.

Mindebből nem szükségképpen következik az, hogy a szövetségi kormánynak közvetlenül támogatnia kellene az otthoni számítógépek és hálózati kapcsolatok biztosítását mindaddig, amíg a digitális megosztottság el nem tűnik, ugyanis az ilyen támogatás költségvetési prioritásokat biztosítana a megcélzott haszonélvezők számára. Ezek tehát internet-hozzáférést kapnának ahelyett, hogy például megjavíttathatnák az autóikat, amire esetleg nagyobb szükségük lenne. Véleményem szerint ahelyett, hogy célzott támogatást nyújtunk olyan javak beszerzéséhez, mint az internet-hozzáférés, inkább a rugalmas jövedelmi támogatást kellene kiterjeszteni, olyan mechanizmusok révén, mint például a jövedelemadó-hitel *(Earned Income Tax Credit)*. A társadalom egészében véve minden bizonnyal hasznot húzna abból, ha mindenki rendelkezhetne hálózati kapcsolatokkal, mivel erre támaszkodva a kormányzati szervek megszüntethetnék például a papíralapú ügyintézési formákat. A tényleges 100 százalékos internethasználat azonban lehetetlennek bizonyulhat.

A digitális megosztottság tekintetében nem érvelek tehát semmiféle konkrét kormányzati stratégia mellett. Mindössze annyit mondok, hogy az egyenlőtlenség továbbra is probléma marad, és ez közvetlenül kihat a civil társadalomra. Noha a gazdagok úgy találhatják, hogy a számítógépes hálózatok lehetőségeinek kihasználásával a civil társadalom izgalmasabbá és vonzóbbá válik, a szegényebb és kevésbé képzett emberek esetleg csak a hagyományos, személyes kapcsolatokra épülő helyi társulási módozatok alternatíváját választhatják. Még rosszabb kilátás, hogy azok a csoportok is áttérnek az internet használatára, amelyek eddig szélesebb társadalmi kört fogtak át, és ennek folytán elveszítik szegényebb tagjaikat.

Az esélyegyenlőség ilyen problémái az iparosodott országokban – ha a bolygónk déli féltekéjén uralkodó helyzettel vetjük össze őket – igen csekélyek. A számítógép-hálózatok hosszú távon talán erősíteni fogják a nemzetközi civil társadalmat, valamint a független szervezetek és társulások egész sorát minden országban. A világ legnagyobb részén azonban az internet egyelőre még csak igen kis mértékben van jelen. Az ENSZ fejlesztési programjának statisztikái szerint az ipari országok 1999-ben a Föld lakosságának 15 százaléka számára nyújtottak otthont, ám itt élt az internetfelhasználók 88 százaléka, míg Afrikában a lakosságnak mindössze fél százaléka rendelkezett internet-hozzáféréssel. A világ összes országának egy negyedében ma is egynél kevesebb telefon jut száz emberre, s ez rövid távon reménytelenné teszi az internet-hozzáférés széleskörű elterjedését.

Gyengülő társadalmi kötelékek

Egyes megfigyelők attól tartanak, hogy az internet a robusztus, tartós és érzelmileg kielégítő társadalmi kötelékeket felszínes és esetleges kapcsolatokkal váltja fel. Az emberek általában nem fogják a bizalom és a kölcsönös elkötelezettség erős kötelékeit kiépíteni, ha a számítógépek válnak legfőbb kommunikációs eszközükké. Talán többet fognak kommunikálni, mint eddig bármikor, amikor azonban szükséghelyzetben találják magukat, könnyen meglehet, hogy nem lesz kihez fordulniuk.

Ezt az előrejelzést az internethasználatról végzett amerikai felmérések nem támasztják alá. Az USÁ-ban az 1996. évi országos választási felmérés feltárta, hogy az internethasználók *több* szervezethez kötődtek *offline*, a valós világban, mint mások, és ezek a „hálózati polgárok" általában bizakodóbbak voltak. Az efféle általános megállapítások igaznak bizonyulnak akkor is, ha csak a hasonló képzettségi és jövedelmi szintű embereket hasonlítjuk össze. A Kaliforniai Egyetem Los Angeles-i kampuszának kutatói által 2000-ben végzett felmérés szintén azt mutatta ki, hogy azok, akik használták az internetet, valamivel több időt töltöttek különféle klubokban és szervezetekben való részvétellel, mint azok, akik sohasem használták a számítógép-hálózatokat. Ugyanakkor az internethasználók kisebb valószínűséggel alkalmazták önmagukra a „magányos" jelzőt. A *Pew* kutatási központ „*Internet and American Life*" című programjának keretében 2001-ben végzett felmérés szerint az internethasználók az internetet nem használó válaszadóknál jelentősen nagyobb valószínűséggel tudták megmondani szomszédaik nevét, és gyakrabban tartoztak különféle társaságokhoz.

Röviden: azok, akik használják az internetet, aktívabb résztvevői a civil társadalomnak, mint azok, akik nem létesítenek hálózati kapcsolatot. Ez a korreláció azonban

nem bizonyítja, hogy az internethasználat előmozdítaná a civil aktivitást. Lehet valami más is, ami az internethasználókat arra készteti, hogy részt vegyenek különféle csoportok tevékenységeiben: ha nem a jövedelmük és a képzettségük, akkor esetleg a koruk, az energiájuk, a családi helyzetük vagy az aktuális trendekre való általános fogékonyságuk is fontos motiváló erő lehet. Az ilyen emberek korán alkalmazni kezdik azokat a technológiákat, amelyeket a lakosságnak még a fele sem használ: bármilyen személyes jellemvonásuk helyezi is őket az internet-hozzáférés élvonalába, ugyanaz késztetheti őket az *offline* csoportokban való aktív részvételre is.

Ennélfogva tehát alapvető fontosságú, hogy véletlenszerűen kiválasztott lakossági mintákon, az idő előrehaladásának figyelembevételével is mérni tudjuk az internethasználat hatásait. 1998-ban a Carnegie Mellon Egyetem *HomeNet* programjának keretében folytatott kutatások feltárták, hogy azok a pittsburgh-i lakosok, akik számára a program során internet-hozzáférést biztosítottak, kezdtek kissé kevesebbet kommunikálni saját háztartásuk más tagjaival, és társadalmi hálózataik beszűkültek. A *HomeNet* program kutatói azt a hipotézist állították fel, hogy „az emberek által az internet használatára szentelt idő azt az időt váltja fel, amit korábban társadalmi tevékenységekre fordítottak", továbbá „az emberek az interneten létesített gyengébb minőségű társadalmi kapcsolatokkal váltják fel a jobb kapcsolatokat, vagyis az erős kötelékeket gyengébbekre cserélik fel". A résztvevők beszámoltak a depresszió fokozódásáról is az internethasználat kapcsán. Ezt a tanulmányt széles körben bírálták, egyebek között azért, mert a kutatók nem vettek figyelembe olyan kontrollcsoportot a pittsburgh-i lakosok között, akiknek nem volt internet-hozzáférésük. Ám a Stanford Intézet egy ezt követő kísérlete a társadalom kvantitatív vizsgálatára *(Quantitative Study of Society)* hasonló eredményekhez vezetett. Az intézet 35 ezer olyan embernek biztosított egyszerű „webtévés" internetkapcsolatot, akik korábban nem rendelkeztek semmiféle hálózati összeköttetéssel. A kutatók úgy találták, hogy az új internethasználók elkezdtek kevesebb időt tölteni családjukkal és barátaikkal, ritkábban látogattak el különféle rendezvényekre, és rövidebb időt fordítottak újságolvasásra.

Ha ezt a két kísérletet összevetjük az 1996. évi országos választási felmérés adataival, a következő próbahipotézist állíthatjuk fel: Azok az emberek, akik bármikor használhatják az internetet, társadalmilag aktívabbak, mint azok, akik nem kapcsolódnak a hálózatokra. Ennek oka azonban egyesek esetében az is lehet, hogy jobb anyagi helyzetben vannak, míg másokat esetleg éppen a civil társadalmi hálózatok munkájában közreműködő barátaik győznek meg arról, hogy érdemes rákapcsolódni az internetre; megint mások pedig talán egyszerűen csak aktív, energikus és optimista emberek, akik egyrészt szívesen magukévá teszik az új technológiákat, másrészt cselekvő módon részt vesznek közösségeik életében is. Ám igen csekély civil vagy társadalmi haszon származik *magából az internethasználatból*. Valójában a számítógép-hálózatok használatának következtében idővel egy egész társadalom felelőtlenebbé vagy atomisztikusabbá válhat.

Ennek egyik fő oka az anonimitás, valamint a másoktól való pszichológiai eltávolodás, bizalmatlanság és felelőtlenség, amit ez gyakran kivált. Az anonimitás természetesen nem szükségszerűen jellemzi a számítógépes hálózatok használatát. Órákig ülök a számítógépemnél minden nap. Ennek az időnek nagy részét általam jól ismert emberektől kapott e-mail üzenetek olvasásával és azok megválaszolásával töltöm.

Egy vállalat vagy egy közigazgatási szerv megkívánhatja klienseitől, hogy tárják fel valódi identitásukat az interneten és bizonyítsák kilétüket valami olyasmivel, mint például egy hitelkártyaszám, és valamely szerződésben meghatározott megállapodásnak megfelelően viselkedjenek. Az internet azonban – különösen a csevegő-fórumokon, a levelezőlistákon és a játék-környezetekben – az ilyen kapcsolatokon kívül megteremti a kölcsönhatások egy új rétegét is, amelyben a résztvevők visszatarthatnak gyakorlatilag minden önmagukra vonatkozó információt, beleértve nevüket, külső megjelenésüket, demográfiai jellemző vonásaikat és földrajzi hollétüket. Bármikor megszakíthatják a kontaktust, tetszés szerint felvehetnek többszörös személyiségeket és identitásokat, és megvédhetik magukat annak a következményeitől, amit mondanak. Ugyanezt a hatást száz évvel ezelőtt talán az anonim postafiókok kifinomult rendszerén keresztül lehetett elérni, de csak nagy költséggel és kényelmetlenségek árán. A széleskörű anonimitás új jelenség, amely – legalábbis sokakra közülünk – nagy vonzóerőt gyakorol.

Az anonimitás, az alternatív személyiségek ideiglenes felöltése, a társadalmi fogódzók hiánya, valamint az antiszociális viselkedés megbüntetésének nehézségei a tipikus *online* interakciók jellegzetes vonásai közé tartoznak, s mindezek gyengítik a társadalmi gátlásokat és bátorítják a sértő vagy ellenséges viselkedést. (Ennek egyik példája az úgynevezett *flame,* ami valamelyik kommunikációs partner megnyilatkozásaira való extravagáns, durva és sértő reagálást jelent.)

Helytelen volna azonban ebből olyan meggondolatlan következtetést levonni, hogy az effajta „kívülmaradás" rossz dolog. Ha az interneten képesek vagyunk eltitkolni az önmagunkra vonatkozó információkat, ez néha annyit jelent, hogy a faji és nemi hovatartozásra vonatkozóan teljesen megszabadulhatunk a diszkriminációtól. Kaliforniában Santa Monica városa például a közösségi terekben elhelyezett ingyenesen használható terminálokon keresztül hozzáférést biztosított az egész lakosság részére a *PEN* elnevezésű helyi e-mail hálózathoz. Ennek egyik eredményeként a város korábban megvetett és kirekesztett hajléktalanjai aktív résztvevőkké váltak a hajléktalanság problémájával kapcsolatos városi stratégia kidolgozásában. A hajléktalanoktól befutó tanácsokat követve Santa Monica önkormányzata elkezdett ingyenesen igénybe vehető zuhanyozókat, mosdókat és csomagmegőrzőket felállítani a városban. Az egyik polgár, Donald Paschal az alábbiakat írta:

> „Hajléktalan vagyok... Miránk, akiknek nincs tető a fejünk fölött, lenézéssel, félelemmel, utálattal, szánakozással vagy gyűlölettel tekintenek. Ez a megkülönböztetés majdnem lehetetlenné teszi számunkra a más emberekkel való 'normális' kapcsolatokat. Nemcsak arról van szó, hogy esetleg piszkosak vagyunk és talán rossz szagunk is van, hanem arról, hogy mások vagyunk. Sokan úgy gondolják, hogy azokat az embereket, akik mások, el kell kerülni. Santa Monica *PEN* rendszere éppen ezért jelent számomra olyan különleges értéket. A *PEN*-rendszerben senki sem tudta, hogy hajléktalan vagyok, mindaddig, amíg meg nem mondtam nekik, ám miután megmondtam, továbbra is emberi lényként kezeltek. Számomra a leginkább figyelemre méltó dolog a *PEN*-közösségben az, hogy egy városi tanácstag együtt élhet azzal, aki szegény, nem feltétlenül mindig teljes harmóniában, de egyenlő alapokon. Találkoztam és összebarátkoztam – vagy néha ellentétbe kerültem – olyan emberekkel, akiket másképpen nem ismerhettem volna meg."

Ez inspiráló történet, de bizonyos fenntartásokkal kezelendő. Donald Paschal nyilvánvalóan jól fejezi ki magát írásban, tehát iskolázottnak kell lennie (még akkor is, ha sikeres autodidakta). A képzettségi szintből, az anyanyelvi vagy nyelvjárási háttérből és néha a nemi hovatartozásból fakadó különbségek érzékelhetők maradnak *online* környezetben is.

A legalábbis részben megőrzött anonimitás lehetősége azonban pallérozhatja a közösséget oly módon is, hogy ösztönzi a pártatlanságot, az elfogulatlanságot és a személyes nyíltságot, főleg a másokkal közösen viselt stigmák esetében. A *HomeNet* és a Stanford Intézet tanulmányai azt állapították meg, hogy az internethasználat következtében az állampolgárok – általában – elszigeteltebbé válnak. Vannak azonban fontos kivételek. Az internet érintkezésbe hozhatja az embereket másokkal, akik az övékhez hasonló speciális körülmények között élnek, vagy osztoznak velük meggyőződéseikben és kétségeikben, lehetővé téve ezáltal jelentős lelki kötődések kialakulását. Egy információs rendszerekkel foglalkozó professzor, Jenny Preece azt állítja, hogy a közös egészségi problémákkal küszködő emberek *online* működő „empatikus" közösségeket alkotnak, és bizonyítékokat sorol fel az információk megosztásának és magas szintű érzelmi támogatásnak a meglétére ezek körében. A közösségek néha mélyebb kapcsolatokat biztosítanak, ha magunk választhatjuk meg partnereinket, nem pedig csupán születésünk folytán kerülünk bele a helyi kapcsolatok hálózataiba.

Még ha az *online* közösségek általában gyengébbek is, mint a valóságos világban létezők, ezek előnyökkel is járhatnak, mivel választási lehetőségeket nyújtanak: az internet jól eső kiszabadulást biztosíthat a család, a szomszédság, az iskola vagy az egyházközség időnként nyomasztó világából, ami gyakran elnyomó politikai felhangokkal is terhes.

Bruce Bimber politológus különbségtétele a „sűrű" *(thick)* és a „ritka" *(thin)* közösségek között itt fontos szerepet játszik. Az emberek azért csatlakoznak a „ritka" közösségekhez, mert már rendelkeznek közös meggyőződésekkel, értékekkel vagy célokkal, és úgy gondolják, hogy az együttműködésből stratégiai hasznot húzhatnak. Feliratkozhatok például egy levelezőlistára azért, mert arra számítok, hogy az ebből származó haszon (például valamely speciális tárgyra vonatkozó információ) számomra megéri, hogy vállaljam a „költségeket" (például a postafiókom telezsúfolását). Később – csupán kötelességérzetből – magam is hozzájárulhatok információkkal a listához, valószínűleg ki fogok azonban szállni, mihelyt úgy látom, hogy a részvétel általános „költségei" meghaladják a hasznokat. Így tehát a levelezőlista – ha azt egyáltalán „közösségnek" nevezhetjük – erősen eszközjellegű marad számomra. Megkíván ugyan bizonyos mértékű kölcsönös bizalmat, a tagok egymás iránti bizalma azonban feltételes és korlátozott lehet. Ezzel szemben a „sűrű" közösségekben a tagok elkötelezettek a csoport belső értékei, a többi tag mint partner és a kollektívan elfogadott célok vagy értékek iránt. A vallási, szomszédsági és családi közösségek legtöbbször „sűrűek". Ilyen „sűrű" közösségek kialakulása nehezen képzelhető el kizárólag *online* szerveződéssel, a valóságos világban való bármiféle megjelenés nélkül. A levelezőlisták, a hirdetőtáblák és az *online* szerepjátékok elkötelezett résztvevői mindenesetre azt *vallják*, hogy *online* közösségeik valóban léteznek, és ők azokhoz tartoznak. Beszámolóikat azonban nem szabad névértéken elfogadnunk, mivel esetleg hiányzanak a „sűrűbb" közösségekben szerzett tapasztalataik.

A liberális társadalmakban a polgároknak joguk van kilépni az olyan önkéntes társulásokból, mint például a szakszervezetek, a politikai pártok, az egyházak, a testvériségi szervezetek vagy akár a családok. A kilépés könnyűsége kedvez az egyéni szabadságnak, és ezt az emberek – *ceteris paribus* – általában előnyben részesítik az olyan fajta elnyomással szemben, ami a tagjaik kilépését akadályozó, erős kontrollal működő szervezetekben érvényesül. A civil társadalom szelleméből azonban az következik, hogy a kilépés szabadságának joga kombinálódik az erős és fegyelmezett „sűrű" társulások változatos sorával. Az ember például kiléphet egy hagyományos szakszervezetből vagy a családjából is, de ennek bizonyos ára van. Továbbá, az ilyen csoportokba csak az léphet be, aki vállalja a közreműködést és azt, hogy bizonyos meghatározott normákat tiszteletben tart. Az ilyen szervezetek a kizárás vagy a kirekesztés fenyegetésével még a liberális államokban is hatalmat szereznek arra, hogy bizonyos értelemben fegyelmezzék az egyéneket.

A fegyelmezett szervezetek ugyanakkor diszkriminálhatják a kívülállókat, és elnyomhatják a belső hierarchiájuk alsó fokain elhelyezkedő embereket. Másrészt azonban megkívánják tagjaik általános hozzájárulását ehhez, és viszonzásként politikai erőt és bizonyos lehetőségeket biztosítanak az előbbre jutáshoz. Így például a dolgozó osztályhoz tartozó fehérbőrű amerikai férfiak az 1950-es években számíthattak a demokrata párt, a katolikus egyház és a szakszervezetek meglehetősen lojális szolgálataira. Reálisan elképzelhették, hogy pártvezetők, kardinálisok vagy szakszervezeti elnökök lehetnek. Mindezek a társulások mostanra veszítettek taglétszámukból és politikai fontosságukból, részben azoknak a reformoknak az eredményeként, amelyek a belépés és a kilépés megkönnyítését szolgálták. Ma leginkább a nagyvállalatok tekinthetők fegyelmezett és hatalommal bíró szervezeteknek, ezek azonban a szakképzetlen vagy nincstelen emberek számára keveset nyújtanak. Az önkéntes társulások szektora az 1950-es évek óta kétségkívül kevésbé diszkriminálóvá vált, ám egészét tekintve – a dolgozó osztályok fontos erőforrásaként – egyszersmind meg is gyengült.

Az internet várhatóan tovább fogja erősíteni ezt a trendet. Valamely hírcsoporthoz vagy levelezőlistához való csatlakozáshoz, illetve valamely honlap gyakori látogatásához az embernek rendszerint mindössze egy-két linkre kell rákattintania, és a kilépés éppen ilyen egyszerű. Elizabeth Reid megállapítja, hogy „azok a felhasználók, akik *online* kapcsolatokban zavaró viselkedést tanúsítanak, olyan nyilvános rituálék szenvedő alanyaivá válhatnak, amelyeknek az a céljuk, hogy megszégyenítsék és megbüntessék őket". Ezek a szankciók azonban *online* minden bizonnyal csekélyebb súlyúak, mint amilyenek a valóságos világban lennének. Az interneten létrejövő csoportok – könnyű belépési és büntetésmentes kilépési lehetőségeikkel – nem tudják tagjaikat hatékonyan fegyelmezni, és nem képesek legyőzni a közös cselekvés végrehajtása előtt tornyosuló problémákat. Nincsenek eszközeik arra, hogy az embereket egymás szolgálatára, valamely közös célról való megfontolt közös gondolkodásra vagy az adott célok érdekében áldozatok vállalására késztessék. A hálózati csoportok a tágabb társadalomban – mivel az egyes tagok rendelkezésére álló forrásokat nem tudják saját céljaik szolgálatába állítani – viszonylag csekély erőt képviselnek.

A virtuális közösségek egyes lelkes hívei szerint a hálózati technológia lehetővé fogja tenni az emberek számára, hogy le tudják győzni a közös cselekvés problémáit, *anélkül*, hogy szükségképpen hierarchikus szervezetet hoznának létre. Azt állítják, hogy

a közös célok eléréséhez többé nincs szükség sem tekintélyre vagy hatalomra, sem piacokra, mivel már beléptünk a „szegmentált, többközpontú, ideológiailag integrált hálózatok" *(Segmented Polycentric Ideologically Integrated Networks, SPIN)* korába. A *SPIN* típusú hálózatok a szabad akaratban hívők közösségei, és működésükhöz jól megfelelnek a nyílt számítógép-hálózatok. Magukban foglalják az 1970-es évek nőmozgalmait, a mexikói *zapatista* felkelés támogatóit, a neonáci szervezetek nemzetközi hálózatait és a globalizációellenes mozgalmat egyaránt. Ezek a hálózatok nem kényszerítik az egyéneket a közreműködésre és azt nem is fizetik meg, hanem tagjaikat a közös értékekkel motiválják, és a technológiát használják fel a tranzakciós költségek csökkentésére. „Az információs forradalom elősegíti és megerősíti a hálózatokat, miközben erodálja a hierarchiákat" – állítják. A pozitív programok kidolgozása és megvalósítása azonban majdnem minden esetben kollektív döntéshozatalt és bizonyos fegyelmet követel meg. A globalizáció-ellenes mozgalom kétségkívül tud tiltakozókat küldeni az utcákra, kétlem azonban, hogy képes lesz a nemzetközi kereskedelem új rendszerét megalkotni. Ha pedig a mozgalom fegyelmezetlen tagjai atrocitásokat követnek el, maga a mozgalom el fog halni.

Az online közéleti gondolkodást fenyegető veszélyek

Az emberi kötelékek és a bizalom mellett van még egy érték, amit az emberek a civil társadalomtól várnak: a felelős közéleti gondolkodás. A közvéleménynek elvileg irányítania, vagy legalábbis befolyásolnia kellene a demokratikus kormányokat. Az emberek azonban a főbb közéleti kérdésekről nem automatikusan alakítanak ki jól átgondolt nézeteket. A polgárok az írásban vagy szóban folyó vitákban való részvétel vagy azok megfigyelése útján formálják ki a véleményüket, ami lehet bölcs vagy ostoba, önző vagy altruista. Nézeteik *fejlesztésére* azonban a közös gondolkodás a legdemokratikusabb módszer. A megfontolt közös gondolkodás – anélkül, hogy a következtetéseket bárkire ráerőltetné – arra kényszeríti az egyéneket, hogy álláspontjukat megvédjék mások előtt, akiknek más érdekeik lehetnek, vagy akik másféle háttérrel és más információkkal rendelkezhetnek. Ennek eredményeként a nyilvánvalóan önző vagy ostoba elgondolásokat bizonyára el fogják vetni. Végül a közgondolkodás alapvető kommunikációs eszköz is a nagyközönség és a kormány között. A döntéshozók nem támaszkodhatnak csupán a választási eredményekre abban, hogy megbizonyosodjanak a közakaratról, mivel egy-egy szavazat értéke mindig többféleképpen értelmezhető. Odafigyelés és párbeszéd nélkül a vezetők nem lesznek képesek megismerni választóik értékeit és prioritásait.

Az internet otthont ad mindenféle elképzelhető tárgykörnek szentelt vitacsoportoknak, levelezőlistáknak, blogoknak és csevegőfórumoknak, s így a politikai párbeszéd puszta mennyisége a hálózatok növekedése folytán valószínűleg növekszik. A közéleti viták *minősége* azonban rosszabbodhat is, mivel az internet lehetőséget ad a felhasználóknak a kommunikáció megszűrésére. A hagyományos média esetében kevés ellenőrzést gyakorolhatunk azok fölött a gondolatok fölött, amelyekkel találkozunk. Tekintsük például azt a személyt, aki előfizet egy napilapra, mivel saját karrierje, kedvenc sportegyesülete vagy helyi közössége szempontjából releváns, konkrét információkat kíván

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED

kapni, esetleg saját nézeteinek megerősítését várja a vele hasonló nézeteket tükröző vezércikkektől. Miközben átlapozza az általános érdeklődésre számot tartó újságot, óhatatlanul megakad a szeme új gondolatokon, tőle idegen szemléletek megnyilatkozásain és *más emberek* életére vonatkozó izgalmas információkon. Az internethasználók mindezeket a gondokat elkerülhetik. Kereshetik csupán azokat az információkat és gondolatokat, amelyekre éppen kíváncsiak, biztonságosan megmaradva a hasonló nézeteket valló és hasonló érdeklődésű emberek társaságában. Még az igen szokatlan ideológiák követői is találhatnak olyan partnereket a világon, akiket szintén ugyanazok a meggyőződések motiválnak. A szelektív olvasás valószínűleg egyidős magával az írással, és teljesen ésszerű módszert nyújt igen nagy mennyiségű információ kezeléséhez. Az interneten elérhető keresőfunkciók azonban túlságosan megkönnyítik a szelektálást, és azzal fenyegetnek, hogy az egyensúlyt eltolják a hiperspecializálódás irányába.

Marshall van Alstyne és Eric Brynjolfsson informatikus kutatók elegáns bizonyítékot dolgoztak ki annak az állításnak az igazolására, hogy az „összekötöttség" – az a lehetőség, hogy sok emberrel gyorsan és olcsón tudjunk kommunikálni – ösztönzi az úgynevezett „balkanizációt", amit a különféle olyan elkülönült közösségek vagy életszituációk burjánzásaként szokás definiálni, amelyek nem állnak egymással kölcsönös kapcsolatban. A balkanizáció akkor következik be, ha az egyének nagyobb populációkból szabadon választhatják meg partnereiket, ha minden egyes személynek véges kapacitása van az információ felvételére, illetve feldolgozására, és ha a legtöbb embernek legalábbis enyhe preferenciái vannak a gondolatok és tények bizonyos típusai iránt. Hasonló logikával arra a következtetésre juthatunk, hogy az internet növelheti a társadalom intellektuális rétegeződését, éppen azáltal, hogy az egyes kérdések szakértői megengedhetik maguknak, hogy csak egymással kommunikáljanak és visszautasítsák a laikusokkal való kapcsolatokat.

Az amerikai kultúrában általános trend a változatos, többcélú szervezetektől (például a szakszervezetektől, az országos egyházaktól és a földrajzi meghatározottságú erős közösségektől) való eltávolodás, és a szűkebb élőhelyekre korlátozódó, egyetlen célú társulások felé való fordulás. Az olyan helyi szervezetek, amelyek azelőtt különféle foglalkozású embereket vonzottak magukhoz, mint például a *Masons* és a *PTA*, elvesztették tagjaik többségét, miközben a partikuláris területeken létrejövő vagy sajátságos érdeklődést kielégítő országos szervezetek növekedtek. 1972 és 1992 között jelentősen csökkent annak a valószínűsége, hogy az amerikaiak különféle csoportokhoz csatlakozzanak, látogassák azok rendezvényeit, olvassák újságjaikat és politikai céljaik iránt érdeklődést mutassanak – mindezek pedig annak az általános hajlamnak a kifejezői, hogy valaki szívesen lépjen interaktív kapcsolatba olyan személyekkel, akik különböznek tőle.

A világhálónak van két alapvető technológiája, nevezetesen a hipertext és a keresőfunkciók, amelyek támogatják a felhasználókat abban, hogy megszűrjék azt, amit látnak és hallanak. Ezek állítólag felszabadító jellegű technológiák, mivel a felhasználók saját maguk dönthetnek arról, hogy melyik ösvényt kívánják követni, mit akarnak megnézni, és mikor mozdulnak onnan tovább. Az igazi szabadság azonban azt jelenti, hogy egy darabig *valaki másnak* a gondolatmenetét is képesek vagyunk követni. Az ember csak úgy szabadulhat meg saját előítéleteitől, ha kellőképpen alátámasztott érvekkel, jól átgondolt cselekménnyel, megfelelő hivatkozási háttérrel vagy minden apró részletre kiterjedő gonddal összeállított magyarázatokkal találkozik. Éppen ez az, amiért egy könyv olvasása rendkívül felszabadító hatású lehet. Nagyon sok könyv elérhető online is, beleértve Platón és Shakespeare összes műveit. Nem élhetjük bele azonban magunkat a platóni érvelés vagy a shakespeare-i szereplők világába oly módon, hogy kulcsszavakat keresünk vagy kattintások gyors sorozatával haladunk előre a világhálón.

A privát szűrésnek káros társadalmi következményei lehetnek. Képzeljük el, hogy valaki nem érdeklődik a környezeti kérdések iránt, és általában nem hajlamos ezekről tudomást venni. Ha azonban ez a valaki már olvasott volna az újrahasznosítás értékéről valamely általános érdeklődésre számot tartó újságban (vagy látott volna valamilyen országos televízió-műsort, amit ebben a tárgyban sugároztak), akkor talán maga is a szelektív hulladékgyűjtést választaná. Mivel azonban ma beszerezheti az őt érdeklő híreket az internetről is, anélkül, hogy a környezet védelmével kapcsolatos érvekkel és bizonyítékokkal is találkoznia kellene, lemondja az újság előfizetését, és sohasem fog megismerkedni az újrafelhasználás értékével. Ebben részben az internet vétkes.

Az internet kevés hatékony módot kínál az emberek számára ahhoz, hogy ügyüket olyanok figyelmébe ajánlják, akik eredetileg nem hajlamosak arra, hogy érdeklődjenek irántuk. Andrew Shapiro újságíró és ügyvéd azt állítja, hogy a világháló használói ritkán látogatnak el fizikailag létező közösségi terekbe, mivel „[a világhálón] nem kell a polgárjogi mozgalmak szószólóit hallgatniuk, nem kell szórólapokat átvenniük a sztrájkoló munkásoktól, és nem kell látniuk a mosdatlan hajléktalanokat. Világuk meg van tisztítva mindenféle interakciótól, kivéve azoktól, amelyeket kifejezetten kiválasztanak maguknak". Hasonló logikával állítottuk a fentiekben, hogy az internet növelheti a társadalom intellektuális rétegeződését, mivel a szakértők megtehetik, hogy csak egymással álljanak szóba, és ne vegyenek tudomást a közösség többi tagjáról.

Cass Sunstein politológus és jogtudós, aki sokat tett a céltudatos közgondolkodással kapcsolatos felfogásunk fejlesztéséért, a balkanizáció hátrányait *„Republic.com"* című könyvében foglalja össze. Szerinte a balkanizálódott csoportok – egyebek között – hajlanak arra, hogy saját legradikálisabb tagjaik nézeteit fogadják el. Az ilyen csoportok tagjai nem értik meg mások felfogását és nem tanulják meg, hogy a tőlük különböző emberekkel hogyan létesítsenek kapcsolatokat. Nem ismerik fel, hogy egyes gondolatgazdag polgárok nem értenek egyet velük, s ezért azt feltételezik, hogy ha a kormány velük ellentétes álláspontot foglal el, ez csakis korrupció eredménye lehet. Folyamatosan megerősítik saját meggyőződéseiket, a teljesen hibás nézeteket is beleértve, anélkül, hogy valaha is próbára tennék őket. Az a sok ember például, aki szembe helyezkedik a fegyverviselés szigorú ellenőrzésével, gyakran találkozhatott *online* a következő idézettel: „Ez az esztendő feljegyzésre kerül a történelemben! Most először vezeti be egy civilizált nemzet a fegyverek teljes körű ellenőrzését. Utcáink biztonságosabbak lesznek, rendőrségünk hatékonyabbá válik, és a világ a jövőben a mi példánkat fogja követni!" Ezt az idézetet a világhálón elérhető számos honlapon Adolf Hitlernek tulajdonítják, aki állítólag 1935. április 15.-én így dicsőítette a fegyverek ellenőrzését a *Berlin Daily* című napilapban (3. oldal, 2. cikk). Ezzel az állítólagos kijelentéssel kapcsolatban azonban minden közkeletű információ téves, beleértve azt is, hogy a náci kormányzat bevezette volna a fegyverek ellenőrzését. Csak az amerikai alkotmány második kiegészítését elemző nyelvőrök esetében valószínű, hogy találkoznak az eredeti forrásával, az ő elkötelezettségük pedig sohasem kérdőjeleződik meg.

Egy másik veszély az, hogy a „ritka" csoportok nem segítik elő a közgondolkodást olyan mértékben, mint ahogyan a „sűrű" hagyományos közösségek tették. Emlékezzünk rá, hogy az emberek azért csatlakoznak a „ritka" csoportokhoz, mert már magukévá tették azok közös céljait és értékeit. Dennis Thompson számos ilyen csoportot sorol fel, amelyekre az interneten bukkant rá. Csak néhány példa ezek közül: „Gyalogtúrázók parkjaink megtisztításáért", „Síposok országos uniója", „Állampolgárok a nappalok megkurtítása ellen", „Állampolgárok a finn-amerikai összefogásért", „Az USA bizottsága a perui forradalom támogatására", „Anarchisták rágalmazásellenes ligája". Ezeknek a csoportoknak a tagjai valószínűleg kevés időt töltenek központi értékeik vagy céljaik megvitatásával, mivel azok kezdettől fogva rögzítettek. Remélhetjük, hogy az egymással szemben álló „ritka" csoportok vitákat is folytatnak *egymással*, ez azonban aligha történhet az interneten, mivel az emberek kiszűrhetnek bármit, amit nem akarnak hallani. Nincs közös tér, tömeges közönség, és nincsenek eszközök azoknak a megszólítására, akik nem találják meg maguktól is a szónokot.

Másrészt viszont egy „sűrű" közösségben a tagok elkötelezettsége magát a csoportot erősíti, noha annak céljai és értékei esetleg határozatlanok is lehetnek. Hacsak a csoport nem tekintélyelvű, tagjainak meg kell vitatniuk közös céljaikat, hozzájárulva a nyilvános közös gondolkodáshoz. A „sűrű" szervezetek azonban ritkán jelennek meg *online*.

Ezzel összefüggő kérdésként veti fel Albert O. Hirschman társadalomtudós a saját vélemény hangoztatása *(voice)* és a csoportból való kilépés *(exit)* közötti ellentétet. Azok az emberek, akik nem teljesen elégedettek valamely csoporttal, amelynek a tagjai közé tartoznak, általában – az erősen kényszerítő jellegű szervezetek kivételével (mint amilyenek például egyes katonai egységek és diktatórikus államok) – kétféle stratégia között választhatnak: Hallathatják a „hangjukat", vagyis panaszkodhatnak, változásokat követelhetnek, és ehhez megpróbálhatják mások támogatását is megszerezni, vagy pedig el is hagyhatják az adott társulást, és csatlakozhatnak egy másik csoporthoz. Az emberek tipikusan a legkisebb ellenállás útját követik. Ha például valamely demokratikus államból az egyetlen kivezető út az emigráció, de a szólásszabadság alkotmányos védelmet élvez, akkor az állampolgárok tipikusan a hangjukat hallatják. Másrészt, ha a vállalatok a versenyszféra munkaerőpiacán nem veszik figyelembe az alkalmazottak panaszait, akkor az elégedetlen dolgozók hajlanak arra, hogy elhagyják ezeket.

Az, ha az emberek hallatják a hangjukat, illetve kilépnek valamely közösségből, társadalmi előnyöket ígér. Távozásukkal egy csoport tagjai csökkenthetik az adott szervezet súlyát, és ugyanakkor gyarapíthatnak más, számukra kívánatosabb közösségeket. Röviden: azt az eszközt, melynek segítségével a távozás haladást hoz létre, a verseny jelenti. A felszólalások, melyeknek a megvitatása során a csoporttagok fennhangon gondolkodnak arról, hogy társulásuk működését hogyan lehet tökéletesíteni, közvetlenebb módon működnek, valószínűnek látszik azonban, hogy az egyes csoportokból való kilépés az interneten jóval gyakoribb, mint az ellentétes nézetek hangoztatása, s így nem a közös gondolkodás, hanem a verseny válik dominánssá. Az interneten alapuló csoportokat nagyon könnyű elhagyni, de az ilyen csoportokban uralkodó normákat nehéz megváltoztatni, mivel nincsenek eszközök a megegyezések kikényszerítéséhez. Ennek eredménye a nyilvános közös gondolkodás összvolumenének csökkenése lehet, különösen a célok és az értékek tekintetében.

A fogyasztói szemlélet

Az internet ethosza az áruválaszték. Az amerikai napilapok üzleti rovatai naponta tájékoztatják olvasóikat arról, hogy a számítógépes hálózatok hogyan segítik a fogyasztókat az árucikkek gyorsabb és kevesebb költséggel járó megtalálásában, mint ami azelőtt bármikor elképzelhető volt. Az emberek hasonló könnyűséggel megtalálhatják azt a vallási közösséget, érdekcsoportot vagy politikai lobbit is, amely a legjobban megfelel a saját preferenciáiknak.

A bőséges áruválaszték értéket hordoz, és minden bizonnyal kívánatosabb, mint a zsarnokság. A fogyasztói szemlélet zabolátlan terjedésének különféle jelenségei azonban a civil társadalom szempontjából okot adnak az aggodalomra.

Először is, a fogyasztást gyakran kevésbé tiszteletre méltó és kevésbé értékes attitűdnek tekintik, mint a termelést és a kreativitást. A katolikus egyház tanítása szerint „a munka jó dolog az ember embersége szempontjából, mivel a munkán keresztül az ember nemcsak átalakítja a természetet, saját szükségleteihez igazítva azt, hanem emellett kiteljesedik mint emberi lény is, és bizonyos értelemben valójában »még inkább emberi lénnyé« válik". Hannah Arendt hasonló szellemben szállt síkra az értékkel bíró tartós dolgok létrehozásához vezető kreatív tevékenységként definiált <@0132>munka", valamint az emberi lények megfontolt közös gondolkodáson alapuló együttműködése, a „cselekvés" alapvető fontossága mellett. Amikor bizonyos tevékenységeket „civil" cselekvésként vagy az állampolgárok méltó feladataiként írunk le, rendszerint a munka Arendt-féle meghatározása jár a fejünkben. Így például Harry Boyte a civil társadalom és a demokrácia fogalmait „le akarja söpörni az asztalról". Azt állítja, hogy „a demokrácia nem elsősorban intézmények együttesét jelenti, hanem inkább folyamatban levő munkát, melynek során az emberek folyamatosan megalkotják és újraalkotják a közérdekű dolgok sokaságát (beleértve a közintézményeket)".

Az internet eredeti ígérete az volt, hogy mindenki kiadóvá, művésszé vagy szoftverfejlesztő mérnökké válhat. Azoknak az internethasználóknak az aránya azonban, akik ténylegesen *megalkotnak* bizonyos anyagokat, drámaian lecsökkent. A Stanford Intézet kutatói úgy találták, hogy „az internet ma legnagyobbrészt olyan gigantikus közkönyvtárként működik, amely határozottan a kommersz használat felé billen el. Az internetnek a legszélesebb körben elterjedt használati módja ma a haszonelvű információkeresés, tehát a világháló elsősorban az erre szolgáló 'közmű' funkcióját tölti be, amelyet bizonyos termékek, utazások, hobbik és általános tájékozódás elérése érdekében vesznek igénybe. Gyakorlatilag minden megkérdezett felhasználó úgy válaszolt, hogy folytat egy vagy több ilyen jellegű információkeresési tevékenységet." Ha az internet megkönnyíti a fogyasztást, de javak – különösen ingyenes közjavak – létrehozására nem ösztönzi az embereket, akkor nettó mérlegét tekintve többet fog ártani a civil társadalomnak, mint amennyit használ.

Másodszor, az áruválaszték nem ugyanaz, mint a szabadság. Annak a kiválasztása, amit saját preferenciáink alapján látni akarunk vagy meg kívánunk vásárolni, nem bizonyítja önállóságunkat, mivel azt, hogy mit részesítünk előnyben, esetleg anélkül döntöttük el, hogy tudatában lettünk volna az alternatíváknak és azokat is figyelembe vettük volna. Valaki, aki a vasárnapját a bevásárlóközpontban tölti és megvásárolja mindazt, amit akar, nem tekinthető szabadnak, ha soha senki sem tekintette fontos ügynek, hogy

az idejét például egy templomban, az erdőben, vagy egy politikai kampány előre vitelével töltse. Az internet szűrési potenciálja csökkenti az esélyeket arra, hogy az emberek ki legyenek téve ilyen hatásoknak.

Egyes apostolok olyan közeljövőt képzelnek el, amelyben kommunikációs berendezéseink – televíziós készülékeink, autórádióink és számítógépeink egyaránt – kivétel nélkül vezeték nélküli kapcsolattal csatlakozni fognak az internetre. A számítógépek minden egyes alkalommal, amikor úgy döntünk, hogy megnézünk, meghallgatunk vagy megvásárolunk valamit, fel fogják jegyezni ezt az információt, abból a célból, hogy meghatározzák, mit részesítünk előnyben. Ennek alapján a továbbiakban a saját preferencia-profilunknak megfelelő, testre szabott reklámokat fogunk kapni. A hirdetők pénzt takarítanak meg, mivel „nem akarnak pénzt kiadni arra, hogy reklámot juttassanak el olyan emberekhez, akik nem érdeklődnek termékeik iránt". Lesznek megtakarítások a fogyasztók számára is, akik ily módon „időszerű és releváns információt fognak kapni", és elkerülhetik „a nem kívánt hirdetések és felhívások zsibvásárát". Ha az effajta célzott kommunikáció jól működik, akkor valóban megtörténhet, hogy a reklámozott dolgoknak nemcsak egy csekély töredékét fogjuk ténylegesen megkívánni, hanem majdnem *mindent*, aminek a reklámjával találkozunk. Fel fogjuk ismerni számos olyan kielégítetlen igényünket és törekvésünket is, amelyek egyébként nem tudatosultak volna bennünk. Ily módon tehát könnyen a kielégítetlen vágyak végtelen taposómalmában találhatjuk magunkat. Ez számomra a kiszolgáltatottság elrettentő képének tűnik, mivel így saját múltbeli preferenciáink rabszolgájává válhatunk. Senki sem fog többé olyan célzott üzeneteket küldeni, amelyek arra szólítják fel a fogyasztókat, hogy legyenek aktívabbak saját közösségeikben, törődjenek többet a jövő generációkkal, többet jótékonykodjanak vagy legyenek tájékozottabbak a közéleti kérdésekben. Mint Andrew Shapiro megjegyezte: „Máris számtalan hírcsoport, levelezőlista és más online információforrás létezik, amelyeket a lehető legspeciálisabb érdeklődések kielégítésének szentelnek, de ugyancsak nehéz lenne az 'Általános Közjó' iránt elkötelezett csoportokat találni." A hatékonyabb kereskedelmi reklám eredményeként az a pénz és az az idő, amit a civil társadalmi tevékenységre fordítunk, jelentősen csökkenhet.

A harmadik problémát az jelenti, hogy az áruválaszték igen gyatra eszköz a *kifejezés* szabadságának megértéséhez. Szabadon akkor fejezhetjük ki magunkat, amikor cenzorálatlan üzenetekkel fordulhatunk valamely kiválasztott hallgatósághoz. Ennek a szabadságnak azonban mindig korlátozottnak kell lennie, mert egyébként egy-egy személy monopolizálhatná a köztereket, átvehetné az uralmat a privát fórumok fölött, vagy nem kívánt üzenetekkel állandóan zaklathatna más polgárokat. Gyakran feszültség alakul ki a között a jog között, hogy bárki előtt szabadon kifejezzük magunkat, és az arra vonatkozó döntési jog között, hogy mit (és mit nem) akarunk látni és hallani. A tisztán fogyasztói döntések rendszerében azonban eltűnne a mások megszólításának szabadsága, mivel minden egyes személy teljesen szabadon választhatná meg, hogy milyen üzeneteket kíván fogadni (az üzeneteket itt fogyasztási terméknek tekintve). Ez az általános trend érvényesül az interneten. A valóságos világban az ember osztogathat szórólapokat egy utcasarkon vagy sztrájkőrséget állhat egy vállalat központja előtt, az interneten azonban nincsenek eszközeink arra, hogy megszólítsuk azokat, akik böngészés közben elsiklanak egy adott honlap mellett (hacsak történetesen nem vagyunk annak a tulajdonosai).

Az árukínálatból való választás – általánosabb szinten – nem az egyetlen mód a preferenciák kifejezésére. Kiválasztunk bizonyos árucikkeket a piacon, de megválasztjuk a foglalkozásunkat, a barátainkat, a társaságunkat és a politikai vezetőinket is. Ezeknek a másfajta választásoknak a logikája formálisan eltér a fogyasztói viselkedés logikájától. Amikor például támogatok valamilyen politikát vagy ideológiát azáltal, hogy rá szavazok, azt remélem, hogy döntésem valamilyen formában mindenkire ki fog hatni, ám amikor egy árucikket választok ki a bevásárlóközpontban, csupán a személyes hajlamaimat juttatom kifejezésre. Hasonlóképpen, amikor valamilyen fogyasztási terméket kiválasztok, nem tételezek fel semmiféle olyan kötelezettséget, mint amilyenek azzal járnak együtt, ha valamilyen személyes kapcsolatot kezdeményezek. A fogyasztók, a szavazók, a dolgozók és a társasági partnerek szerepei különbözőek, és ezek a szerepek eltérő készségeket, illetve attitűdöket kívánnak meg. A zabolátlan fogyasztási kultúrában elveszíthetjük azt a képességünket, hogy más szerepeinkben bölcsen hozzuk meg döntéseinket.

Az utolsó probléma a fogyasztói szemlélet inkompatibilitása az alternatív kulturális normákkal és értékekkel. Csak egyetlen példát említve erre: az Iszlám hívei a vallásukat nem tekintik olyan választási lehetőségnek, ami történetesen megfelel bizonyos emberek preferenciáinak, és ami változatos ízlések kielégítéséhez, sokféle színezettel rendelkezésre áll. Az Iszlám „alávetettséget" jelent: engedelmességet Isten hatalmának. Kétségtelen, hogy az emberek ma bárhol a világon – a www.islamonline.net és milliónyi más mozlim honlap révén – élhetnek a „fedezd fel az Iszlámot" lehetőségeivel. Letölthetik a Korán különféle forrásait, kutathatják a *fatwák* adatbázisait, és útmutatásokat kaphatnak mohamedán „kiber-tanácsadóktól". Azok számára, akik már elkötelezett hívei az Iszlámnak, a számítógépes hálózatok hasznosnak bizonyulhatnak. Az internet azonban az Iszlámot is óhatatlanul úgy tünteti fel, mintha választás kérdése lenne, valami olyasmi, ami mellett az ember dönthet például a helyett a lehetőség helyett is (vagy ahhoz ráadásként), hogy környezeti kérdésekről olvasna, valamilyen sportcsapat karrierjét kísérné figyelemmel, vagy meztelen modelleket nézegetne. Az *„islamonline"* honlap csupán néhány kattintásnyi távolságra van ezektől az alternatíváktól. A „behálózott" világban az Iszlámnak is közvetlenül versengenie kell az emberek figyelméért, és nem számíthat a hagyomány vagy a tekintély erejére, amivel a hívőket a megfelelő forrásokhoz irányíthatja és a megfelelő meggyőződéseket alakíthatja ki bennük.

Egy felmérés, amit olyan amerikaiak körében végeztek, akik bizonyos kiválasztott keresztény honlapokat látogattak, azt mutatta, hogy az emberek legnagyobbrészt olyan gondolatokat, tanácsokat és történeteket kerestek, amelyeket saját ízlésük vagy elgondolásaik szerint a nekik megfelelő vallási csomaggá tudtak összeilleszteni. „Azoknak az embereknek az érdeklődését, akik a vallásról keresnek információt az interneten, nem szervezeti lojalitás vagy közösségi kapcsolatok motiválják. Ezek a felhasználók inkább olyan információt akarnak, ami segítségükre lehet nemcsak annak eldöntésében, hogy az intézményektől érkező üzenetekre hogyan reagáljanak, hanem abban is, hogy hogyan hajtsanak végre egyéni akciókat." Más szóval, az amerikaiak úgy használják fel az internetet a vallási kérdések kezelésére is, mint ahogyan a fogyasztási javakat kezelik.

A privát fogyasztói döntések és a mély, kulturális vagy spirituális elkötelezettségek közötti konfliktust nem könnyű megoldani. Ha rászorítanának, a fogyasztói dönté-

seket választanám, de sajnálkoznék is az óhatatlan veszteségek fölött. Az internet – mindenféle egyéb hatásai mellett – csökkentheti a civil táradalom *pluralizmusát,* még akkor is, ha felhasználói gyakran éppen a változatosság forrásait keresik benne. Bizonyos kultúrák mégiscsak összeegyeztethetetlenek a korlátlan egyéni fogyasztás ideológiájával.

A privát szféra sérelmei

A civil társadalom megkíván bizonyos mértékű, sajátos típusú titoktartást. Az olyan közintézményeknél, mint például a bíróságok és a törvényhozó testületek, normális esetben minden tevékenységnek nyilvánosnak és átláthatónak kell lennie. Az olyan intim dolgokban, mint például az egészség, a szexualitás vagy a születésszabályozás, a magánélet jelenti a normát.'A civil társadalom különféle csoportjain belül azonban az állampolgárok szelektíven közzé tesznek bizonyos személyes információkat. A civil társaságok tagjai például nem feltétlenül hozzák a kívülállók tudomására a társadalmi kérdésekre vonatkozó nézeteiket, de egymás között véleményt cserélnek ezekről. A szomszédok megfigyelik egymást, ahogy vásárolnak vagy kertészkednek, de nem tudják, hogy a szomszédos ház lakói hogyan viselkednek a hálószobájukban vagy a szavazófülkében.

Az internet megváltoztatja a privát szféra természetét és határait. Lehetővé teszi megjelenésünk, nemünk, korunk és faji hovatartozásunk tényeinek eltitkolását más emberek elől, akikkel kommunikálunk. A privát szféra ilyen potenciális kiterjesztésének megvannak a maga előnyei, de gyengítheti az intim horizontális kötelékeket, vagyis a polgárok olyan kapcsolatait, amelyekben egyenlő felekként vesznek részt. Ugyanakkor a számítógépes hálózatok tulajdonosai megszerezhetnek és áruba bocsáthatnak információkat mindazokról a személyekről, akik igénybe veszik szolgáltatásaikat. A számítógépek figyelemmel kísérhetik, hogy az emberek mit mondanak és kinek, milyen honlapokat látogatnak *online,* mit vásárolnak és mit adnak el. Sőt mi több, képesek arra is, hogy – központilag nyilvántartott adatainkat hozzáadva a vásárlásaink listájából kialakított fogyasztói profilunkhoz – mindezeket az információkat aggregált formába öntsék. Az *Aristotle International* nevű vállalat például kiépített egy adatbázist 150 millió amerikai polgárról. A *New York Times* szerint

> „az *Aristotle* adatbankja – egyéb források között a gépjárművek állami nyilvántartása, a postaszolgálat és a népszámlálási hivatal adatai alapján – magában foglalja az egyes személyek korát, nemét, telefonszámát, párt-hovatartozását és becsült jövedelmét, otthonát illetően tulajdonosi vagy bérlői státusát, gyermekeinek számát, valamint azt is, hogy vezetékneve utal-e etnikai származására. Nyilvántartja ezen kívül a szavazók autóinak gyártmányát és típusát, s adatokat őriz munkáltatójukra és foglalkozásukra vonatkozóan, továbbá arra nézve is, hogy mely kampányokat támogatnak és milyen gyakran szavaznak."

Ha az ilyen adatbázisokban tárolt információ esetleg téves, vagy félrevezető megvilágításba kerül, akkor előfordulhat, hogy valaki ártatlanul rossz hírbe keveredik. Még a pontos és hiteles adatok is felhasználhatók erkölcsileg kifogásolható módokon az alkalmazottak diszkriminálására. Az adatbázisok sérthetik továbbá a tulajdonjogokat is, hiszen egy személy „profilja" igazolhatóan az övé. A magánélet eróziója megakadályozhatja az embereket abban, hogy komplex személyiséggé fejlődjenek, mivel az érettség eléréséhez szükség van bizonyos eszmék és személyiségmodellek mások tudta nélkül történő kipróbálására. Az állampolgárok – annak eredményeként, hogy magánéletük sérelmeket szenved – egyszerűen *boldogtalanabbá* válhatnak.

Az ilyen adatbázisok nem csupán a személyes boldogságunkat és szabadságunkat károsíthatják, hanem aláäshatják *az önkéntes társulások fontosságát* is életünkben, éppen azáltal, hogy kényszerítenek bennünket olyan dolgok nyilvánosságra hozatalára is, amelyeket jobban szeretnénk csupán valamely csoport tagjai számára fenntartani. Mivel pedig az emberekre vonatkozó információ a hatalom forrásai közé tartozik, azok a polgárok, akik elveszítik tényleges jogukat bizonyos információk visszatartására, a kormányokhoz és a nagy szervezetekhez képest gyengébbé válnak.

Konklúzió

Ennek a cikknek nem az volt a célja, hogy baljós előrejelzéseket tegyen az internet valószínű hatásairól, amelyeket a civil társadalomra gyakorolhat. Az internet a civil társadalmi élet szempontjából végeredményben jótékonynak is bizonyulhat. A tanulmány mindössze azonosított néhány potenciális problémát, amelyeket még megoldhatunk. Az internetet nem szabad magára hagyni, hogy csupán ötletszerűen, véletlenül fejlődjön. Törvénnyel védhetők olyan értékek, mint például a személyes adatok és a magánélet. Bizonyos kontextusokat, amelyekben az internet felhasználása folyik – különösen az iskolákat és a közkönyvtárakat – lehet olyan módon menedzselni, ami biztosítja, hogy a számítógépek a közjó céljait szolgálják. A gyerekeket meg lehet tanítani arra, hogy a hálózatokat kritikusan és a civil társadalom érdekeinek szem előtt tartásával használják. Különösen ígéretes reformjavaslat az az elgondolás, hogy a közszférában létre kell hozni olyan nyilvános *online* tereket, amelyek az állam támogatásával fenntarthatók a civil társadalom céljaira. Röviden: az internet nem hibáztatható azért, ha a civil társadalom helyrehozhatatlanul meggyengül – *mi magunk* érdemeljük meg a szemrehányásokat, ha elmulasztjuk, hogy időben cselekedjünk.

Ez a munka egy korábbi tanulmány alapján készült, amely a *The Report from the Institute for Philosophy and Public Policy* című sorozat 20. kötetében, 2000 őszén jelent meg.

Források és jegyzetek

Pew Research Center for the People and the Press (1999): *The Internet Audience Goes Ordinary.* (www.peoplepress.org/tech98sum.htm)
US Department of Commerce, National Telecommunications & Information Administration (NTIA) (1999): *Falling Through the Net: Defining the Digital Divide.* www.ntia.doc.gov/ntiahome/fttn99/contents.html)
Stanford Istitute for the Quantitative Study of Society (2000): *Internet Study.* (www.stanford.edu/group/siqss/Press_Release/internetStudy.html)
NTIA (2002. február): *A Nation Online: How Americans are Expanding their Use of the Internet.*
Leslie Harris and Associates (2002. július): *Bring a Nation Online: The Importance of Federal Leadership.*(www.benton.org)
Department of Education's National Adult Literacy Survey (NALS): http://www.nifl.gov/reders/reder.htm
Joseph Turow (1999): *The Internet and the Family: The View from Parents, The View from the Press.* Philadelphia: Annenberg.

Az Annenberg Public Policy Center felmérésébe bevont amerikai szülők 43 százaléka már 1999-ben egyetértett abban, hogy „azok a gyermekek, akiknek nincs internet-hozzáférésük, kortársaik között hátrányos helyzetben vannak..."

Amy Waldman (2001. február 19.): An American Block: Life on 129th Street. *New York Times.*
U. N. Development Programme (1999): *Human Development Report.* Oxford: Oxford University Press.
D. C. Seyle (2000): *Dot-Com Democracy: Computer-Mediated Communication, Community and Deliberation.* (www.kettering.org)

A Kettering alapítvány felmérése szerint az internethasználók 49,3 százaléka mondta azt, hogy legtöbbször megbízik a legtöbb emberben, 91,7 százalékuk jelezte, hogy legalább egy csoportnak a tagjai közé tartozik; míg 71,3 százalékuk tartozott saját bevallása szerint legalább két csoporthoz. Ezzel szemben az internetet nem használó megkérdezetteknek csupán 33,1 százaléka mondta az, hogy legtöbbször megbízik a legtöbb emberben, ezeknek 80,3 százaléka mondta, hogy legalább egy csoportnak a tagja, és 54,6 százalékuk tartozott két vagy több csoporthoz is. Ezek a korrelációk általában validak maradtak a képzettségi szinttel és a jövedelemmel kontrollálva is, egyetlen kivétellel: noha mind a képzettségi szint, mind az internet-hozzáférés korrelál a bizalommal, azok, akik legalább 17 éven át folytattak formális tanulmányokat és nem volt internet-hozzáférésük, *még nagyobb* bizalommal fordultak másokhoz, mint azok a hasonló szinten iskolázott emberek, akik használták az internetet. Ezzel kapcsolatban lásd bővebben a *NES* adatait, amelyek elérhetők a www.csa.berkeley.edu:7502/archive.htm honlapon.

J. I. Cole (2000): *The UCLA Internet Report: Surveying the Digital Future.* (www.ccp.ucla.edu/pages/internet-report.asp.)

Az UCLA felmérése szintén tartalmazott néhány negatív eredményt. Az internetfelhasználók azt mondták, hogy másoknál kevesebb időt töltöttek a háztartásukban velük együtt élő személyek társaságában. A civil társadalom olyan értékeit, mint például az önkéntes feladatvállalás és a környezet védelme, magasabbra értékelték, mint mások (miközben ezeknél magasabb prioritást élvezett a „sok pénzt keresni" kifejezéssel jelzett cél). Továbbá ezek a válaszadók kevésbé bíztak az oktatásban. Meg kell jegyezni azonban, hogy ezeket az eredményeket nem vetették egybe a korra, oktatási szintre, nemre és jövedelemre vonatkozó jellemzőkkel.

Pew Internet and American Life Project, Online Communities Survey (2001): www.pewinternet.org
Kraut, V. Lundmark – Patterson, M. – Kiesler, S. – Mukopadhyay, T. – Scherlis, W. (1998): Asocial technology that reduces social involvement and psychological well-being? *American Psychologist,* vol. 53.

A UCLA felmérése (lásd Cole 2000) alkalmából felkérték az embereket, hogy értékeljék az internet hatását saját társadalmi kapcsolataik alakulására. A válaszadók általában úgy érezték, hogy a számítógépek fokozták kapcsolataikat családjukkal, barátaikkal és munkatársaikkal, míg a velük közös vallást követő, illetve a hozzájuk hasonló politikai meggyőződésű emberekkel való kapcsolataik csökkentek. Úgy vélték, hogy a szabadidős érdeklődésüket osztó partnerekkel való kapcsolataik szintén növekedtek, de csak igen kis mértékben. Úgy gondolom azonban, hogy az effajta retrospektív beszámolókat a legnagyobb kételkedéssel kell kezelni.

J. Van Tassel (1994): *Yakety-Yak, Do Talk Back!* PEN, The Nation's First Publicly Funded Electronic Network, Makes a Difference in Santa Monica, *Wired,* 2.01.
A. Joinson (1998): Causes and Implications of Disinhibited Behavior on the Internet. In Gackenbach, J. (ed.): *Psychology and the Internet: Intrapersonal, Interpersonal, and Transpersonal Implications.* San Diego: Academic Press.
J. Preece (1998): Empathetic Communities: Reaching Out Across the Web. *ACM Interactions,* vol. 5.
M. Friedman (1989): Feminism and Modern Friendship: Dislocating the Community. *Ethics,* vol. 99, 281.
B. Bimber (1998): The Internet and Political Transformation: Populism, Community, and Accelerated Pluralism. *Polity,* vol. 31.
C. Haythorthwaite – B. Wellman – L. Garton (1998): *Work and Community Via Computer-Mediated Communications.* In Gackenbach (ed.).
E. Reid: The Self and the Internet: *Variations of the Illusion of One Self.* In Gackenbach (ed.).
J. Arquilla – D. Ronfeldt (1999): The Advent of Netwar. In *Athena's Camp: Preparing for Conflict in the Information Age.* Edited by Arquilla and Ronfeldt. Santa Monica, CA: RAND.

A vezetőknek a választóik értékeivel és prioritásaival való megismerkedését szolgáló meghallgatások további tárgyalását illetően lásd Peter Levine (2000): *The New Progressive Era: Toward a Fair and Deliberative Democracy.* Rowman & Littlefield.

A. L. Shapiro (1999): *The Control Revolution.* New York: Century Foundation/Public Affairs.
M. Van Alstyne – E. Brynjolfssin (1997): *Electronic Communities: Global Village or Cyberbalkans?* (web.mit.edu/marshall/www/papers/CyberBalkans.pdf)
www.urbanlegends.com/politics/hitler_gun_control.html
D. Thompson (1999): E-mail from James Madison, re: Cyberdemocracy. In *Democracy.com? Governance in a Networked World.* Edited by E. C. Kamarck and J. S. Nye. Hollis, MD: Hollis Publishing.
A. O. Hirschman (1971): *Exit, Voice, and Loyalty.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
John Paul II. (1981): *On Human Work.* Laborem exercens, §29, §40.

H. Arendt (1958): *The Human Condition.* Chicago: University of Chicago Press.
H. C. Boyte (1999): Off the Playground of Civil Society. *The Good Society,* vol. 9
K. O'Connor: The High Cost of Net Privacy. *Wall Street Journal.* (2000. március 7.)
K. Bedell (1998): *The Extent and Nature of Religion on the Internet: A Report on a Ten Month Visit to the World of the Internet.* United Methodist Communication and the Louisville Institute (www.religion-research.rog/report1.htm)
H. Nissenbaum (1998): Protecting Privacy in an Information Age: The Problem of Privacy in Public. *Law and Philosophy,* vol. 17.
L. Wayne: Voter Profiles Selling Briskly as Privacy Issues are Raised. *New York Times* (2000. szeptember 9.)

Peter Levine
Peter Levine (www.peterlevine.ws) a Civil társadalom tanulási és közéleti részvételi információs és kutató központjának *(Center for Information and Research on Civic Learning and Engagement, CIRCLE)* igazgatóhelyettese, valamint a Marylandi Egyetem Filozófiai és Közigazgatás-politikai Intézetének kutatója. Filozófiai tanulmányait a Yale Egyetemen végezte, majd Oxfordban doktorált 1992-ben. Számos tudományos társaságban és bizottságban töltött be különféle vezetői tisztségeket. Nietzsche munkásságával foglalkozott (*Nietzsche and the Modern Crisis of the Humanities.* SUNY Press, 1995); írt egy politikai regényt is (*Something to Hide,* St. Martin's Press, 1996). Kutatási területe korábban általános filozófiai és morális kérdésekre terjedt ki, érdeklődésének középpontjában jelenleg a deliberatív demokrácia és az ifjúság problémái, az iskolák civil társadalmi missziója, valamint a civil társadalom online szerveződése és megjelenési formái állnak.

Juhász Lilla

Civil társadalom, modernizáció, IKT – miről üzennek a Wilson-tengelyek?

„A hatalom nemcsak az államban lakozik, hanem szétszórva az egész társadalomban él, ideértve a saját fejünkben rögzült reflexeket is. Sőt, a hatalom ma már nemcsak az államok kezében van, hanem az államok feletti intézményekben." (Adamovsky–Grubacic, 2003).*

„Az internethasználók közössége a mindennapi élet legváltozatosabb területeiről verbuválódik össze. Demográfiai összetétele egyre jobban megközelíti a világ teljes népességének demográfiai összetételét. [...] Az információs szupersztráda nem csupán a Kongresszusi Könyvtárban megtalálható könyvek gyors elérhetőségét jelenti, hanem sohasem látott, globális társadalmi képződmény." (Nicholas Negroponte, 2002).**

A társadalmi struktúrák változása, a robbanásszerű átalakulásokat hozó kulturális evolúció a fejünk felett zajlik. A posztindusztriális korszakváltás – Daniel Bell kifejezésével élve – hálózatok kusza szövevényeit hozza létre, melyek összekötik a társadalom különböző szektorait. A helyhez, térhez és társadalmi elvárásokhoz kötött nagy létszámú csoportok helyét az egytagú vagy viszonylag kis létszámú csoportok szövetségei veszik át, amelyek alulról szerveződve, komplex entitásokat létrehozva megváltoztatják a nyilvánosság szerkezetét, felbomlasztják az ipari társadalom bürokratizált, szűk elit által irányított struktúráit és egy demokratikusabb társadalom megteremtéséhez vezetnek. De mi végre alakult ki ez a forradalmi jelentőségű változás? Egyáltalán: revolúcióról vagy inkább „refolúcióról" van szó?[1]

E tanulmány Ernest J. Wilson elméletét felhasználva mutatja be a modern társadalmak modernizációjának, ipari társadalomból információs társadalommá történő transzformációjának útját, különös hangsúlyt helyezve az olyan struktúrák működésének vizsgálatára, amelyekben a rendszer egészének működését az egyének és az egyes társadalmi alrendszerek mindent átszövő kapcsolati hálói határozzák meg. A modell ismertetése után a civil társadalom virtuális térbeli működését vázolom. Választásom azért esett a Wilson-tézisek ismertetésére, mert ez a megközelítés még nem hatotta át a magyar tudományos közgondolkodást,[2] az akadémiai szféra zárt világa a strukturalista-funkcionalista gondolkodás talaján állva marginalizál minden új jelenséget, ami nem illeszthető be ennek fogalmi keretébe. Ugyancsak a tudományos diskurzusok mellékvágányán robog a hálózatok Barabási-Albert László és Marc Buchanan nevével fémjelzett, pár éves múlttal rendelkező új tudománya is, amely a fizika és a biológia törvényszerűségeit társadalomelméleti viszonyokra alkalmazza, és a nevezetes „harmadik hullám" (Toffler, 1980) egyik fontos elméleti bázisát alkotja. A posztindusztriális korszakváltás hírnökei a

* Adamovsky–Grubacic: *Az újszocialista alternatíva esélyei.* http://attac.zpok.hu/article.php3?id_article=292
** Nicholas Negroponte (2002): *Digitális létezés.* Budapest: Typotex.
[1] A „refolúció" *(refolution)* kifejezést Timothy Garton Ash alkalmazta először a forradalom és a reformok keverékének jelzésére.
[2] Az elmélet megjelenítésében a hazai tudományos diskurzusban eddig Z. Karvalics László, Csepeli György, Pintér Róbert és Molnár Szilárd szerzett érdemeket.

kényszerpálya ellenére rendre rést ütnek a strukturalizmus megingathatatlannak vélt erődjén. A viszontválasz józszerivel kimerül abban, hogy pusztán az új médiumok megjelenését érzékelik, és a szemükben ez sem más, mint – Claus Leggewie szavával élve – „régi bor új tömlőben".[3] A paradigmaváltásról sokan nem akarnak tudomást venni. Az információs társadalom pedig jelen van, Castells nyomán már jól tudjuk azt is, hogy globális, és az emberiség ma történelmének legújabb korszakváltását éli: „[...] az információs társadalom itt van, és nem opcionális, vagyis nem választás kérdése. Ez pedig az új technológiáknak »köszönhető«."[4]

Wilson tézisei

Wilson szerint a modernizációs teljesítmény sikerét nem a kulcsszereplők (az állami, az üzleti, a tudományos és a civil szektor) önmagában vett teljesítménye, hanem a négy főszereplőt összekötő féltucatnyi kommunikációs csatorna működése, az őket összekapcsoló és információcserére késztető „transzláció" minősége határozza meg.

Ezt a modellt Wilson különösen a volt autoriter rendszerek esetében látta igazoltnak, hiszen magyarázatot adott arra, hogy az egyes országok azonos gazdasági teljesítmény mellett miért állhatnak különböző fejlődési szinten. Egy állam versenyképességét Wilson szerint az határozza meg, hogy zárt, monopolisztikus struktúrájának lebontásakor mennyi hatalmat hajlandó átengedni a másik három kulcsszereplőnek. Az úgynevezett gyémánt-modell kialakulásáról csak akkor beszélhetünk, ha a transzláció valamennyi szereplő között megvalósul. Téziseinek felállításához Wilsont az a négy évig tartó kutatómunka vezette el, amit Brazíliában, Kínában, Ghánában, Indiában, Malajziában, Szenegálban, Dél-Afrikában és az Egyesült Államokban végzett. Személyes beszélgetések, interjúk sora ébresztette rá arra, hogy az átmenetnek egyszerre kell alulról és felülről kezdeményezett folyamatnak lennie. Wilson elméletét tovább gondolva egy tudatos, az IKT alkalmazása iránt elkötelezett politikai-üzleti elit, egy új kreatív osztály felemelkedését látjuk, ami ugyanúgy nélkülözhetetlen eleme ennek a folyamatnak, mint a szereplők közötti párbeszéd.

A „Quad-modellt" torzíthatja, illetve az alkalmazásához szükséges helyzet kialakulását akadályozhatja, ha az ipari korszak emberei hatalmuk, befolyásuk csökkenésétől félve a folyamat megakasztásában érdekeltek. Ezért különösen fontos a modern személyiség, az egyén, a lokális érdekképviseletek és az egész civil társadalom hálózatba kapcsolódásának vizsgálata. A globális virtuális térben ugyanis a saját sorsának tevékeny irányítójaként fellépő civil szektor képes alulról kezdeményezett folyamatként elindítani a sikeres modernizációt.

Wilson első tézise azt mondja ki, hogy a sikeres fejlődés legfontosabb kulcsszereplői az IKT alkalmazásának irányítói *(ICT leadership)*. A második tézis szerint az információs és kommunikációs technológiák terjedése nyomán a tudásalapú kisközösségek spórái –, a bizalomra és kölcsönös kommunikációra épülő modell megteremtésével megtermékenyítve a politikai elit diskurzusát is – megindítják a gyémánt-modell kialakulását. Megindul a négy kulcsszféra közötti együttműködés. Végezetül a harmadik tézis azt állítja, hogy a fejlődő és a monopolista, zárt struktúrájú országokban az IKT-vezetők legfőbb támaszai azok a marginalizált, alacsony státuszú tömegek lehetnek, akik felemelkedésüket csakis az információs korszakváltástól várhatják.

Jól látszik, hogy Wilson a forradalmi jelentőségű, de reformok útján véghezvitt „refolúciós" folyamatok elindításában hisz, amelyekben az öntudatra ébredt, információs írástudással felvértezett új elit játszik főszerepet, de a hálózati társadalom modellje csak akkor lesz sikeres, ha a hatalom újraelosztása a *hi-tech* polgári társadalom létrejöttét is segíti.[5] A közösségi színtér újjáéledésével az együttélés általános ókori feltételei kezdenek újra megvalósulni, a wilsoni gyémánt mozgásba lendül és lezajlik a társadalom totális szerkezetváltozása.

E szempontok alapján hamisnak bizonyulnak azok az eszmefuttatások, melyek szerint az információs kor vívmányai a hagyományos kommunikációs csatornákat nem szétzúzzák, hanem csak új eszközökkel gazdagítják. *Az Internet forradalmi hulláma nem az online, hanem az offline világon söpör végig.* Egy olyan társadalom, ahol a munkavállalás egyre nagyobb részét a távmunka teszi ki és a fiatalok egyre nagyobb hányada egyetemi végzettségre tesz szert, többé nem írható le az ipari társadalom kategóriáival, fogalmi rendszerével. A társadalom valamennyi alrendszere – a társas kapcsolatokat is ideértve – atomjaira hullik, majd új szervezőelv mentén újjáalakul.

Az IKT-vezetők szerepe

A hálózati államban minden azelőtt stabilnak és megingathatatlannak vélt képződmény megkérdőjeleződik. Flexibilitás és instabilitás, új, eddig ismeretlen helyzetek jelennek meg az élet minden területén. A vízióvezérelte tudástársadalom megköveteli az eddigi normák és attitűdök, valamint az intézmények teljes revízióját. Megváltozik az információs korszak legfőbb alappillérének tekintett oktatás szerepe is. A korábbi papíralapú, lineáris struktúrájú és időtlen időkre rögzített, „örök érvényűnek" tekintett tudásanyag átadását biztosító frontális oktatás helyét a „konstruktív pedagógia", az individuális tanulás, a tanuló aktív személyét hangsúlyozó problémaközpontú tanulás veszi át, felértékelve az individuum szerepét a tudás megszerzésének folyamatában. Az üzleti szektor is krízis előtt áll, mivel bizonytalan abban, hogy mely termékek gyártása kifizetődő, mire van szüksége az információs korszak emberének.

A meghasonlás és útkeresés időszakában a gazdasági versenyképesség és a társadalmi-gazdasági fölemelkedés útjára Wilson szerint az IKT-vezetők segíthetik országaikat. A fejlesztő állam úgynevezett „társadalmi programokat" *(societal projects)* hajt végre. Castells elsősorban a délkelet-ázsiai államok és különösen Japán példájára irányítja a figyelmet, ahol „ezen társadalmi projekt történelmi kifejeződése a nemzeti identitás és a nemzeti kultúra igenlésének formáját öltötte..."[6]

Wilson példák során keresztül igazolja állítását: Jasmine Zhang pekingi vállalkozó 1993-ban kockára tette mindenét, hogy Kína első üzleti alapokra fektetett internet-

[3] Szabó (2004).
[4] Pintér (2003).
[5] Shannon (2000).
[6] Nyíri (1999).

szolgáltatóját létrehozza. Jorge Quiroga Bolívia elnökeként legfőbb prioritásként határozta meg, hogy tudásalapú társadalommá tegye országát. Brazíliában Carlos Alfonso a kormányzati és a tudományos szektor között épített ki együttműködést az internethasználat össznépi alkalmazásának elősegítésére.

Az információs forradalom tehát elképzelhetetlen forradalmárok és az őket segítő szövetségesek nélkül. Az új IKT elit tagjai számos közös jellemző vonást viselnek minden vizsgált országban. A középosztályból származó, jól képzett, külföldi tanulmányokat is végzett személyekről van szó, akik más szektorok hasonló gondolkodású tagjaival lépnek szövetségre. Az új szövetségek és a szoros együttműködés segítségével az IKT-vezetők a társadalmat átalakító folyamatok éllovasaivá válnak.

Több közös vonás fellelhető az internet elterjedtsége és a GDP, továbbá az interkonnektivitás és a demokrácia foka között is. Wilson szoros korrelációt mutat ki a gazdasági teljesítmény és a technológia elterjedése között. Az általa vizsgált minták többsége azt mutatja, hogy minél magasabb az egy főre eső GDP, annál magasabb az internetpenetráció. Közel megegyező gazdasági teljesítményű országok esetén ott alacsonyabb az internetellátottság, ahol a társadalmi struktúrák között nagyobbak a különbségek és nem elégséges az egyes szektorok közötti kapcsolati tőke. A wilsoni magyarázatok továbbgondolását és tágabb kontextusba helyezését Christopher R. Kedzie végezte el, aki a kommunikációs kultúra oldaláról egyenesen azt állítja, hogy a demokratizáltság és a behálózottság, a kölcsönös összekapcsoltság szorosan összefügg, s ezt a viszonyrendszert a technológiai, szocializációs és funkcionális mintázatok felől célszerű megközelíteni. Az eszközellátottság és a hozzáférési esély növekedése az autoriter rendszerek szétmállásához, a GDP növekedéséhez, a lakosság képzettségi szintjének és tudásszintjének emelkedéséhez, az életminőség javulásához és a várható életkor növekedéséhez vezet.

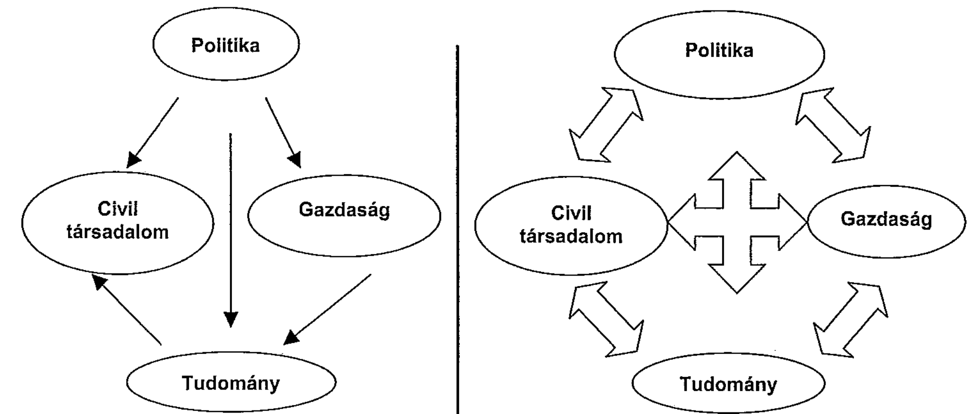
A gyémánt működése

A hálózati társadalom legsikeresebb vezetői megosztják hatalmukat a gyémánt többi szereplőjével, és a technológiai kihívásokra, a nemzetközi trendekre, valamint a társadalmat mozgató tényezőkre egyaránt reflektálnak. A szövetségesek köre kiterjed az információs és kommunikációs technológiák népszerűsítésében szerepet játszó valamennyi intézményre és az intellektuális szempontból kimagasló teljesítményű személyekre is.

Az információs forradalom záloga a négy szereplő között létrejött transzláció minden irányban egyforma erősségű és azonos mélységű kapcsolata, ami a gyémánt létrejöttéhez vezet. Az IKT bajnokai *(ICT champions)* felismerték, hogy a globális hálózati világ működési elve egyfelől megkérdőjelezi az állam mindenhatóságát, másfelől pedig lehetetlenné is teszi, hogy az továbbra is a fő diskurzus meghatározójának szerepében tetszelegjen. A hálózati logika lényege az, hogy a társadalmi alrendszerek, a kulcsszereplők és az intézmények aszimmetrikus hierarchiába szerveződnek, sokszor laza, változékony szerkezetű kapcsolatba lépve egymással. Az üzleti szektor meghatározza a számára hatékony termelési-technológiai rendszert, a civil szektor testközelből ismeri az egyes polgárok igényeit és közvetlenül tudja azokat képviselni, a tudományos szektor pedig tisztában van az új technológiák által indukált társadalmi változásokkal.

A gyökeres technológiai változások, a globalitás, a változékonyság a termelés és az oktatás folyamataiban, a munkafeltételek és az elvárások folyamatos átalakulása megszüntette a tudás állandóságát és bebetonozottságát is, s elkerülhetetlenül szükségessé tette a közös gondolkodást és a közös cselekvést.

A gyémánt-modell kialakulása és működése gyenge és megerősödött állapotában[7]

A wilsoni modell kategóriái gyűjtőfogalmak: a *Politika* alatt a kormányzatot, az államigazgatást és általában a közszférát dimenzióját, a *Gazdaság* alatt az üzleti élet szereplőit, a *Tudomány* alatt a kutatás és fejlesztés, valamint az oktatás világát, a *Civil társadalom* kifejezés alatt pedig a nem kormányzati szereplők, a civil szervezetek és a társadalmi mozgalmak együttesét, valamint az állampolgárokat értjük.

Wilson vizsgálatai azt igazolták, hogy a gyémánt kialakulásának idején az IKT-vezetők elsősorban a tudományos kutatók köréből rekrutálódnak. A kapcsolati háló kiépülésének kezdetén nélkülözhetetlen az informatikai és oktatási miniszterek feltétlen támogatása, hiszen az információs társadalom építésének mindenek felett álló prioritása így gyűrűzhet be a politikai elit gondolkodásába.

A hálózati társadalom

Az információs társadalom hálózatban gondolkodni képes vezetői réteg megjelenését igényli. Wilson öt pontban ragadja meg az új vezető osztályt közvetlenül létrehívó tényezőket.

1. *Technológiai konvergencia:* A tudomány és a technológia terén tapasztalható változások egyre gyorsuló üteme, a szektorok közötti határok elmosódása és a konvergencia fokozódása új tudományterületek kialakulását hozza magával, amelyek a régiek összeolvadása révén jönnek létre. A multidiszciplinaritás kulcskategóriává válik, növekszik az igény, hogy a kutatók több tudományterületet műveljenek.

[7] Wilson (2003).

2. *Az üzleti modellek konvergenciája:* A jóléti államok neokorparatív piramisstruktúrája már a múlté. A hálózati társadalom vezetése megköveteli, hogy a gyémánt valamennyi kulcsszereplője szövetségre lépjen egymással. Az együttműködésnek flexibilisnek, lazának kell lennie, a szereplőknek ugrásra készen kell várniuk a legváltozatosabb szövetségek kialakítására. A modell annyiban állandónak tekinthető, hogy a technológiák és a tudományterületek konvergenciája állandó partneri viszonyt és folyamatos párbeszédet feltételez. Ehhez szorosan kapcsolódik egy új tulajdoni formának a megjelenése is, amire Rifkin figyelt fel. A magántulajdon és a közösségi tulajdon egyvelegéből létrejövő „hozzáférési tulajdon" lényegében senkié, de azt meghatározott keretek között bárki képes lehet „birtokba venni".[8]
3. *A társadalmi mobilitás iránya egyszerre horizontális és vertikális.* Míg a horizontális mobilitás a harmadik világ fejlődő országaiból kiáramló menekült-áradat formájában ölt testet, addig a vertikális mobilitás a fejlett világban a középosztály felduzzadásához vezet. Wilson nem tér ki a társadalmi struktúrában lezajló és az alapvető társas együttlétet érintő viszonyokra. A hálózatosodásnak a kulturális evolúcióra gyakorolt hatását Castells ismeri fel: a szociális vonzódás csökkenő tendenciája az individualizmus erősödéséhez vezet, ugyanakkor a helyhez, térhez kötött és születés által meghatározott csoportok helyét a hasonló érdeklődésű személyek hálózatba szerveződött kisközösségei veszik át. A számítógép felett görnyedő magányos internetező, a túlhajtott individualizáció teremtménye csupán mítosz, mint ahogyan a hálózati elit nyílt diktatúrájának alárendelt, állandó ellenőrzés alá vont és megfigyelt atomizálódott társadalom képe is az. Az internet decentralizációjával, „kuszaságával" amúgy is nehezen lenne összeegyeztethető egy hobbes-i értelemben vett Leviatán. Mackinnon találóan azt mondja, hogy „az interneten is létezik Leviatán, amelynek kedvéért az emberek hajlamosak feladni szabadságukat, hogy magának a médiumnak az értékeit és energiáját megóvják. [...] A Leviatán az interneten például abban nyilvánul meg, hogy bizonyos csoportokban szívesen vesszük a moderátor jelenlétét."[9]
Ez a fajta ellenőrzés azonban semmiképp sem tekinthető totálisnak, pusztán az együttműködés minimumát teremti meg. Számos kutatás igazolja, hogy az információs és kommunikációs technológiák segítségével létrejött virtuális közösségeket alkotó egyének nem csak a digitális univerzum, hanem saját szűkebben vett életterük problémái iránt is fogékonyságot mutatnak. A felhasználói közeget közvetlenül érik a globális hatások, a globális és a lokális tartomány találkozásai „glokalizációs" élmények megszületéséhez vezetnek, amelyek visszacsatolási mechanizmusokon keresztül a társadalom és a politikai rendszer egészét is alakítják. A digitális polgár értelmezi a globális jelenségeket, ugyanakkor képessé válik új tartalmakat létrehozni, és végső soron a globális szinten zajló diskurzusok meghatározására is lehetőséget kap.
Ray Oldenburg látlelete *(The Great Good Places, 1989)* talán még kifejezőbb: „Figyeljünk azokra a helyekre, ahol másokkal együtt töltjük az időt (közösségi központok, szépségszalonok, kávézók, fodrászüzletek, szervizállomások, futballpályák, országúti pihenők), ahol az emberek összegyűlnek, vitatkoznak, csapják a szelet egymásnak. Olyan helyek, ahová szabadon megyünk, és akkor jövünk el onnan, amikor jólesik. Tanulunk a barátainktól és tanítjuk őket. Helyek, amelyek fontosak nekünk, amelyekre emlékezünk, amelyek időnként az életünket szervezik. A kibertér is fokozatosan ilyen hellyé válik. Mint a szűzföldeken, amelyeket egykor a pionírok hódítottak meg, úgy lakjuk be és építjük ki a nevezetes 'helyeket'. A harc azonban itt nem az aranyért folyik, a kibertér

[8] Rifkin (2001).
[9] Wallis (2002).

'természeti kincsei', erőforrásai az összekapcsolt elmék: a megértés, a tudás, a víziók megosztása és a szinergia, a termékeny együttműködés."[10]
4. *A termelés legfőbb tényezői az Információ és a Tudás.* Az agrár-társadalmak korában a földesúri birtokok, az ipari korszakban a futószalaggyártásra berendezkedett nagyüzemek, az információs társadalom korában pedig az egyetemi és kutatási intézmények a társadalom működésének legfőbb mozgatórugói.
5. *Társadalmi egyenlőtlenségek és szegénység.* Wilson rámutat, hogy az információs társadalom kialakulása ugyan a hatalmi struktúrák megváltozását eredményezi, de ez a belső szerkezeti problémákat nem oldja meg: az információszegény és az információgazdag országok (és egyének) közötti szakadék növekszik. Nem hisz abban, hogy az eszközellátottság, a számítógépekhez és az internethez való hozzáférés bővítése önmagában biztosíthatja „a technológiai szakadékon túlmutató tudásszakadék" *(knowledge gap)* áthidalását. Ezek a különbségek már az információs forradalom előtt is létező problémát jelentettek. Az információs és kommunikációs technológiai eszközök elérése és használata csak új megvilágításba helyezi és újraértelmezi a társadalmi egyenlőtlenségek egyik körét."[11]

Az információs és kommunikációs technológiát Wilson rendkívül értékes eszköznek és egyszersmind transzformatív ágensnek tekinti, amely az individuum közvetítő szerepe nélkül kevésnek bizonyulna a tudásalapú társadalom megteremtéséhez.

A gyémánt-modellt működtető elit legfőbb ismérve az, hogy tisztában van azzal, mit nem tud. Az elit tagjai kétségkívül világosan látják, hogy a vízió-vezérelt hálózati tudás-társadalom megteremtéséhez tudáskultúrára *(knowledge culture)* is szükség van. Az IKT-elit úgy képes ezt megvalósítani, ha jövőképet és prioritásokat fogalmaz meg, és döntéseivel a jövő generációk boldogulását biztosító lépéseket tesz.

A gyémánt-modell működéséhez az egyének szintjén, a gyémánt-szerkezet szintjén, valamint a nemzeti és a nemzetközi szinten egyaránt támogatásra van szükség.

Az individuumnak az új korszak iránti nyitottságával, a gyémántszerkezetnek pedig a szervezeti kultúra változásokra való hajlandóságának biztosításával képessé kell tennie a modellt újabb és újabb kapcsolati, szövetségesi hálózatok kiépítésére, míg a nemzeti szintnek a folyamatos innovációhoz kell megfelelő táptalajt biztosítania, ügyelve arra, hogy a változások ne csak a technológiákra, hanem az intézményekre is kiterjedjenek. Wilson szerint az IKT-vezetők előtt álló legnagyobb kihívást az jelenti, hogy voluntarizmustól indíttatva ne hozzanak létre leviatán-szerű totális ellenőrzést biztosító kézi vezérlésű gépezetet. A változások ugyanis társadalmi igényekből is táplálkoznak, tehát két irányban, felülről lefelé és alulról felfelé egyidejűleg kell végbemenniük. A nemzetközi porondról érkező támogatás részint a „legjobb gyakorlatok" *(best practices)* belföldi viszonyok közötti implementációjában, másrész az IKT-vezetők globális méretű összefogásában nyújt segítséget, olyan döntéshozó szerveken keresztül, mint az *ICAN*, a *WTO* és a *World Economic Forum*.

Wilson néhány hipotézis felvázolásával zárja tanulmányát:
1. Minél inkább működésbe lendül a gyémánt-szerkezet, annál inkább átitat mindent a technológia forradalma.

[10] Z. Karvalics (2004)
[11] http://www.ihm.gov.hu/aloldalak/netret/sziget_hetfo/digitalis_szakadek.print

2. Minél szorosabb a transzláció, különösen a civil társadalom domináns alakjai között, annál progresszívebben hatja át az IKT-stratégia a társadalom minden szegmensét.
3. Ahány gyémánt, annyiféle erőegyensúly képzelhető el: a kulcsszereplők közül minden esetben mások lesznek meghatározó erejűek.
4. Az új elitnek tisztában kell lennie azzal, hogy a technológia dominanciája és a kizárólag felülről lefelé irányuló hatások uralomra jutása állandó veszélyforrás, ezért megfelelő fékek és ellensúlyok *(checks and balances)* kidolgozására van szükség.
5. A gyémánt-modell nélkül nem jön el az információ forradalma, a hálózati tudástársadalom. A digitális lét hiánya magát a létet is megkérdőjelezi. Castells Shakespeare parafrázisával él: „to be networked or not to be",[12] és úgy folytatja a wilsoni gondolatmenetet, hogy a „kirekesztettekre" is hatással van a globális virtuális tér, de annak leginkább a negatív, növekvő munkanélküliséget és kiszolgáltatottságot eredményező hatásait érezhetik.
6. A hálózati vezetők hatalma nem a weberi értelemben vett tradicionális hatalom, hanem sokkal inkább azokon a képességeken alapul, amelyek segítik a hálózati létben való eligazodást. Ez a képesség azonban tanítható és tanulható, és semmi esetre sem lehet csak egy szűk elit kiváltsága.

A gyémántot működtető szereplők és a szerkezet működése kapcsán Wilson megállapítja, hogy a kollaboratív vezetés egyszerre rendezetlen, frusztráló a régi elitre nézve és ugyanakkor nélkülözhetetlen a globális digitális univerzumba való becsatlakozáshoz. A hierarchikus menedzsment helyére az információs kor kerekasztalának lovagjai lépnek, partneri viszonyt alakítva ki egymás között. A kerekasztal tagjává, új napirendi pontok meghatározójává „bárki" válhat, aki a szükséges tudás birtokában van.

A Wilson gyémánt három civil tengelyéről

A kollektív cselekvés paradicsomi időszakának az ókori görög városállamok közvetlen részvételre épülő demokráciáját szokás nevezni. A közügyek gyakorlásától, a politikai döntéshozataltól való elfordulás elképzelhetetlen volt, az egyén mint „homo politicus" definiálódott. A történelem későbbi időszakaiban azonban a polgárok fokozatosan kiszorultak a közösséget érintő ügyek megtárgyalásából, a közvetlen részvétel helyét a képviselet vette át. Napjainkra a demokratikusan működő államok újra teret engedtek az alulról érkező akaratok szervezett formában történő megjelenítésének. A túlzott állampolgári aktivitást néhány szerző a képviseleti demokrácia zavaraival kapcsolja össze, míg Dahl, Habermas és Rawls ezt a magatartást egyenesen a létező politikai rendszer legfőbb legitimációs tartópillérének és normális működésének tekinti.

Napjainkban a nonprofit szektor kollektív cselekvési logikájára kívülről a kulcsszereplőkkel való kapcsolat, a transzláció és a külső értékek nyomása gyakorol hatást, míg belülről ugyanez a logika a civil társadalom, a szubszidiaritás és a társadalmi tőke hálózatainak fogalmaiban nyer új értelmet.

A társadalmi tőke fogalmát Molnár Szilárd így értelmezi: „A társadalmi tőke kifejez egyfajta társadalmi hálózatot (baráti találkozók, látogatások, szomszédi kapcsolatok, társadalmi események), valamint egyfajta civil elkötelezettséget is (hajlandóság a közösségekben való részvételre, véleménynyilvánítás, tagsági viszonyok, választásokon való részvétel stb.). Barry Wellmann és munkatársai a hálózati tőke és a részvételi tőke mellé még egy elemet beemelnek, nevezetesen a közösségi elkötelezettség tőkéjét. A társadalmi tőke ugyanis nem csupán a személyközi interakciók motivációját és a szervezetekben való részvételi hajlandóságot foglalja magában, hiszen az emberek általában nyitottak a közösségek felé és erősen motiválja őket a valahová tartozás belső igénye, ami tovább növelheti a társadalmi tőkét."[13]

A civil szektor vizsgálatakor Péterfi Ferenc két fő funkciót határoz meg: az egyik oldalon a társadalmi kontrollt, a társadalmi politikai részvételt és a termékeny diskurzust, a másik oldalon pedig a szolgáltatást.[14] A nonprofit szektornak – amellett, hogy kommunikációs kapcsolatba kell lépnie a társadalom másik három nagy szereplőjével – mindkét fentebb említett funkcióját egyidejűleg be kell töltenie. Coleman szerint a gazdaság logikáját az 1980-as évektől kezdve új üzleti modell, a privatizációra épülő logika határozza meg, ami az állampolgár mint fogyasztó igényeinek kanalizálására törekszik. A gazdaság és a civil szektor közötti kommunikációt új alapokra helyező elmélet nagy hibája, hogy a határvonalakat nem a minőségi változók, hanem a költséghatékonyság mentén húzza meg. A politika és a civil szektor kapcsolatát új alapokra helyezi a transzláció kiteljesedése: a mindenkori hatalom kezd lemondani a társadalmi egyenlősítésről és legitimációjának alapját a széles alapokra helyezett állampolgári részvételben látja, tehát a deliberatív folyamatokat helyezi előtérbe.

Napjainkra alapelvvé vált a civil szféra bevonása a döntéshozatal folyamatába. A skót parlament például szoros együttműködésben áll a valós társadalmi támogatottságú skót civil szervezetek esernyő-szervezetét alkotó civil fórummal.

Az információs és kommunikációs technológiák megjelenése átrajzolta a médiumok korábbi világát. Egyetlen orgánum sem képes többé domináns szerep betöltésére. Bizonyos aspektusokban elfogadjuk McLuhan tézisét: az új kommunikáció olyan aktív hálózati közösségek létrejöttéhez vezet, amelyek hatást akarnak gyakorolni a politika menetére. Ez természetesen még nem jelenti a globális falu kialakulását, de azt sem, hogy az internet mint aktív hálózati gondolkodást teremtő médium ne alakítaná át folyamatosan a politikai berendezkedést. Számos szerző kutatásai – köztük a *Pew* kutatóvállalat vizsgálatai az *Internet & American Life Project* keretében – azt mutatták, hogy „az amerikai felhasználók online világát 'vibráló' és 'mély' társadalmi aktivitás jellemzi."[15] Az internet mint „elektronikus Hyde Park" jelen idejű, aktív és interaktív diskurzus kialakulását teszi lehetővé, és a visszakereshető adatok tárházaként sokrétű beszélgetések és akciók lebonyolítására nyújt lehetőséget. Az internet szellemisége a mindenki számára egyenlően hozzáférhető és ingyenes információ elvén alapul, ezért az alacsony érdekérvényesítő képességgel rendelkező csoportok is komoly sikereket érhetnek el.

A világháló, az információs és kommunikációs technológiák magukban hordozzák a lehetőséget a közösségi részvételen alapuló participatív demokrácia megteremtésére. Bár eddig erre globális szinten nem került sor, a fentiekben elmondottak miatt mégsem tudjuk elfogadni Kiss Balázs érvelését, aki így írt: „[...] ismereteim szerint az internet

[12] Pintér (2003).

[13] Molnár (2004).
[14] Péterfi (2004).
[15] Molnár (2004).

eddig nem állította megoldhatatlan tudományos problémák elé a politikatudomány közösségét: a vázolt szekvenciáknak azon a pontján vagyunk, ahol megkezdődött ugyan az arzenál felülvizsgálata, de új internetparadigma még nem sejlik fel a láthatáron."[16]

A következőkben néhány példán keresztül azt vizsgáljuk, hogy a döntéshozatal helyi, nemzeti és nemzetek fölötti szintjein a társadalom melyik szereplői kezdeményeznek kommunikációt. Az első kezdeményezések között tartják számon az 1995-ös minnesotai *MN-Politics* elnevezésű e-mail fórumot és az ennek mintájára felállított *UK Citizens Online Democracy (UKCOD)* internetes fórumot. A kormányzati struktúrához csak néhány gyenge szállal kötődő hálózati közösségek mindkét esetben politikai akciókra használták fel a virtuális teret, az informális befolyás szintjén maradva. Mindkét alkalommal alulról jövő kezdeményezés eredményeként valósult meg a polgári öntevékeny akarat kifejeződése.

A nemzeti szintű diskurzusok esetében jellemzően a kormányzati szektor bizonyul kezdeményező félnek. A központi kormányzat 1998-ban Dániában és Franciaországban az országok IT-politikájának kidolgozása alkalmából, Nagy Britanniában pedig az adatvédelmi törvény kapcsán indított el széles alapokra helyezett online társadalmi vitát.

Coleman nem tér ki a globalizmus ellen vagy mellette állást foglaló, illetve a vallási kérdéseket, a környezet védelmét vagy a nemiséget tevékenységük középpontjába állító csoportok tárgyalására. Ezek a társadalmi mozgalmak már a nemzetek fölötti térben értelmezhetők és működésük egy új jelenség, a globális civil társadalom kialakulása felé egyengeti az utat. A huszonegyedik század új konfliktusai újfajta szövetségek és új törésvonalak létrejöttét eredményezik az új virtuális univerzumban. Ezt érzékeltetheti az alábbi két példa:

1. A globalizmus kritikája, az antiglobalista mozgalmak működése egyrészt a számtalan országhatáron átívelő hatású multinacionális gazdasági szereplők, másrészt az őket támogató kapitalista kormányok ellen irányul, amelyek együttesen a globális kapitalizmus mint a huszonegyedik század domináns politikai berendezkedési formáját képviselik.
2. A mexikói kormány ellen fellépő zapatista tüntetők annak idején egy nemzetállami szintű konfliktusra hívták fel a világ figyelmét a világhálón keresztül. Ez a példa Habermas kommunikatívközösség-koncepcióját erősítette, a zapatisták és a mexikói kormány háborúja kiber-hadviseléssé alakult át, és mindkét oldal az internet segítségével akarta a maga oldalára állítani a globális közvéleményt.

Steven Clift, az internetnek a demokráciában, illetve a kormányzás és a közösségi élet terén történő felhasználását kutató hírneves „online stratéga", a minnesotai *E-Democracy* nonprofit szervezet elnöke több mint egy évtizede foglalkozik az online állampolgári kezdeményezések lehetőségeinek fejlesztésével és továbbgondolásával. Kutatásainak középpontjában az áll, hogy a közösségépítő és demokratikus kezdeményezések megvalósításakor miként lehet a hálózati technológiákat az internet alapvető infrastruktúrájára fókuszálni. Ennek szellemében számos program koncepcióját fogalmazta meg:

Open Groups (http://opengroups.org/): Az átlagos internethasználónak kevés a lehetősége arra, hogy számára vonzó fórumokat leljen fel és azokat értékelje vagy csatlakozzon hozzájuk. Az *Open Groups* az online csoportok leírására létrehozna egy *XML* szabványt, megteremtené a lehetőséget ahhoz, hogy a szabványt integrálni tudják az elektronikus levelezési listákat, hálózati fórumokat és *chat*-szervereket kezelő szoftverekbe, valamint életre hívna egy olyan mechanizmust, amely összegyűjtené és hozzáférhetővé tenné az idevágó információkat.

[16] Kiss (2004).

Representative Democracy Online Toolkit: Ez az alkalmazás-együttes azt célozza meg, hogy az internetes szabványokat és a nyílt forrású szoftvereket lehetőség szerint ott használják fel, ahol azok segíthetik a világhálónak a formális képviseleti folyamatokba való integrálását. Bár alapvetően nem új internetes szabványok megalkotására tervezték, alkalmazható lehet kormányzatok és tudományos központok annak érdekében megvalósítandó hálózati együttműködéséhez, hogy a világ különféle képviseleti testületei számára kedvező költségvonzatú, teljes kapacitású szoftvereszközöket hozzanak létre. Példaként említhető a beérkező e-mailek szűrésére is alkalmas *E-mail Response* elnevezésű korszerű adatfeldolgozó segédeszköz; a *Virtual Hearing* nevet viselő rendszer, amely lehetővé teszi a nyilvános bírósági tárgyalások valós idejű online követését (ideértve a sokszorosított írásos tájékoztatókat és segédanyagokat is), illetve az interneten keresztül történő vallomástételt; valamint a *Public Notice* nevű rendszer, amely egy adott joghatóság földrajzilag meghatározott illetékességi területén belül valamennyi nyilvános gyűlésről és beütemezett programról online tájékoztatást ad.

Digital Datacasting (http://www.publicus.net/pi/): A digitális televíziózás világméretű megjelenésével a kezünkben került a leglényegesebb közszolgálati információkhoz történő egyetemes hozzáférés megvalósításának a kulcsa. A digitális televíziózáshoz kidolgozott szabványok ilyen célú felhasználására irányuló törekvések jelentős fejlesztő munkát kívánnak meg: a hálózatok legalkalmasabb fejlesztési megoldásait a politikai erőknek össze kell hangolniuk a műsorszórással kapcsolatos szabványokkal és általában a szabályozás ellentmondásos területével.[28]

Zárszó

Az információs társadalom globális léptékű, mindent átható hálózataihoz valamennyi tudással felvértezett kulcsszereplő hozzátesz valamit, s ezáltal maga is a hálózatok részévé válik, de egyetlen szereplő sem rendelkezik kizárólagos hatalommal a rendszer egésze felett. Az információs társadalom és a tudásgazdaság fejlesztésének hírnökei és végrehajtói tudatos digitális polgárok, akik képesek a hálózati gondolkodásra, és a kibertérben működő civil szervezeteket, társadalmi mozgalmakat nem ellenfélnek, hanem szövetségesnek tekintik. A poszt-indusztriális korszakváltás radikális erői minden korábban stabilnak hitt struktúrát szétzúznak. Az új társadalmi berendezkedés főszereplőinek (és az identitás-válságba került egyéneknek) fel kell ismerniük, hogy az információs társadalmat csak sokrétű tudás kombinációjával lehetnek képesek hatékonyan működtetni, s ennek érdekében egyre szorosabb kapcsolatokat kell kiépíteniük egymással.

Magyarországon napjainkban még sem a politikai elit, sem a tudományos szektor nem ismerte fel teljes mértékben, hogy a politikai közbeszédet új prioritások köré kell szervezni és gyökeresen új társadalom- és jövőképet kell kialakítani. Ha az interkon-

nektivitásra épülő új kommunikációs minták értékelésének vizsgálata elmarad, ha nem mérjük fel időben a Wilson-modell adaptációjának lehetőségeit, nem vesszük szemügyre a kitörési pontokat és versenyelőny-képző változókat, lemondva az információs társadalom vívmányairól, akkor Magyarország hosszú időre kimarad a globális digitális univerzum hálózataiból. A civil szektornak mint az információs társadalom egyik kulcsszereplőjének mozgósítása, illetve mozgalommá szerveződése szintén elmaradt, ezért kutatásokra van szükség többek között annak kiderítéséhez is, hogy a vidéki régiókban miért nem jelentkezett mindeddig tömeges méretű igény a közösségi tulajdonú üvegszálas vagy hibrid hálózatok *(rural broadband)* kifejlesztésére).[29]

Irodalom

Manuel Castells (1989): *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban Regional Process. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.*

Manuel Castells (1996): *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I.* Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.

Manuel Castells (1997): *The Power of Identity. The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. II.* Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.

Steven Clift (2001): *A demokrácia internete.* http://www.ittk.hu/infinit/2001/0322/gondolatok.html

Ernest J. Wilson III (2003): *Leadership for a networked world. Background paper for Development Gateway Forum.* Petersberg, Germany, May 21.

Jay G. Blumer – Stephen Coleman (2001): Realising Democracy Online: A Civic Commons in cyberspace. *IPPR/Citizens Online Research Publications,* No. 2. London, March.

Juhász Lilla (2004): Predigitális harmadik világ. A fejlődő országok az információs társadalom korszakában: realitások és lehetőségek. *Egyenlítő,* 2004/3.

Juhász Lilla (2004): Elméleti széljegyzetek a predigitális harmadik világ gondolatköréhez. *Egyenlítő,* 2004/5.

Juhász Lilla (megjelenés alatt): Internet, kapitalizmus és új baloldal. *Egyenlítő.*

Kedzie, Christopher R. (1998): The Third Waves. In Kahin, B. – Keller, H: *Borders in Cyberspace.* MIT Press.

Kiss Balázs: Az internet politikatudományi diskurzusai. *Információs Társadalom,* 2004/1.

Kollányi Bence – Molnár Szilárd – Z. Karvalics László (2004): *A BME ITTK éves jelentése a magyar információs társadalomról 2004-ben.* Magyar Információs Társadalom Stratégia. MITS 1076/2004.

Molnár Szilárd (2004): *TV, internet, civil társadalom.* Előadás a Rajk László Szakkollégium „Társadalmi mozgalmak és online közösségek" című konferenciáján, Budapest, 2004. február.

Nyíri Kristóf (1999): Castells – The Information Age. *Replika,* 36, 157–181. http://www.c3.hu/scripta/replika/36/13nyiri.htm)

Péterfi Ferenc (2004): A közösségi akarat esélyeiről. *Parola,* 2004/3.

Pintér Róbert: A globális információs társadalom: Castells – The Information Age. *Jel-Kép,* 2003/3.

Informatikai és Hírközlési Minisztérium: *Mitől lehet digitális a szakadék?* http://www.ihm.gov.hu/aloldalak/netret/sziget_hetfo/digitalis_szakadek.print

Jeremy Rifkin (2000): *The Age of Access. The new culture of Hypercapitalism were all life is a paid-for experience.* New York: Jeremy P. Tarcher/Putnam.

Paddy Shannon (2000): The Internet and Capitalism (4). *The Socialist Standard Journal of The Socialist Party.*

Szabó Máté: *Globális demokrácia, globális civil társadalom, új médiák.* Előadás a Simonyi Károly Szakkollégium „Társadalmi mozgalmak és az Internet" című konferenciáján. Budapest, A38 hajó, 2004. február. 20.

Patricia Wallis (2002): *Az internet pszichológiája.* Budapest: Osiris Kiadó.

Z. Karvalics László (2004): Fantomra légvár – kritikai megjegyzések egy figyelemre méltó diskurzushoz. *Információs Társadalom,* 2004/3–4.

Juhász Lilla
Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán végzett 2003-ban. Jelenleg a Budapesti Műszaki Egyetem Információ- és Tudásmenedzsment Tanszékén egyetemi tanársegéd, a tanszék ITOK-jának titkára illetve az Információs Társadalom és Trendkutató Központ kutatója. Az Európai Unió szakmai műhelyének tagja. Doktorandusz hallgató (ELTE-ÁJK Politológia).

Z. Karvalics László

A Wilson-gyémánt civil tengelyeinek magyarországi előtörténetéhez

A modernizáció négy főszereplőjét (a *Gazdaságot*, a *Politikát*, a *Tudományt* és a *Civil szférát*) hat csatornán keresztül összekapcsoló Wilson-gyémántnak három olyan tengelye van, amely a civil csúcsot érinti. Ha stratégiai szemmel kívánjuk mérlegre tenni mindazt, ami említésre és elemzésre érdemes a politikai szférát, a gazdaságot és a tudományt a „civilitással" összekötő kommunikációs áramlásban, akkor azonnal feltűnik egy fájdalmas hiány. Bármennyire új is a Wilson-féle modell, amely nem az egyes szereplők önmagában vett teljesítményéből, hanem a szereplők közötti interakció minőségéből vezeti le az egyes nemzetek sikereit, illetve kudarcait, ezeknek a „csatornáknak" elvileg már lehetne gazdag irodalma Magyarországon is. Csakhogy a köztörténetírás jellemzően „fejezetekben" gondolkodó monográfia-logikája miatt az egyes csúcsokról már szinte minden leíratott, miközben mind a mai napig elég keveset tudunk az ezeket összekötő „hidakról".

Ebben a rövid írásban arra vállalkozom, hogy történeti képet adjak a magyar Wilson-gyémántról. Egyrészt serkenteni és bátorítani kívánom az átfogó igényű, elmélyültebb történeti kutatásokat ebben a tárgyban, másrészt igazolni szeretném, hogy korábbi korszakok magyar Wilson-gyémántjainak tanulságait elemezni kettős haszonnal jár: egy friss vizsgálódási pozíció révén újszerűen lehet rápillantani jól ismertnek vélt korszakokra, és ennél is fontosabb, hogy a korábbi periódusok elemzéséből nyert tapasztalatok hasznosan építhetőek be a jelen stratégiai útkereséseibe is.

Négy Wilson-hullám Magyarországon – szakaszolási kísérlet

Kétség sem férhet hozzá, hogy a politikai és gazdasági rendszerváltással 1989-ben a Wilson-gyémánt történetének is új szakasza kezdődött, olyan markáns és olyan nagyfokú diszkontinuitás jellemzi a csúcsokat és a csatornákat egyaránt. Az sem lehet ennek nyomán kérdéses, hogy a megelőző évtizedek, a „pártállami dekádok" szintén önálló korszakot jelölnek ki.

Annál izgalmasabbak a korábbi időszakok. Hajlok arra, hogy az 1867 és 1937 között eltelt hatvan évet egyetlen szakasznak – mellesleg a magyar Wilson-gyémánt aranykorának – tekintsük, és akkor már csak egyetlen jellegadó periódusunk marad, a Wilson-gyémánt megszületésének és első, tétova hídépítéseinek hosszú időszaka: az 1770-es évek második felében kezdődő és a reformkor nagy intézményi földmozgásaiba rohanó hetven év. Mindebből jól látszik, hogy három rövid időszak kimarad a magyar Wilson-történelemből: az 1848-as szabadságharc és a leverését követően nagyjából a kiegyezésig tartó közel húszéves társadalmi-közéleti apátia, majd az első világháború, s végül a második nagy világégés és az azt követő „koalíciós korszak" politikatörténeti torzójának (együttesen) tíz esztendeje. Lássuk egyenként, miről is üzennek az egyes szakaszok.

1. Előtörténet: a Wilson-gyémánt alakot ölt (1777–1847)

A magyar Wilson-gyémánt a *Ratio Educationis* köpönyegéből bújt ki. Az elemi iskolák létrehozása nem egyszerűen az alávetett úrbéresből egyenjogú polgárrá váláshoz vezető hosszú utat (és evvel a *Civilitás* csúcs kiformálódását) nyitotta meg, hanem – már amennyire a premodernitásban ez egyáltalán értelmezhető – két másik csúcs kialakulására is nagy hatást gyakorolt: az iskolák módszertani és tankönyvkultúrája felől a *Tudomány*, a magasabb iskolákban pedig a tisztviselői kar és a jövendő gazdasági elit képzése felől a *Gazdaság* nagy társadalmi tömbjei kezdtek kiformálódni.

Ha ragaszkodni akarunk az „intézményi" képletekhez, akkor a *Tudomány* csúcsról természetesen majd csak a Magyar Tudományos Akadémia megalapításától, 1825-től kezdve (a magyar tudósok addig külföldön tanulnak és tagoskodnak), a *Gazdaságról* pedig talán a Gyáralapító Társaság és a Védegylet 1844-es létrejöttétől kezdődően lehet beszélni. A majdani *Civilitás* csúcs előképeit a vidéki irodalmi társaságok és folyóiratok, kölcsönkönyvtárak környékén kereshetjük, s paradox módon még a politikai önszerveződés korai képletei is inkább a *Civilitás*, mintsem a *Politika* csúcshoz látszanak tartozni. (Martinovics két „szervezete" közül talán ilyen a Szabadság és Egyenlőség Társasága, de az „országgyűlési ifjak" 1834-ben megszervezett Társalkodási Egylete már bizonyosan ide sorolható). Ez a jellegzetesség mindaddig fennáll, amíg az 1848-as forradalom önfeledt hónapjai után az elkülönült és elidegenedett Hatalom „társadalmi kontroll" alá helyezhetőségével kapcsolatos illúziók szerte nem foszlanak.

Wilson modellje természetesen nemcsak az intézmények, hanem az egyedi szereplők között épülő csatornákat is figyelembe veszi. A napóleoni háborúk konjunktúrája például nemcsak elindít egy gazdasági és a tőkefelhalmozási ciklust, hanem a *Politika-Gazdaság* tengelyt is elkezdi kiformálni. Az összes többi Wilson-tengely esetében a különlegesen aktív közéleti figurák, az úgynevezett „championok" tevékenységének köszönhetően indulnak meg a közeledések. Elegendő, ha a magyar tudós társaság létrehozását kezdeményezők (Bél Mátyás és Bod Péter után Winterl József Jakab, Kovachich Márton György és Martinovics Ignác, majd Bessenyei György és Révai Miklós) névsorán végigszaladunk – ők valamennyien személyükben testesítettek meg egy-egy olyan tengelyt, ami a *Tudomány* csúcsból indul ki. Ugyancsak jól azonosítható személyek fémjelzik a népszerű agrártudományi irodalmat is, amely egyenesen az olvasni tudó parasztokat szólította meg szakismeretekkel (Tolnay Sándor Wolstein-fordításától Török Lajos, Tessedik Sámuel és Mitterpacher Lajos sok kiadást megért könyvein át Nagyváthy János műveig), itt azonban már a *Tudományt* a *Civilitás* és a *Gazdaság* csúccsal „tömegműfajok" révén összekötő csatornák kiépülését is tetten érhetjük.

2. Boldog Wilson-békeévek (1867–1914), lefojtott utójáték (1920–1937)

A tizenkilencedik század második felétől a huszadik század elejéig tartó időszak a modernizáció valódi sikertörténete. A kiegyezés környékén még 80 százalékban agrár-ország gazdasága és kultúrája – a fejlődés korábbi megkésettségeit kiigazítva – Európa nyomába ered, Budapest világvárossá válik, és a tudásszektorban (kutatás, innováció,

közoktatás és felsőoktatás) nemzetközi rangot vív ki magának. Ha Wilson modellje visszamenőleg is igaz, akkor ebben a korszakban nagy pezsgést, számottevő áramlásokat kell tapasztalnunk az egyes csatornákon.

A magyar felzárkózás motorja a *Gazdaság*. Stabilitását és növekedésre orientáltságát azoknak a finom érdekegyeztetési mechanizmusoknak köszönheti, melyek révén a *Politika* (megfelelő viszontszolgáltatások fejében) nagyfokú szabadságot és jelentős piacokat biztosított számára. A gazdasági szaktestületek és érdekképviseleti szervek (a kereskedelmi és iparkamarák, a kereskedelmi testületek és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület) véleménye a gazdaságpolitikai döntések meghozatalakor mindig érvényesülni tudott, mert kialakult a tárgyszerű kommunikáció rendszere. Az üzleti élet szereplői „szaktanácskozmányokon", ankétokon hallgattattak meg, s maguk is gyakorta éltek beadványok, kérvények és javaslatok eljuttatásával a kormány illetékeseihez és az országgyűléshez. Mivel ekkorra már bevett és egyre növekvő formagazdagságú gazdaságpolitikai megoldás lett az „állami támogatás" is, a prioritáskezelés és az elosztás diszkurzívvá válhatott és az is tudott maradni.

Evvel legalább azonos értékű a *Gazdaságot* a *Tudománnyal* összekötő csatorna is. Ma is korszerűnek számítana az az arány, amellyel az akkori vállalati kutatás-fejlesztés részesedett az összráfordításokból, és nem véletlen, hogy rangos és termékeny, sok esetben nemzetközi jelentőségű innovációk sora fémjelzi az életképes és exportpiacokra is termelő vállalatok laboratóriumait és „K + F részlegeit", különösen az elektrotechnika terén. A két terület közötti áramlásoknak azonban még mélyebb rétegei is vannak, hiszen például csak a Műegyetemen „alapkutatásként" űzött, gyakorlatvezérelt kémiai technológiák kidolgozása is (a borvizsgálati módszerektől az eozinmáz kikísérletezéséig) számtalan jól használható eljárással gazdagították az éledező hazai ipart. A tudomány legjobb képviselőiben ráadásul folyamatosan munkált az a – már Apáczai által oly pragmatikusan és hitelesen képviselt – szemlélet, ami a „közjó" és a „nemzet felemelkedése" érdekében etikai alapokat is nyújtott ahhoz, hogy életüket a kutatómunkának szenteljék. Nem véletlen, hogy a tudósok lelkében lakozó *citoyen* előhívása révén könnyen létesültek hidak a *Tudomány* és a *Civilitás* között is.

A tudományos igényű egyletek úttörői már a reformkorban megalakultak (az orvosok társasága és a természetbúvárokat összefogó Természettudományi Társulat, a mai TIT elődje 1841-ben jött létre), majd a múzeumi és közgyűjteményi intézményrendszer kiépülésével párhuzamosan az egyes tudományterületek szakmai-közéleti munkáját védőszárnyaik alá vonó szervezetekké fejlődtek. A legalább félszáz nagyobb szakmai csoportosulás kimagasló jelentőségét három szerveződési sajátosság adta:[1]

- az adott tudományszakok kérdései köré tömbösülő tudományos nyilvánosság megteremtésének az egyletek voltak a motorjai, előbb-utóbb szinte mindegyiknek saját folyóirata lett;
- ma hálózati logikának neveznénk azt a módot, ahogyan „az egyénileg, szétszórtan, a tudományos központoktól távol dolgozó vidéki szakemberek munkáját és eredményeit is bekapcsolták a szakma országos vérkeringésébe";

[1] Az illusztrációként alkalmazott két idézet forrása a „Magyarország története" című tízkötetes sorozatnak (főszerk. Kovács Endre. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó) az 1848–1890 időszakot tárgyaló II. kötetében az 1415–1416. oldalon található fejezet, melynek címe „A művelődés", szerzője Vörös Károly.

- és mivel az egyletek tagsága „egyesítette a különböző tudományterületek legnevezetesebb képviselőit és az ambiciózus amatőröket", par exellence szervezeti formát adtak ennek a különlegesen fontos Wilson-tengelynek.

Magyarország egyesület-történetének ismert tényei közé tartozik a dualizmus korában, majd a Horthy-korszakban működő körök, szervezetek rendkívül magas száma, ami 1932-ben majdnem elérte a 15 ezret. Az azonban már kevésbé köztudott, hogy – a különféle érdekképviseleti és önsegélyező szervezeteket és a társasköröket leszámítva – a *kulturális és tudományos egyesületek* magasan vezették a rangsort, számarányukat tekintve maguk mögé utasítva a hazafias, vallási, bajtársi, jótékonysági és sportcélú társaikat. A helyi és regionális szakmai, tudományos és kulturális egyesületek a helyi közélet motorjai és az igényes lokál-patriotizmus letéteményesei is voltak, színvonalas periodikákkal, évtizedes rendezvény-hagyományokkal. Önálló és nagyhatású mozgalmak nyomán születtek meg az agrár-népesség kulturális felemelkedését szolgáló intézményi formák: a népfőiskolai hálózat, az agrártudományt populáris formában közvetítő gazdakörök sora, a falusi olvasókörök stb.

Stratégiai érzékenységgel szemügyre véve a kiemelt tengelyeket, kétség sem férhet hozzá, hogy a sikerek „mélyszerkezete" az oktatás- és kultúrpolitika évtizedes aprómunkája felől érthető meg és írható le. A két Eötvös, Kármán, Trefort és társaik tevékenységét (akik mellesleg oktatásirányítóként közvetítők voltak a *Tudomány* és a *Politika* között is) mai terminusokkal tervszerű és következetes, normatív költségvetési támogatással megerősített, hosszú távú tudásvagyon-gazdálkodásként írnánk le, amelynek jótékony hatása a gyémánt csúcsain és tengelyein egyaránt megmutatkozott. Amitől azonban mindvégig fékek és akadályok épültek a rendszerbe, és emiatt a modernizációs teljesítmény eleve csak alacsonyabb értékű lehetett, az nem más volt, mint maga a féloldalas és ellentmondásos társadalomszerkezet. A tengelyek közötti áramlások alanya jellemzően az „úri középosztály" volt, a politikai, gazdasági és kulturális kirekesztettségben tartott milliók számára pedig csak itt-ott nyíltak meg kisebb csatornák és átjárók. A vesztes világháború után pedig soha sem sikerült többé visszatalálni a korábbi „wilsoni" pályára. Az ország jelentős területeinek elcsatolása nemcsak a csúcsok „megkopasztását" jelentette, hanem az áramlásokat is „befagyasztotta", minden vonatkozásban. A tudományos elit gyorsuló exodusának, majd a gazdasági elit sajátos „kiiktatásának" hatáskövetkezményei messze túlmutattak a hazai zsidósággal szembeni állami fellépés köztörténeti dimenzióin: szisztematikusan megkezdték pusztítani azokat a tengelyeket, amelyeknek korábban a modernizációs sikerek nagy része köszönhető volt, pedig elmondható, hogy bizony volt még tartalék abban a „paradigmában" is. A Magyary Zoltán nevével fémjelzett közigazgatás-tudományi iskola tevékenysége éppen az 1930-as évek végére teljesedett ki, egyszerre ígérve két korábban deficites csatorna kiszélesítését: a szolgáltató szellemiségű reform-közigazgatással a *Politika-Civilitás*, a tudományirányítás innovatív rendszereivel pedig a *Politika-Tudomány* tengelyeken folyó áramlások élénkítését. Az, hogy a Magyary-iskola programja mind a mai napig aktuális és megvalósítatlan, furcsa módon értékeli fel visszamenőleg is a korszak szellemi teljesítményét, hatalmasra növesztve a csalódottság-érzést az „elmaradt haszon" miatt. Az, hogy ez a keserűség mindmáig nincs jelen a közgondolkodásban,

vélhetőleg annak köszönhető, hogy a valóra nem vált lehetőségek eltörpülnek a második világháború utáni évtizedek tényleges pusztításai mellett: a pártállami korszak ideológia-vezérelt világa gyökerestül felforgatta a csúcsok és a tengelyek hosszú időn keresztül kiformálódott szerkezetét.

3. A „kiszáradó medrek" évtizedei (1948–1989)

A gazdaság államosításával, ami 1949-re gyakorlatilag befejeződött, a Wilson-négyszög háromszöggé vált. Megszűnt az autonóm *Gazdaság*, teljes mértékben összeolvadva a *Politikával*. A mindenható *Politika* nagyságrendekkel csökkentette a *Tudomány* önállóságát is, a *Civilitás* diffúz önszerveződését pedig az egyesületi világ álságos uniformizálásával számolta fel. Így a korábbi közösségi formák helyett éppen a „közösségi gondolat" jegyében szorította individuális szintre az állampolgári oldal részvételét a „köz" ügyeiben, változatos cenzúraformákkal már az információáramlást is korlátok közé szorítva, a tájékoztatást propagandával helyettesítve, hangulatjelentésekkel és beépített ügynökök jelentéseivel pótolva a valódi interakciót „állam" és „polgárai" között. Emiatt – egészen a késői Kádár-korszakig, amikor a nyolcvanas évek elején a gazdasági és civil önszerveződés első hatékony formái életre keltek – összesen *két szuverén tengely maradt működőképes*, nevezetesen azok, amelyek a *Politikát* a *Tudománnyal* és a *Tudományt* a *Civilitás* szférájával kötötték össze.

Az izgalmasan sokoldalú *Politika-Tudomány* tengely legérdekesebb jellegzetessége az volt, hogy a társadalommal hiányzó kommunikáció egyfajta pótlékaként a tudomány „partiképes" képviselői – a tudománypolitikai játszmákon keresztül – egyszerre lehettek az állampolgári érdekek és szempontok, valamint a nemzetben és jövőben gondolkodó valódi stratégiai nézőpontok megjelenítői, a *citoyen* öntudat hordozói. Mivel a tudomány képviselőinek legitimáló erejére és az általuk közvetített tudásból származó előnyökre a politikának tartósan szüksége volt, a tudomány maradt az az „arkhimédeszi pont", amelyen keresztül a gondolatok és érdekek árama képes volt mozgásban maradni. Részben ennek is köszönhető, hogy – a történetírásban mindmáig figyelemre is alig érdemesített „championok" révén – 1968 és 1973 között a tudománypolitika felől indulhatott el egy mai szemmel is érdemlegesnek tekinthető modernizációs kísérlet. Noha az „új gazdasági mechanizmus" néven elhíresült kísérlet végül kudarcot vallott, illetve megtört az ellenérdekelt csoportok ellenállásán (a politikától akár csak részben független szuverén gazdasági szereplők nem léphettek színre, illetve nem erősödhettek meg), a háttérben meghatározó lépések történtek a tudománypolitikában. Az *MSZMP* által kibocsátott tudománypolitikai irányelvek (1969) védőernyője alatt az ébredő informatikai ágazatnak és a műszaki fejlesztés állami intézményeinek (sőt a szövetségessé lett Statisztikai Hivatalnak is) módjuk nyílt a már versenyképességi kategóriákban is értelmezhető, stratégiai igényű gondolkodásra és bizonyos lépések megtételére is: a *Tudomány* mind gyakrabban ki tudott lépni a statisztaszerepből.

A *Politikától* „megkapott" részleges autonómia birtokában a *Tudomány* és a *Civilitás* szférái között páratlanul gazdag és sokoldalú kapcsolat-együttes szövődött, ami a tudományos ismeretterjesztés ezerszínű tevékenység- és médiumvilágában teljesedett ki. A *TTIT*, majd *TIT* néven, szovjet mintára létrehozott gyűjtőszervezet árnyékában egyszerre tudott továbbélni az elődszervezetek, tudományos egyletek szelleme és szakmai szigora, és itt nyílt tér a tudomány képviselőinek és a társadalom szinte minden rétegének szervezett találkozásai számára. Az elnyomott és háttérbe szorított öntudat és állampolgári identitás egyetlen viszonylag szabad szektorában, az ismeret- és tudásszerzés birodalmában elképesztő teljesítményre volt képes a magyar társadalom. Milliók forgatták a népszerű folyóiratokat (köztük a rekorder *Élet és Tudományt*), évről évre százezrek iratkoztak be a szervezett felnőttképzési rendszerbe, legendás ismeretterjesztők vonzottak tele termeket, ha az űrkutatás, a biológia vagy a társadalomtudomány legfrissebb eredményeit mutatták be, s később az *Iskolatelevízió* révén a mindenkori iskolás korosztályok is bekapcsolhatóvá váltak a mozgalomba. A tömeges nyelvoktatás a hatvanas évek közepén a *TIT* stúdióiból indult el, s az a tény, hogy a mai magyar társadalom számára a *Tudomány* megmaradt nagy tekintélyű szektornak és szellemi inspirációk forrásának, elsősorban ennek a néhány évtizedes, páratlan „együttmozgásnak" köszönhető.

Jegyezzük meg végül, hogy az előző időszak „wilsoni" kiteljesedését nagyban akadályozó társadalomszerkezeti jellegzetességek negyven év alatt gyökeresen átalakultak. A pártállam évei alatt a mobilitás és a tudáshoz való tömeges hozzájutás szempontjából – minden diszfunkció ellenére – számos kedvező folyamat indult el, ezek „kifutását" azonban mind a mai napig temérdek dolog befolyásolja, így valódi értékelést csak évtizedes távlatokban lehet majd adni. (Egyfelől a felsőoktatásba most már szinte korlátlanul beáramló korosztályok, másfelől a növekvő iskolai szegregáció, a műveltségi szakadék kiszélesedése – nehéz megmondani, hogy melyik tendencia erősödik fel, és a következő időszakban mi válik meghatározóvá). A kölcsönös összekapcsoltságot, a mai értelemben vett interkonnektivitást azonban szinte lehetetlenné tette a kommunikációs infrastruktúra áldatlan állapota, az akut telefonhiány, ami még a kedvező folyamatokat is erősen fékezte.

4. „Rontott"... de vajon akar-e építeni Palladio? Tizenhat rendszerváltó esztendő Wilson-tengelyei (1989–2005)

A rendszerváltás első és legfontosabb jellemzője a négy csúcs és a hat tengely visszaállítása, szuverén *Gazdasággal*, valamint a *Civilitás* és a *Tudomány* depolitizálásával. Más kérdés, hogy a rendszerváltó elitek az új politikai erőtérnek és törésvonalaknak megfelelően kisszerűen és szűklátókörűen újra átpolitizálták az „agorákat" és a médián keresztül az egész társadalmat, az ideológiai pórázt felváltó fiskális függéssel pedig a tudományt is aszimmetrikus és méltatlan játszmákba kényszerítették.

Több mint jellemző, hogy hiába „éledtek fel" tetszhalott tengelyek, *a rendszerváltással éppen az előző időszak két életképes, nagy értékű tengelye kezdett el erodálni*. Az előző időszak *Politika-Tudomány* tengelyének kliséi még mindig sokkal jellemzőbbnek bizonyulnak, mint a valódi interakció e két szféra között. A politikai vezetők professzionális együttműködés helyett mind a mai napig hipokrita „találkozás a tudomány képviselőivel" típusú kommunikációs kvázi-eseményekkel vélik helyettesíteni az igazi áramlásokat, és ha már nagyon hangos a Magyar Tudományos Akadémia, akkor finom költségvetési kedvezményekkel tartják fenn a rendszerszemléletű együttműködés látszatát.

Eközben valódi tudománypolitika híján az egész *Tudomány* csúcs ellehetetlenül és évről évre veszít a versenyképességéből.

Még ennél is nagyobb a rendszerváltó elitek felelőssége a *Tudomány-Civilitás* tengely sorsával kapcsolatban. Az átpolitizálással kombinált költségvetési kiszorítósdiban rövid idő alatt ellehetetlenült a tudományos ismeretterjesztés országos szervezete, a „ mindenható piac" ítéletét nem ellensúlyozta koncepciózus kultúrpolitika, s így alapvető jelentőségű orgánumok kerültek a szakadék szélére (a *Középiskolai Matematikai Lapok*, a magyar matematikai kultúra egyik bölcsője majdnem megszűnt). Nem sokkal élte túl a demokrácia beköszöntését a *Science* című folyóirat magyar nyelvű változata (a *Tudomány*) sem, amelyre mint a *state-of-the-art* tudás közvetítésének fontos hídfőállására oly büszkék voltunk már a rendszerváltás előtt is. Mindennél többet mond a *Kossuth Klub* kálváriája: ez a kulturális közintézmény, amely félszáz éve, 1955 óta a tudományos ismeretterjesztés fellegvára, bármelyik pillanatban az utcára kerülhet, mert a rendszerváltás óta immár a hatodik kormány sem képes a társulatnak otthont adó ingatlannal kapcsolatos banális jogi kérdéseket megoldani, így tizenhat éve tartják létbizonytalanságban a Wilson-tengely egyik legprogresszívebb szereplőjét.

A *Mindentudás Egyeteme* – immár a digitális kultúra teljes fegyverzetében – éppen azért lehet emblematikus jelenség, mert a *Tudomány*, a *Civilitás* és – a *Matáv/Axelero* csoport támogatása révén – a *Gazdaság* látványos és a *Politika* közvetítése nélkül megvalósuló egymásra találásaként írta be nevét az ezredforduló utáni időszak történetébe. Páratlan sikere a tudományos ismeretterjesztés legszebb napjait idézi, és érzékelteti azt a mélyszántást, amelynek eredményeként a népszerű tudomány „fogyasztása" a hétköznapi kultúra részévé vált Magyarországon. Nem csoda, hogy a piac stabilizálódásával a tudományos ismeretterjesztő könyv- és folyóirat-kiadás is felzárkózott a televíziós és internetes csatornák mellé, és a politikai tudatosságot remekül pótolja az állampolgári érdeklődés és vásárlóerő.

A civil tengelyek legígéretesebbje ebben a pillanatban az, amelyik a *Politikával* köti össze az állampolgárokat, illetve a polgárok közösségeit. Innen nézve *a szolgáltató állam* és az *elektronikus ügyintézés* problémaköre még ahhoz képest is *felértékelődik*, ahogyan egyébként a friss diskurzusokban számolunk vele. A tájékoztatástól az interaktivitás és a valódi tranzakciók irányában fejlődő kormányzati hálózati portálokon keresztül az állampolgári igények újfajta módon volnának ugyanis aggregálhatók és feldolgozhatók, miközben az információszabadság kiterjesztése révén megnövekvő nyilvánosság láthatóvá és jobban megismerhetővé tehetné a közszféra intézményein belül zajló folyamatokat. Ez a két egymást erősítő áramlás új alapokra helyezhetné a hagyományosan oppozíciós viszonyt: nem véletlen, hogy óriási az ellenállás, különösen a nyilvánosságot illetően...

A *Civilitás-Gazdaság* tengely egyelőre a mecenatúra-gesztusok médiaeseményeire, illetve a zöldszervezetek által a környezetérzékeny termelővállalatokra helyezett nyomásra korlátozódik. Az adó-jogszabályokkal megnyomorított, nehéz helyzetben lévő vállalkozói szférán még korai lenne a társadalmi felelősségvállalás olyan formagazdag világát számon kérni, mint amit a fejlett centrum-országokban megismerhettünk, mégis remélhető, hogy a *Gazdaság* és a *Tudomány* között megindult (és újabban az innovációs járulék intézményével megtámogatott) áramlások ide is hamarosan „begyűrűznek".

Összegzés és következtetések

A magyar Wilson-tengelyek történetéből kiemelkedik a *Tudomány* és a *Civilitás* kölcsönhatás-rendszere, ami a leghosszabb ideje működő, legkiegyensúlyozottabb és legtöbb eredményt felmutató modernizációs csatornának tekinthető. Stratégiai értéke emiatt óriási, s miután ezt a *Gazdaság* józanul ki is használja, már csak a *Politikának* kellene mindezt felismernie és adekvát beavatkozási programokká konvertálnia.

Ebből a nézőpontból különös jelentőségre tesznek szert a civil szféra általában egészen más kontextusban tárgyalt problémái: a menedzsmentkultúra hiánya és az alacsony hálózati hozzáférési szint, az internethasználat elterjedésének anomáliái. Az első gond ugyanis megnehezíti, hogy a „civil elit" a pályázati és támogatási formákon keresztül professzionális módon, a nemzetközi kapcsolati tér adta lehetőségeket is felhasználva tudjon párbeszédet folytatni a közszféra és a gazdaság kulcsszereplőivel, a korszerű (szélessávú) infrastruktúra hiánya pedig a horizontális kommunikációs kapcsolatokat teszi szűk keresztmetszetté, lefékezve a civil kultúra tömegessé és hétköznapivá válását.

Z. Karvalics László
Történész, az információs társadalom kutatója. A Budapesti Műszaki-és Gazdaságtudományi Egyetem Információmenedzsment Tanszékének docense, az 1998-ban alapított ITTK (Információs Társadalom- és Trendkutató Központ) Igazgatója és az 1992 óta létező Információtörténelem Műhelykurzus vezetője. Számos, az információs társadalommal foglakozó kurzus kidolgozója, szakkönyv és tanulmány szerzője. Legutóbb megjelent könyve: Bevezetés az információtörténelembe (Gondolat, 2004). „Kiváló Oktató" (1999), 2000-től Széchenyi ösztöndíjas.

Ferge Sándor

Közös jószág

Van egy szép magyar szó: a „jószág". Nem (csak) azért szép, mert hangzása a „jóság"-ra rímel, hanem mert átvitt értelemben is használható. A háziállatok mellett mindenféle jó dolgot, terményt, terméket, kincset, sőt árut, szolgáltatást is jelenthet. Az angoloknak is van egy szép szavuk az effélere: *goods*. Érdekes (vagy talán természetes?), hogy ennek a jelentése – áru, árucikk – majdnem megegyezik a mi „jószág" szavunkéval, miközben ez is nyilvánvalóan a „jó" *(good)* tőből származik.

Mondják, hogy a nyelv és a gondolkodás szorosan összefügg. Az angolban többféle *goods* van: *private goods* („magán jószág"), *club goods* („klub jószág"), *common goods* („közös jószág") és *public goods* („közösségi jószág").

Hogy is van ez magyarul? Léteznek ezek a szavak a mi szótárunkban,[1] megvannak ezek a fogalmak a mi gondolkodásunkban is?

Az információs társadalomról sokan gondolkodnak, beszélnek, írnak. Sokan próbálják megfogalmazni annak a változásnak a lényegét, amit a huszadik század végén, a huszonegyedik század elején tapasztalunk. Van, aki a lényeget az *információban* látja, és azt olyan „árunak" tartja, amelyet minél több felé osztunk, annál több lesz belőle. Az információt – tekintettel erre a jó tulajdonságára – szép magyar szóval megjelölve „közös jószágnak" is nevezhetnénk. Az igazán jó pedig az volna, ha nemcsak így neveznénk, hanem annak is tekintenénk, aminek lennie kell: „közjószágnak",[2] még pontosabban „közösségi jószágnak".

A huszadik század végi, huszonegyedik század eleji változásokkal sok kutató foglalkozik. A változás lényegét keresve megállapítják, hogy az „ipari társadalom" gazdaságának alapja, a „piac", és az arra épülő „piacgazdaság" egyre több esetben „nem működik". Mi a piacgazdaság működésének lényege? Egyik oldalról minden bizonnyal az árutermelés. A piac egyik oldalán működő „szereplők" árukat állítanak elő. Ők adják a *kínálatot.* Olyan árukat, amelyekre a piac másik oldalán elhelyezkedő fogyasztók igényt tartanak. Lehetőleg sokan. Ők jelentik a *keresletet.* Az áruk természete általában az, hogy egy adott árut egy adott időpontban csak egy valaki birtokolhat. Ez a piac működésének lényeges eleme. Jó esetben többen is kínálnak egy-egy árut, és többen tartanak rá igényt. Az, hogy végül kié lesz az *áru,* és milyen *áron* cserél gazdát, a piac működése során dől el. Milyen érdekesen változik is a nyelv... Manapság igencsak furcsán hangzana, ha a köznyelvben „jószágtermelésről", „jószágcseréről" beszélnék. Nem volt ez mindig így, pedig a piacot a régi időkben is piacnak hívták, ráadásul akkor még viszonylag jól is működött. Mi okozza ma a piac működésének zavarait?

[1] A Pallas-lexikonban a jószág: tágabb értelemben mindenféle, akár ingó, akár ingatlan vagyon. Szorosabb értelemben mezei földbirtok. Lábas-jószág alatt pedig a gazdasági haszonállatok értetnek. Jószág nemzetgazdasági értelemben: Javak.

[2] A „közös jószágok" és a „közösségi jószágok" együttese.

A kérdéssel foglalkozó kutatók ennek egyik – talán legfőbb – okaként a keresleti vagy a kínálati oldal torzulásait említik. Ilyen torzulás a kínálati oldalon a monopóliumok kialakulása, ami megakadályozza a valódi verseny kialakulását. Véleményem szerint ilyen ok a keresleti oldal manipulálása is, nevezetesen a mesterséges igénykeltés, illetve igénykorlátozás (jogi vagy erkölcsi tiltás). Illetőleg a „piac kudarcáról" beszélnek abban az esetben is, ha nem sikerül valamely *jószágot piacivá* tenni, hatékony újratermelését, elosztását piaci eszközökkel megoldani.

Ma már szinte minden szakértő egyetért abban, hogy a piac működésének zavaraiért és kudarcaiért – legalábbis részben – a kínálati és a keresleti oldal nagyon eltérő „informáltsága" is felelős. Az információkból nyerhető ismeretek szintjében a piac két oldalán mutatkozó különbségek annál nagyobb problémát okoznak, minél inkább olyan termékről (jószágról) –úgynevezett tudásipari termékről, röviden tudástermékekről – van szó, amelynek az előállítása sok hasznosított ismeretre, tudásra épül. Nem véletlen tehát, ha az „információs társadalom" fejlődésével és terjedésével párhuzamosan egyre többször tapasztaljuk a piac olyan működési zavarait, amelyeket az információs különbségek okoznak.

Más kutatók „a piac kudarca" mellett „az állam kudarcáról" is beszélnek.[3] Az állam feladata többek között a piac „normális működésének" biztosítása, a „beavatkozás" azokon a területeken, amelyeken a piac „nem működik", illetve nem működhet normálisan, valamint a „megoldások" biztosítása az élet olyan szféráiban, amelyek nem tartoznak a piac által kezelhető területek közé. Az információs társadalom kialakulása mindhárom feladat kapcsán jelentős kihívást jelent az állam számára.

A piac mindkét oldalának torzulása megfigyelhető. A kínálati oldalon a monopóliumok kialakulása ugyan nem tartozik az információs társadalom specifikus vonásai közé, de a keresleti oldalon megfigyelhetők olyan jelenségek, amelyeket a mesterségesen gerjesztett igények már leginkább az „új gazdaság" sajátos melléktermékeiként hívnak életre. A fogyasztókra minden érzékszervüket egyszerre bombázó, kontrollálatlan információáradat zúdul – itt most elsősorban azokra a multimédia jellegű „jószágokra" (vagy inkább „rosszaságokra"[4]) gondolok, amelyek a fogyasztói társadalom viselkedési, életviteli mintáit közvetítik –, amelynek még a legedzettebb információs állampolgár *(cyber citizen)* is csak nehezen tud ellenállni, az állam számára pedig ez a kihívás kezelhetetlennek látszik.

Az állam különféle „beavatkozásai" a piac működésébe akkor is kockázatosak, ha teljes mértékben indokoltak és adekvátak. Ennek különféle formái közül elsősorban a pénzügyiek veszélyesek. Ezek közül is kiemelten a pénzügyi támogatás különféle formáira gondolok akkor, amikor elvileg elhibázottnak mondom azokat a beavatkozásokat, amelyek az eltérő informáltságból fakadó piaci kudarcot kívánják orvosolni. Az a jól ismert mondás, miszerint „az éhes eszkimónak nem halat kell adni, hanem hálót", tömören ugyanezt fejezi ki. A kellő (megfelelő) információ hiánya az embereket kiszolgáltatottá teszi „a piaci erőknek". Ezt a problémát pénzügyi támogatással pró-

[3] Joseph E. Stiglitz (2003): *Ethics, Market and Government Failure, and Globalization.* Nicholas Barr (1987): *The Economics of the Welfare State.* Weidenfeld and Nicholson.

[4] Érdekes, hogy a szükségtelen dolgokra az angol használja is a „bads", „rosszaság" szót ...mi ugyanezt általában vulgárisabban fejezzük ki...

bálni orvosolni olyan, mint abban a bizonyos régi viccben a kolhoz csirkéinek 10-10 kopejkát adni: hadd egyenek, amit akarnak, ha éhesek. Az információs társadalom „jószágainak" piaca egyre inkább olyan portékákat kínál, amelyek igénylik a sokféle információt, az alapos ismeretet, a tudást. Nem csoda tehát, ha egyre fokozottabban jelentkeznek a piac kudarctünetei és az állam tehetetlenségének jelei, a beavatkozási kísérletek kudarcai.

A legnagyobb kihívással azonban a harmadik területen áll szemben az állam. A társadalom életének ugyanis vannak olyan problémái, amelyekről senki sem gondolja, hogy a piaci mechanizmusok spontán működése fogja megoldani őket. Ilyen például a természeti kincsek (a jó levegő, az „élhető környezet") védelme vagy a biztonság megteremtése. Nem véletlen, hogy egyre többen gondolkodnak az ipari társadalom vagy a kapitalizmus válságáról akkor, amikor azt tapasztalják, hogy egyre több olyan dolog válik „piacivá", amely azelőtt „közös jószágnak" számított, és senki sem gondolta, hogy az ezekhez való hozzáférést bárki számára piaci alapon kellene biztosítani. Ha a „közös jószág" fogalma nem is, az e fogalomkörbe tartozó dolgok köre jelentősen megváltozott. A közös jószágok száma csökkent: – egyre több vált közülük áruvá: ez jelentette a piacgazdaság kialakulását. Minőségi összetételük változása – egyre több szolgáltatás közös jószággá válása – magával hozta a „szociális piacgazdaság" megjelenését. Mindezeknek a közös jószágoknak a biztosítása mindig valamely közösség, legtöbb esetben az állam feladatát jelentette. Akkor, amikor olyan korban élünk, amelyben nem szentségtörés bármit potenciális árunak tekinteni és a róla való gondoskodást a piacra bízni (kufárkodni vele), azaz a „közös jószágok" körét egyre tovább szűkíteni, nem csoda, ha a piacgazdasággal kapcsolatban egyre nő a kiábrándultság. Különösen akkor válik elgondolkodtatóvá a helyzet, amikor olyan közös jószágok válnak áruvá (olyan dolgokat kívánnak egyesek azzá minősíteni), amelyek *definíciószerűen nem felelnek meg ennek a fogalomnak*. Mi is ez a definíció?

A „jószágokat" a közgazdaságtan négy csoportra osztja. Kétfelé aszerint, hogy *kirekesztő* jellegűek-e vagy sem (kizárható-e valaki azoknak a köréből, akik hozzájuk férhetnek), s megint két csoportra annak alapján, hogy *versengő* természetük van-e vagy sem (vagyis egy-egy példányuk egyszerre csak egy emberé lehet-e, tehát versengeni kell-e érte).

A jószágok közgazdasági besorolása (és néhány példa):

A jószág		Jellege szerint kirekesztő?	
		IGEN	NEM
Természete szerint versengő?	IGEN	*magán jószág:* könyvek, játékok, élelmiszeripari termékek, kórház (gyógyítás, ápolás)	*közös jószág:* a tengerben levő halak, úthálózat, ásványkincsek
	NEM	*klub jószág:* mozi (film), színdarab, iskola (oktatás)	*közösségi jószág:* nemzetbiztonság, közbiztonság, jó levegő

Megjegyzések: **A jószágok versengő természete** akként értelmezhető, hogy miáltal az egyik ember a jószágot igénybe veszi (fogyasztja, használja), azáltal a másiknak kevesebb vagy semmi nem juthat belőle, mert a jószág (el)fogy vagy hozzáférhetetlenné válik. Egy könyvet ketten olvasni, ugyanazt az ételt többen enni, egy kórházi ágyban többen feküdni nagyon nehéz, az úton nem fér el mindenki, a kincset kibányászni, a halat kifogni csak egyszer lehet.

A jószágok kirekesztő jellege fizikailag és/vagy jogilag értelmezhető. Vannak jószágok, amelyeknél ez a két értelmezés azonos, mások esetében ellentmondó lehet. Az emberek által előállított kézzelfogható termékek (könyv, moziépület, mozifilm-kópia) esetében fizikailag egyértelmű az IGEN, a természet „korlátlan" kincsei esetében fizikailag egyértelmű a NEM. Egyes fizikailag nem létező „jószágok", mint például a biztonsági és az egészségügyi szolgáltatás vagy az igazságszolgáltatás (helyesebben: jogszolgáltatás) esetében a válasz jogilag NEM, míg más „szellemi jószágok" (pl. a szellemi tulajdonok) és egyes jogosítványok (pl. bizonyos szolgáltatások nyújtására szóló engedélyek) esetében ilyen szempontból IGEN a válasz. Furcsa helyzet áll elő abban az esetben, ha a kétféle értelmezés szerinti válaszok ellentmondanak egymásnak (pl. halászati jog, bányászati jog, közoktatás, közegészségügy).

A „jószág" és a „jóság" hasonlósága nem véletlen. Sok más nyelv is – nemcsak az emlegetett angol – a „jót" kifejező szóból származtatja a „jószágnak" megfelelő szavakat. Bár nem vagyok etimológus, úgy gondolom, ez bizonyára azért van így, mert ezek a szavak olyan „jó" dolgokat jelentenek, amelyekre az embereknek igényük, szükségük van. Igen fontos kérdés, hogy ezeknek az igényeknek a kielégítése hogyan történik. Miután „jó" dolgokról van szó, amelyekre sok embernek van igénye, viszont nagyon kevés olyan (definíciószerűen: nem kirekesztő és nem versengő) „közösségi jószág" van, amely bárhol, bármikor, bárkinek a rendelkezésére áll, fontos kérdéssé válik, hogy hogyan, milyen módon történik az igények kielégítése.

A jószágok *újra-előállításának*, illetve az emberek számára *hozzáférhetővé tételének* megoldásával kapcsolatban több kérdés merül fel. Kinek a feladata a jószágokról való gondoskodás? Kinek a feladata és kinek a felelőssége, hogy meglegyenek ezek a jószágok, és kinek az, hogy hozzájuk lehessen jutni? A válasz nyilvánvalóan bonyolult, de minden bizonnyal úgy kezdődik, hogy „ez attól függ, *milyen* jószágról van szó…". (A *milyen* kérdőszóval itt a fenti – *magán, klub, közös, közösségi* – kategóriákba sorolt tulajdonságokat kívánom jelezni.) A jószágok elérhetőségének „biztosítása" nyilvánvalóan sok és sokféle tevékenységet jelent. Tekintsük ezeknek a tevékenységeknek egy-egy konkrét jószág esetében is összetett együttesét „rendszernek". Bármilyen bonyolult rendszerről legyen is szó, a vele kapcsolatos kérdések manapság előbb-utóbb leegyszerűsödnek erre az alapkérdésre: *„Ki finanszírozza?"*. Habár minden bizonnyal ez a legfontosabb kérdés, emellett még egy másikat is célszerű megvizsgálni. Ez a kérdés arra irányul, hogy az adott rendszernek mi a „modellje". Jómagam – informatikus lévén – azt vallom, hogy minden működő rendszernek van modellje. Sőt, ennek az ellenkezőjét is hiszem: azok a rendszerek, amelyeknek nincs modelljük vagy ellentmondásos modelljük van, nem működnek (más szavakkal: a pénz önmagában nem old meg egyetlen problémát sem). A kérdés tehát úgy is feltehető, hogy mi a *működés* modellje, vagy akár úgy is, hogy *kinek a felelőssége* az, hogy legyen *működő modell* és az *működjön* is, azaz *ki működtesse* a rendszert. Miután a válasz úgy kezdődik, hogy „ez attól függ…", bővítsük ki az előző táblázatot:

A jószágok csoportosítása	Kirekesztő	Nem kirekesztő	Az ellátó rendszer modellje
Versengő	Magán	Közös	verseny a kínálati oldalon, verseny a keresleti oldalon, szabad alku
Nem versengő	Klub	Közösségi	kínálati oldalon lehetséges verseny, keresleti oldalon nincs verseny, alku helyett elosztási szabály, vagy döntési módszer
A rendszer finanszírozása	A megfelelő modell jellemzője, hogy a jószág újra-előállítását és használatát azok finanszírozzák, akik a jószághoz hozzáférnek. Amennyiben a kirekesztés jogi vagy fizikai ok miatt történik meg, a nem kirekesztettek fizetik, azért mert ők nincsenek kirekesztve. Amennyiben a jószág a finanszírozási kötelezettség miatt válik kirekesztővé, akik fizetik, azért férhetek hozzá, mert ők finanszírozzák. Az utóbbi esetben a modell megfelelőségéhez a kirekesztés módjának elfogadottsága is szükséges.	A „nem kirekesztő” tulajdonság nem jelenti azt, hogy a gyakorlatban minden ember igénybe is fogja venni a jószágot. Egy megfelelő finanszírozási modellben az a „mindenki”-t reprezentáló közösség finanszírozza a jószágot, amelynek esetében a közösség minden tagja közel egyenlő eséllyel válik a jószág haszonélvezőjévé, illetőleg egyformán igényli azt, miközben a „potyautasok” száma tolerálhatóan alacsony.	

A válasz a „kirekesztő” és „versengő” tulajdonságú, azaz *magán jószágok* esetében viszonylag egyszerűnek tűnik. Ebben az esetben a *klasszikus* vagy *versenypiaci* modell jól működik, mivel éppen erre van „kitalálva”. A modell összhangban van a jószágok tulajdonságaival. Akik a jószágokhoz hozzájutnak, azok fizetik meg a jószágok *árát*, mégpedig azoknak, akik a jószágokat előállítják és eljuttatják hozzájuk, vagyis elosztják, az ár pedig a piaci verseny és a piaci alku során alakul ki. Mi a helyzet azonban a többi jószággal?

A *klub jószágok* esetében olyan modell kellene, amelyben – tekintettel a jószág kirekesztő természetére – az egyéni finanszírozás (azok által, akik nincsenek kirekesztve) párosul a kommunális elosztással (vagyis azok, akik egy-egy ilyen jószágot finanszíroztak, további verseny nélkül hozzájutnak). Ez a modell – nagyjából – úgy működik, hogy a jószágot ténylegesen igénybe vevő személyek vagy csoportok felosztják egymás között a jószág előállításának (és igénybevételének) költségeit. Ebben a modellben a felosztandó költségek elvileg függetlenek az igénylők számától, mivel a jószág nem versengő tulajdonságú. A klasszikus piaci modell nem működőképes, mivel a keresleti oldalon az egymással versengő fogyasztók nem jelennek meg, illetve nem nyilvánítják ki valódi preferenciájukat (a jószág szempontjából pedig mindegy, hogy hányan veszik igénybe, illetve egyáltalán igénybe veszik-e), nincs alkuhelyzet. A jószág árát csak az újra-előállítás költségei határozzák meg. A jószágot ténylegesen igénybe vevő szereplők száma – és így az általuk „fejenként” fizetendő rész – csak utólag (a jószág előállítása és a tényleges használata után) állapítható meg. A kereslet pedig a legtöbb esetben ettől a „fajlagos” költségtől (ár) függ. Mivel a tényleges igény előre nem állapítható meg,

„piaci ár” nem tud kialakulni, s így a piaci működés célja, a tisztességes haszon sem értelmezhető. (Tipikus példát jelentenek erre a kulturális és sport-rendezvények. A jegyek árát előre meg kell mondani ahhoz, hogy azokat az esemény előtt el lehessen adni. Utólag derül csak ki, hogy ezen az áron kevés lesz-e a néző, vagy éppen ellenkezőleg, és a feketepiacon tömegjelenetek kíséretében történik meg az újabb kirekesztés. Azt a kockázatot viszont senki sem vállalná, hogy az előadás után kiszámított díjat fizesse a jegyért.)

A *közös jószágok* elméletileg megfelelő modelljében – tekintettel arra, hogy ezek a jószágok nem kirekesztő jellegűek – *mindenki* közös finanszírozással, piaci feltételek mellett jut a „jószághoz”. Nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban a *mindenki* pontosabban értelmezendő. Annak ellenére, hogy a jószág elméletileg nem kirekesztő, ritkán tekinthető mindenki (a világ összes embere) potenciális igénylőnek vagy igényjogosultnak. Így a *mindenki* legtöbbször csak egy kisebb közösség tagjait (például egy ország állampolgárait) jelenti. A közös finanszírozás legtöbbször a közösség tagjainak valamilyen közös „kalapba” (például a költségvetés, valamint különféle alapok, alapítványok bevételi számláira) történő befizetéseivel oldható meg. Ezt igyekszik modellezni például a *közbeszerzés*.[5] A piaci ár itt ki tud alakulni, a problémát annak elszámolása jelenti. Miután az ilyen jószág versengő természetű, és az igénybevétel általában nem a közös kasszába történő befizetés arányában alakul, a befizetők egy része igazságtalannak fogja érezni a költségviselést. (Kicsiben bizonyára mindenki átélte ezt, például egy baráti társaság közös üdülése alkalmából. Abban mindenki egyetért, hogy a közös fogyasztások finanszírozására kell „közös kassza”, ami még mindig jobb, mint megpróbálni minden kiadást személyre lebontva, egyénileg rendezni. Mégis nehéz olyan befizetési elvben megállapodni, amelyet mindenki igazságosnak érez, és utólag is maradéktalanul elégedett vele.)

Itt megjelenik az úgynevezett „potyautas” *(free rider)* probléma is, ami akkor áll elő, ha az adott közösséghez nem tartozó személyek is részesednek a jószágból. Ez – amellett, hogy a költségviselést utólag meg kellene változtatni – azzal is gondot okozhat, hogy versengő jószágokról lévén szó, esetleg nem jut elegendő az eredeti közösség tagjainak.

Ha úgy tetszik, a *közösségi jószágok* működési és működtetési modelljével van a legnagyobb baj, hiszen a fent említett problémák mind fennállnak: a kereslet és a kínálat nem állítható szembe, nincs alkuhelyzet, az igazságos teherviselés csak nehezen oldható meg, és itt nehezen értelmezhető a versenyhelyzet, amit legfeljebb mesterségesen lehet megteremteni. Mégis, talán ebben az esetben oldható meg legkönnyebben a probléma – legalábbis elméletileg. A *mindenki* köre ugyanis ekkor – tekintettel az ilyen jószágok nem kirekesztő jellegére – tetszőlegesen nagy lehet, és mivel a jószágok nem is versengő jellegűek, az sem lényeges, hogy előre pontosan tudjuk, kik és milyen számban jelentik a *közösséget*. Ha sikerül a jószágot élettartama alatt elegendő számú igénybevevőhöz eljuttatni, akkor *mindenki* jól jár.

[5] Ez az eljárási rend formálisan igyekszik követni a valódi piaci mechanizmust, az ajánlatok bekérésekor verseny-elemekkel (többfordulós pályázatok, licitálás), az értékeléskor pedig többszempontú tudományos döntés-előkészítési módszerek (költségelemzés, kockázatkezelés stb.) alkalmazásával. Ugyanakkor annak, aki az adott jószágnak sem effektív haszonélvezője, sem a közös kassza igazi tulajdonosa, nehéz ebben az eljárásban valódi tulajdonosi szemlélettel „mindenki” érdekeit érvényesíteni.

Nehéz jó modellt találni a különféle közös vagy közösségi igények kielégítése terén még az elméletileg meghatározottaknak pontosan megfelelő tulajdonságokkal rendelkező „tiszta jószágok" esetében is, a valóságos jószágok esetében pedig, amelyeknek a tulajdonságai különféle okok miatt vegyesek lehetnek és ezért nem az egyes típusoknak megfelelő módon „működnek", még nehezebb.

Furcsa a helyzet például az egészségüggyel. Tulajdonságait tekintve tipikus „magán jószág". Hiszen *kirekesztő*, hacsak – természetesen a közös kassza terhére – nem építünk annyi kórházat és nem foglalkoztatunk annyi orvost, hogy gyakorlatilag korlátlan kapacitás álljon rendelkezésre. Ugyanakkor *rivalizáló* is, hiszen egy orvos csak egy beteget tud gyógyítani egyszerre. A *szolidaritás* mégis a közös jószágok közé sorolja velünk, hiszen egészségesként sem tudnánk jól érezni magunkat, ha sokan lennének betegek körülöttünk, amiatt mert nem képesek megfizetni a gyógyítás költségeit. Mégis – mintegy elismerve, hogy valójában „magán jószágról" van szó – minduntalan felmerül a javaslat, hogy a közös finanszírozás az igénybevétel arányában történjen (vagy a befizetésnek megfelelő szintű legyen az ellátás, ami gyakorlatilag ugyanaz).

Manapság a megfelelő modell keresése nem más, mint a piaci modell valamilyen változatának alkalmazása (adaptálása) a különféle jószágtípusokra. Ezek a kísérletek nézetem szerint azon a feltevésen alapulnak, hogy a piaci modell működőképes, alapfeltételei érvényesek a közös jószágokra is, értelmezhetők a keresleti és kínálati görbék, elérhető a Patero-hatékony tényező felhasználás, a döntések (a profit maximalizálás szempontjából) racionálisan születnek és a saját érdekeikből cselekvő egyének egyben a közösség érdekeit is szolgálják.

Régi meggyőződésem, hogy ***csak azok a rendszerek működnek megfelelően, amelyeknek a működési modellje jól illeszkedik a működtetendő jószág tulajdonságaihoz.***

Ezen „törvényből" adódó követelményeket a példaként említett egészségügyi gyakorlatban az ellentmondásos helyzet, máshol pedig esetleg más okok miatt nehéz érvényesíteni. Logikusnak tűnik tehát alapjában véve a versenypiaci modellből kiindulni, de ehhez – tekintettel a jószág alapvető tulajdonságaira – szorosan kapcsolódnia kell a szolidaritást modellező támogatási rendszernek is. Még így is megmarad persze a piac kínálati és keresleti oldala között mutatkozó jelentős információs különbségek problémája,[6] ami miatt nincs valódi alkuhelyzet és a versenypiaci modell működése kudarcra van ítélve.

Ennek kapcsán érdemes megállapítani, hogy a működési modell visszahat a jószág „viselkedésére". Az egyéni, illetve a felhasználás mértékével arányos finanszírozás például kirekesztővé teszi a jószágokat. Még a természetes jellegénél fogva legkevésbé kirekesztő jószág is kirekesztőként viselkedik, ha személyenként kell érte fizetni.

Gondoljunk példaként a parkolási díjra. Az egyéni díjfizetést ebben az esetben az indokolja, hogy versengő jószágról van szó, és az ilyen tulajdonságú jószágokat – a fenti törvényszerűség miatt – célszerű piaci modell alapján működtetni. Ezáltal viszont a jószág kirekesztővé válik, hiszen csak annak van *joga* parkolni, aki megfizeti annak díját. Nem csoda tehát, ha igen magas a szabálysértések aránya, ami a rendszer működési zavarát jelzi. (Adekvát modellben nem egységes lenne a parkolási díj, hiszen nem a *kirekesztést* kívánjuk modellezni. A parkolási díjnak az elfoglalt területtel, a kereslet-kínálattal arányosnak kellene lennie, ami a *versengő* tulajdonság modellezését jelentené, továbbá a „számla" utólagos kiegyenlítésére az üzleti élet szabályai vonatkoznának, nem pedig a szabálysértési eljárásé.)

[6] Nicholas Barr: *The Welfare State as Piggy Bank*. Information, Risk, Uncertainty and the Role of the State. 2001.

Fentebb, a jószágok tulajdonságait elemezve az volt látható, hogy a piaci modell feltételeinek egyike-másika, vagy akár egyidejűleg több is, nem áll fenn, ami egyben magyarázatot is ad a nem megfelelő működésre utaló tapasztalatokra. Magától értetődően felvetődik a kérdés: van-e más működőképes modellünk (nonprofit vagy civil modell), amely a közjószágok esetében alkalmazható volna?

Mi a helyzet például az információs társadalom sajátos „jószágaival", elsősorban az információval? Az információ semmiképpen sem tekinthető versengő természetű jószágnak. Ritka az olyan információ, amit ne lehetne elvileg korlátlan számú igénylőhöz eljuttatni. Egyetlen információ – ameddig egyáltalán információ marad – tetszőleges számú embert képes „kiszolgálni". Furcsa tehát az információ „áráról" beszélni, legföljebb az előállítás (és a felhasználóhoz való eljuttatás) költségeiről beszélhetnénk. A kérdés csak az, hogy ezeket a költségeket milyen közösségnek kellene állnia, vagyis ez a jószág kirekesztő jellegű-e. Ezt különféle jogi (és erkölcsi) korlátok szabályozzák, amelyek az információt néha – mindenki mást kirekesztve – egyetlen ember vagy egy kisebb csoport tulajdonává tehetik (üzleti titkok, bizalmas adatok stb.). Ezektől az esetektől eltekintve azonban az információ alapvetően *nem kirekesztő* jellegű. Lényegi tulajdonságai alapján tehát az információ *közjószágnak* tekintendő. (S mivel nem versengő természetű, ezért *közösségi jószág*.) A magyar törvényi szabályozás egyértelműen ezt mondja ki. A törvény azonban nem írja elő (nem is tudná előírni), hogy mely információkra mekkora közösségnek van igénye, vagyis mekkora közösségnek kellene megfizetnie az információ-jószággal kapcsolatos költségeket. Ennél is nagyobb problémát jelent, hogy a szabályozás azt sem mondja meg, mely költségelemek értendők bele ezekbe a költségekbe, vagyis nem igazít el arra vonatkozóan, hogy az információ milyen megjelenési formában tekintendő közösségi jószágnak. Ez a gyakorlatban azért okoz problémát, mert az információ – ha úgy tetszik – nem „tiszta jószág". Mindig valamilyen formában testesül meg, és ez lehetőséget ad arra, hogy sajátos érdekek átminősítsék, és ettől függően azután vagy magán- vagy közös jószágnak számítson. Amikor az információ nyomtatott formában jelenik meg, a könyv-jószág mintájára kíván viselkedni, olyannyira, hogy szinte minden megjelentetett információ a legszívesebben igényt tartana a szellemi tulajdon státusára (és a szerzői jog által biztosított védelemre). Az információs társadalom egyik nagyszerű „közműve" – az internet – megoldást kínál erre a problémára (is). Szemben a könyvekkel, amelyek valóban versengő természetű jószágok, a világhálón megjelenő honlapok nem azok. Megvan az a jó tulajdonságuk, hogy elvben mindenki számára elérhetők, elérhetőségüket a példányszám nem korlátozza, tehát a haszonélvezők közössége tetszőlegesen nagy lehet. Az interneten közzétett információk előállításának költségei is lényegesen alacsonyabbak a nyomtatásban terjesztett információkénál. A világhálón való megjelenés nemcsak a könyv-jószág útján történő infor-

mációközlésnél, hanem a rádión és a televízión keresztül megvalósuló tájékoztatásnál is lényegesen olcsóbb, hiszen itt minden információ folyamatosan „adásban van". Úgy tűnik, pusztán szabályozás kérdése, hogy az információk milyen formában közölve minősülhetnek valóban közösségi jószágnak, jogi eszközökkel megakadályozva a kirekesztést. Az alacsony fajlagos költségek ehhez viszonylag tág teret biztosítanak.

Ennek persze az egyik legfontosabb feltétele az, hogy az említett „közmű" valóban *mindenkinek* rendelkezésére álljon. A nem is olyan hosszú távon várható előnyök miatt érdemes elgondolkodni azon, hogy e probléma megoldására milyen modell lenne a legmegfelelőbb. Szakmai körökben egy ideje nagy vita folyik arról, hogy az információs társadalomnak ez az alapvető fontosságú közműve miféle jószágnak tekintendő. Vannak, akik az internetet egyértelműen közösségi jószágnak tartják, és a hozzáférést közösségi beruházás útján valósítanák meg. Mások magán jószágnak tekintik és alapvetően a versenypiaci modell alkalmazása mellett kardoskodnak. Véleményem szerint mindkét nézet helytálló lehet, csakhogy itt voltaképpen két különböző, bár egymással nagyon szorosan összefüggő jószágról van szó. Az egyik az a hálózat, amely valóságos vagy virtuális vezetékekből áll, és mint ilyen leginkább a többi hálózatos infrastruktúrára (pl. víz-, csatorna-, elektromos- vagy akár úthálózat stb.) hasonlít. Ezek a jószágok nem kirekesztő jellegűek, hiszen – ha léteznek – tetszőleges létszámú közösség tagjait képesek kiszolgálni. Ugyanakkor versengő természetűek, mert kapacitásuk nem végtelen, és újabb fogyasztók bekapcsolása csökkenti a többiek esélyeit a megfelelő ellátásra. Az ilyen tulajdonságok tehát az alap-infrastruktúrának ezt a részét *közös jószágként* azonosítják. A másik jószág az internetkapcsolat biztosítása (valójában a *TCP/IP* protokoll szolgáltatása). Ez a jószág viszont *kirekesztő* jellegű, mivel az *IP*-cím nem természettől fogva létező dolog, hanem elő kell állítani.[7] (Tovább fokozza ezt a problémát, hogy a ma használatos *IP*-címek kifogyóban vannak). Még inkább ilyen az *IP* alapú kapcsolat, amelyet mindenki számára külön-külön, újra és újra fel kell építeni. Ugyanakkor természetesen mindét jószág *versengő* természetű is, hiszen a korlátos erőforrások és kapacitások miatt minden egyes új kapcsolat kiépítése rontja a többiek kiszolgálásának az esélyeit (egy IP-címen, csak egy berendezés működhet, minden kapcsolat újabb sávszélességet igényel), s emiatt ez a szolgáltatás *magán jószágnak* tekintendő. Kétféle – eltérő tulajdonságokkal bíró – jószágot egyetlen öszvérként modellezni elméletileg is igen nehéz, s a gyakorlatban megfelelően működő modellt találni szinte lehetetlen. Ha a *magán jószágokra* alkalmazható versenypiaci modellt választjuk, a kiépülő hálózat – a jószág alaptermészetével ellentétes módon – kirekesztően viselkedik. (A működési modell visszahat a jószágra: a magántulajdonnak már csak ilyen a természete). Ha viszont *közös jószágként* modellezzük és újra-előállításának költségeit nem fizetjük meg, akkor a jószág előbb-utóbb „elfogy", vagy a minősége jelentősen romlik. Csak az látszik megfelelő megoldásnak, ha az infrastruktúra e két elemét kétféle működési modell alapján – a hálózatot közös jószágként, az *IP*-szolgáltatást pedig magán jószágként kezeljük. Úgy tűnik, hogy ennek a kivitelezésére napjainkban jó esélyünk lenne. Csupán

[7] Az *IP*-címek – az egyébként nem kirekesztő számok felhasználásával – az ember által létrehozott termékként funkcionálnak. Azáltal válnak virtuálisan létező dologgá, hogy különféle nyilvántartásokba bejegyzik őket, tulajdonost és egyéb paramétereket rendelve hozzájuk. Függetlenül attól, hogy kell-e azért díjat fizetni, vagy sem, aki nincs nyilvántartásba véve, az ki van rekesztve.

szabályozási kérdésnek látszik, hogy a jószágokat megkülönböztessük, és megfelelően azonosítsuk. Ez tulajdonképpen a jelenlegi szabályozás „fordítottját" jelentené, vagyis nem arról van szó, hogy a hálózat tulajdonosa köteles azt más szolgáltatók számára átengedni (bár ez is fontos mindaddig, amíg a hálózatok magán jószágok maradnak), hanem arról, hogy a szolgáltatás valaki másnak a hálózatán milyen feltételekkel biztosítható. Ily módon a közmű-társulásokhoz hasonló konstrukció jöhetne létre. Egy-egy település vagy kistérség, esetleg egy-egy régió úgy dönthetne, hogy a közösség közös kasszájából kiépíti saját hálózatát, majd a közös jószág segítségével igénybe veszi valamely szolgáltató *IP*-szolgáltatását. A kivitelezéshez az adhat jó esélyeket számunkra, hogy a közös beruházás pénzügyi fedezetét a sokat emlegetett európai fejlesztési alapok biztosíthatják a közösségek számára.

Az információs társadalom egy másik – különösen érdekes – jószága a szoftver. Bizonyára izgalmas vitát lehetne nyitni arról, hogy mi a szoftver, mi a jelentősége, milyen szempontból különösen érdekes, de most csak a jószág természetét vizsgáljuk meg. Azt könnyű belátni, hogy a szoftver *nem versengő* jellegű. Ez meglepő ugyan, de így van, hiszen azáltal, hogy valaki használ egy szoftvert, senki másnak az esélyét nem csökkenti annak használatára, tehát elvileg nem kell versengeni érte.

A másik kérdés az, hogy a szoftver *kirekesztő jellegű-e vagy sem,* és ez már sokkal nehezebben megválaszolható. Amennyiben a szoftvert információnak tekintjük, azt a választ kell adnunk, hogy *nem kirekesztő*! Természetesen – az információhoz hasonlóan – meg lehetne vizsgálni, hogy milyen szoftverről van szó, mi a tartalma, „miről szól". E vizsgálat alapján lehetne egyes szoftver-típusokat kirekesztőnek minősíteni, meghatározva azokat a sajátosságokat, amelyek alapján egy szoftver – megváltoztatva a jószág eredeti tulajdonság szerinti viselkedését – ilyenné tehető.

Ha azonban a szoftverre, mint szellemi termékre tekintünk, azt lehet mondani, hogy *kirekesztő* jellegű, hiszen egyes emberek vagy csoportok szellemi terméke, és ha az övék, akkor természetesen nem lehet másoké. A találmányok, műalkotások esetében ez meglehetősen egyértelmű, és senki sem vitatja ezeknek a jószágoknak a kirekesztő jellegét, amit a szellemi tulajdonhoz fűződő szerzői joggal kifejezésre is juttat, lehetővé téve a szellemi tulajdon szabadalmazhatóságát is. Kérdés, hogy a szoftvert találmánynak vagy műalkotásnak lehet-e tekinteni? Magam is egyetértek azzal, hogy ha ilyen jellegű szoftver termék készül, akkor arra ugyanazok a szabályok vonatkozzanak, mint az egyéb találmányokra és műalkotásokra, bár véleményem szerint csak nagyon kevés ilyen szoftver akad. De találmánynak tekinthető-e az, ha valaki pusztán egy probléma létező megoldását *írja le,* oly módon, hogy az mások számára is kezelhetővé váljék és az adott problémára megoldást jelentsen. A hangsúly itt a „leíráson", vagyis bizonyos gondolatoknak, összefüggéseknek vagy szabályoknak a *megfogalmazásán,* illetve a megfelelő nyelvre való *lefordításán* van. A szoftver ugyanis a legritkább esetben találmány. Aki szoftvert készít, az nem talál fel semmi újat, pusztán egy probléma létező megoldását vagy a megoldás módszerét *írja le,* ebben az esetben úgy, hogy az számítógépek által kezelhető legyen, más szóval a probléma megoldását vagy a megoldás módszerét emberi nyelvről gépi nyelvre *fordítja le.*

Miért van mégis annyi probléma a szoftverek körül? Az egyik legfőbb ok *a működési modellek visszahatása a jószágok viselkedésére.* A szoftverekre szükség van. Mivel a szoftverek iránti igényt kezdettől fogva a versenypiaci működés-modellnek megfelelően

elégítjük ki, a szoftver magán jószággá vált (hiszen a versenypiaci modellnek – tulajdonságaik alapján – az ilyen jószágok felelnek meg). Hogyan érte ezt el a piac? Úgy, hogy a szoftvert *kirekesztő* és *versengő* jellegűvé tette (pedig alaptermészete szerint nem volna az), vagyis a működési modell visszahatott a jószág viselkedésére. Hogyan vált a szoftver-jószág *versengő* jellegűvé? Elsősorban a licencdíjak révén. A *licenc* a versengő jószágok piaci kezelésének eszköze. Ha egy jószágfajtából – még ha nem *kirekesztő* jellegű is, mint például a rádiófrekvenciák – véges számú egyed létezik, akkor nagyon is indokolt lehet, hogy használatuk bizonyos jogosítványokhoz legyen kötve, például licencdíjak formájában. Annak ellenére, hogy a szoftver alapvetően nem versengő természetű, a licencdíj által „sikerült" azzá tenni. Ezt elősegítette az is, hogy a szoftverek – a könyvekhez vagy a mozifilmek kópiáihoz hasonlóan – kezdetben mindig valamilyen kézzelfogható formában jelentek meg. Ez a forma eleinte lehetett papírszalag, lyukkártya, mágnesszalag, mágneslemez vagy papír-alapú dokumentáció. Később a gyártók a „dobozos" szoftverek forgalmazásával igyekeztek azt a látszatot kelteni, hogy ez a jószág is olyan, mint a szórakoztatóipari vagy irodatechnikai termékek. A fogyasztókban azt az érzést alakították ki, hogy valamilyen konkrét játékot vagy eszközt vásárolnak, s így sikerült elfogadtatniuk velük a licencdíjat. (Nem kétséges, hogy az illegálisnak minősített másolatok magas száma itt is a nem megfelelő működési modellre utal.)

Annak érdekében, hogy a szoftver teljes mértékben megfeleljen a magán jószág kritériumainak, a szoftvert *kirekesztővé* is kellett tenni. Ennek eszközei a *szerzői jog* és a *szabadalom*. Az első békát a felhasználók már lenyelték, a másodikat most igyekeznek a torkukon lenyomni. Az első a szoftver szellemi alkotás-jellegét fejezi ki, a másodikat pedig a szoftver találmány-jellege alapján kellene elfogadni. Márpedig – mint fentebb igyekeztem megmutatni – ez korántsem tekinthető a szoftver jellegzetes vonásának, és nem tekinthető sem nyilvánvalónak, sem egyértelműnek. Inkább az látszik valószínűnek, hogy nagyon is kevés olyan szoftver van, ami indokoltan részesül a szellemi alkotásnak járó jogvédelemben.

Ahogyan az egészségügy kapcsán meg kellett jegyezni, hogy *a keresleti és a kínálati oldal információs természetű, tudásbeli különbségei* a piaci működés zavarát eredményezik, ez ugyanúgy elmondható a szoftverpiacról és az információs társadalom piacairól általában is. A szoftverek készítői (egyes esetektől eltekintve) nem gazemberek, nem becsapni akarják a felhasználókat, hanem csupán saját érdekeiket érvényesítik. A szoftverkészítés speciális tudást igényel, és egy bonyolult szoftver elkészítése meglehetősen nagy munka. Mint ilyen, nagyon sokba kerül. A fejlesztők ezeket a magas költségeket igyekeznek így vagy úgy megfizettetni a felhasználókkal. Ez természetes is. A probléma egyfelől az, hogy azokat a fejlesztéseket is megfizettetik, amelyek nem hasznosulnak: számos új szoftverről hosszabb-rövidebb idő után kiderül, hogy nem „működik", vagyis nem oldja meg azt a problémát, amelynek a megoldása érdekében készült, tehát hasznavehetetlen jószág (angolul az ilyesmit néha – a *goods* ellentéteként – a *bads* kategóriájába sorolják). Másfelől pedig, hogy a jószág tulajdonságainak nem megfelelő működési modell miatt ezek a költségek vagy nem térülnek meg, vagy pedig –indokolatlanul – sokszorosan is megtérülnek.

Mi a megoldás? A válasz egyszerűnek látszik: a *tudáskülönbség csökkentése* és a *megfelelő működési modell alkalmazása.* A megoldás a valóságban is egyszerű lehet, bár nem kecsegtet túl gyors sikerrel. A felhasználók információs, tudásbeli elmaradása és ebből

adódó kiszolgáltatottsága folyamatosan csökken. Előbb-utóbb valódi alkuhelyzet alakulhat ki, és ott, ahol valóban piaci modellnek kell működnie, elegendő tudás lesz ahhoz, hogy a piaci kudarcok elkerülhetők legyenek. Ennél is nagyobb optimizmusra ad okot az, hogy a szoftver-jószág tulajdonságait figyelembe véve a versenypiaci működés modellezése nem is indokolt. Szerencsére a szoftverek esetében létezik azt kiváltani képes működési modell. Ennek alapján kezdődött meg az olyan nyílt forráskódú és szabad szoftvereknek[8] a fejlesztése és elterjesztése, mint amilyen például az egyre többek által ismert *Linux, Apache, Open Office* vagy *Mozilla*. A modell kidolgozóinak és működtetőinek attitűdjét és szándékát jól kifejezi az az egyetlen játékos műszó, a *copyleft*,[9] amely nem pusztán a szó „kifordításával", a *copyright* tagadásaként, a szoftverek *nem kirekesztő* és *nem versengő* tulajdonságait elismerve rögzíti a nyílt forráskódú és szabad szoftverek terjesztésének feltételeit.

Egyes országok már kezdik kihasználni ezt az új lehetőséget, és most úgy tűnik, hogy nálunk is jó alkalom nyílik erre. Az információs szabadságról készülő törvény –a szoftver-jószágok (vagy bizonyos típusú szoftver-jószágok) *közösségi jószág*, esetleg *klub jószág* természetét elismerve – teljes értékű létjogosultságot biztosíthatna a szoftverellátás nem versenypiaci működési modelljének. A szoftverek iránt igényt támasztó közösség a legritkább esetben azonos egy-egy ország vagy régió lakosságával. Ebben az esetben sokkal inkább a foglalkozás vagy az érdeklődési kör a csoportképző tényező. A különböző csoportok szükségleteit kielégítő szoftverek előállítását, terjesztését, karbantartását és fejlesztését biztosító rendszerek kialakításában és működtetésében nagyon nagy szerep hárulhat tehát a civil társadalomra. A problémák megoldásának realitását – azon kívül, hogy bízunk a jószágok tulajdonságaihoz jól illeszkedő működési modellek sikerét garantáló törvényben – az ország új fejlesztési tervei *(Európa Terv, NFT II.)* biztosíthatják. Az európai fejlesztési alapok segítséget adhatnak a nem versenypiaci modellek alkalmazásához szükséges pénzügyi források megteremtéséhez, és ezúttal talán szerencsésnek érezhetjük majd magunkat, ugyanis a közösségi modelleknek az a kockázata, hogy a közösségi jószág haszonélvezői lehetnek olyanok is, akik nem vesznek részt a finanszírozásában („potyautas" probléma, „*SI* faktor") minimálisra csökken: a magyar nyelvű szoftvereket csak mi fogjuk használni.

Ferge Sándor
Okleveles építőmérnök, gazdasági szakmérnök.
Jelenleg az IHM-ben az ITKTB Stratégiai Tervezési Albizottság vezetőjeként egyik irányítója a Magyar Információs Társadalom Stratégiát kidolgozó csoportoknak. Az Ybl Főiskolán a termelés- és üzemszervezés elméleti és gyakorlati kérdéseit oktatta. Elektronikus kommunikációval, hálózatos rendszerekkel kapcsolatos fejlesztésekben dolgozott a SZTAKI-ban. Az IIF keretében az IIF X. 25-ös csomagkapcsolt adathálózat központ egyik fejlesztője volt.
Legutóbb megjelent publikációi: A távmunka informatikai vonatkozásai (Távmunka tanácsadó – KJK 2003.); Az információs társadalom és az eÉpítőipar (Magyar Építőipar 2003.)

[8] Copyright © 1985. Richard M. Stallman: GNU Kiáltvány.
[9] Copyright © 1989, 1991. Free Software Foundation, Inc.

László Gábor

Információs páncélszekrény az emberi jogok védelmére

„Minden ember önmagában vévе értékes. Olyan elidegeníthetetlen jogokkal rendelkezik, melyeket senki sem sérthet meg. Minden embernek joga van arra, hogy saját céljait kövesse és senki ne használja őt puszta eszközként saját céljaira."
Milton Friedman, Nobel díjas amerikai közgazdász

Bevezetés

Az amerikai Bill Drayton meggyőződése szerint a társadalmi problémák kezelésére a leghatásosabb módszer a társadalmi vállalkozás *(social entrepreneurship).* Amikor 1980-ban ezzel a gondolattal megalapította az *Ashoka* elnevezésű szervezetet, a társadalmi vállalkozások fogalma még ismeretlen volt: „Drayton úr, aki az *Ashoka* megalapítója és elnöke, a kockázati tőke-befektetés modelljét adaptálva a civil szektorra, a tőke mozgósítására törekedett. Az alapötlet az volt, hogy megkeressék a kezdő újítókat, támogassák őket anyagilag és összekapcsolják őket egy globális tagsági hálózatba."[1]

Az azóta eltelt évek őt igazolták: a társadalmi vállalkozás elfogadott fogalommá és üzleti modellé vált, és a társadalmi vállalkozások száma egyre növekvőben van. A kifejezést sokféleképpen értelmezik. Van, aki csupán valamilyen nonprofit szervezet felállítását és működtetését érti alatta, míg mások értelmezése szerint ez az üzleti forma a nonprofit szervezet profitorientált vállalkozását jelenti. Megint más megközelítés szerint azok a vállalkozások nevezhetők társadalmi vállalkozásnak, amelyeknek a mindennapi működését áthatja a társadalmi felelősség.

A társadalmi vállalkozások fogalmára nehéz jó definíciót adni. A társadalmi problémák kezelésére és a társadalmi érték növelésére a hagyományos üzleti vállalkozások – mivel a céljuk nem ez, hanem a profit – nem alkalmasak. A társadalmi vállalkozások ugyanazon a piacon működnek, ugyanolyan feltételek mellett, mint a hagyományos vállalkozások, ám azzal a különbséggel, hogy az elért nyereséget a társadalmi haszon növelése érdekében használják fel. Versenybe szállnak különböző adományokért és önkéntes segítségért is. A legfőbb különbség azonban a motivációban rejlik.

A Benetech-kezdeményezés

A Benetech-kezdeményezés olyan filantropikus modellt nyújt, ami egyesíti az innovatív társadalmi vállalkozást a hagyományos, szigorú üzleti modellel. Erős technológiai irányultsága különbözteti meg a legtöbb nonprofit szervezettől.

A vakok és látásukban korlátozott személyek számára készült, s a cég számára nagy sikert és egyúttal komoly bevételeket hozott *Bookshare*[2] fájl-cserélő program elkészítése és üzembe állítása után a *Benetech* cég – második nagyobb projektjeként – megkezdte az előkészületeket az emberi jogi csoportok számára készített szoftver teszteléshez. Ez a szoftver az emberi jogi aktivisták számára biztosítja, hogy bizalmasan kezelve, biztonságosan tárolhassák az emberi jogok megsértését jelentő eseményekről készült feljegyzéseiket, és bármikor, bárhonnan nyilvánosságra hozhassák azokat. Ez az alkalmazás a *Martus* nevet viseli. A program kidolgozásakor a *Benetech* felhasználta az *Amnesty International*, az „Emberi jogi figyelőszolgálat" *(Human Rights Watch)*, az emberi jogokat védő ügyvédek szervezete *(Lawyers' Committee for Human Rights)*, valamint az ENSZ megjegyzéseit és észrevételeit. Soros György „Nyílt Társadalom Intézete" *(Open Society Institute)* 250 ezer dollárral támogatta a fejlesztést.

A nagy IKT-cégek nem versenytársként tekintettek a *Benetech* kezdeményezésre, hanem meglátták és kihasználták a hozzájuk hasonló technológiai irányultságú társadalmi vállalkozás támogatásában rejlő lehetőségeket, s ezáltal ők is pozitívan értékelt közéleti szerephez jutottak. Az *IBM*, a *SUN*, a *Hewlett-Packard* és a *Fujitsu* különféle berendezéseket is adományoztak a *Benetech* számára.

Hogyan segítheti a technológia az emberi jogok érvényesülését?

Az emberi jogok területén fontos szerepet játszik az információ és a nyilvánosság. Az itt tevékenykedő civil szervezetek legértékesebb vagyontárgya az információ, ami szinte az egyetlen eszközük az emberi jogok megsértése elleni küzdelemben. Ezek a civil szervezetek információkat gyűjtenek az emberi jogok megsértéséről, hogy ráirányítsák a figyelmet az áldozatok helyzetére. A nemzetközi civil szervezeteknek az a céljuk, hogy az eseményekről összegyűjtött információkat – a közvéleményben való tudatosítás, a politikai nyomás-gyakorlás és az igazságszolgáltatás érdekében – a média érdeklődésének középpontjába állítsák. Az emberi jogok érvényesítése érdekében folytatott kampányok a sérelmekre vonatkozó információk összegyűjtése és felhasználása nélkül csak mérsékelt sikerre számíthatnak.

A sikeres érdekérvényesítés, a megfelelő információk összegyűjtése és felhasználása érdekében a civil szervezeteknek képesnek kell lenniük az igényeiknek megfelelő jelentések elektronikus formátumban előállítására, az adatállomány biztonságos tárolására és védelmére, valamint arra, hogy bármikor hatékonyan és biztonságosan hozzáférhessenek az így tárolt információkhoz.

Az amerikai tudomány-fejlesztési társaság *(American Association for the Advancement of Science)* becslése szerint világszerte körülbelül tízezer olyan emberi jogi civil szervezet létezik, amelyek adatokat gyűjtenek ezen a területen. Ezek a szervezetek különféle módokon készítik el és tárolják feljegyzéseiket, melyeknek formai skálája a kézzel, illetve írógéppel írt jegyzetektől a számítógépes programokkal előállított dokumentumokig terjed. A sokszínűség azt eredményezi, hogy ezek a feljegyzések átláthatatlan és rendszertelen szerkezetben jelennek meg, ami nehézkessé vagy szinte lehetetlenné teszi az információk megosztását az egész emberi jogi szektorban. Ugyanakkor ezek a feljegyzések a biztonságos helyi tárolás nehézségei miatt hihetetlen módon sérülékenyek: ki vannak téve a megrongálódás vagy megsemmisülés, a szándékos rongálás vagy megsemmisítés, és az elkobzás vagy az ellopás veszélyének egyaránt.

Az adatvesztésnek a felhasználói hibáktól kezdve a környezeti hatásokon át az adathordozó eltulajdonításáig vagy megsemmisítéséig nagyon sok oka lehetséges. A va-

[1] *The New York Times.* http://www.ashoka.org/hu/main/kerdesek.cfm
[2] A http://www.benetech.org/projects/bookshare.shtml http://www.bookshare.org/web/Welcome.html címen bőséges információ található a rendszer működéséről.

lós élet mindig produkál újabb és újabb meglepetéseket. Egy Srí Lankán működő nonprofit intézmény esetében például termeszek ették meg az emberi jogok megsértésére vonatkozóan hét évre visszanyúlóan dokumentált iratanyagot, ami papír-formában volt tárolva. Gyakori eset a számítógépek eltulajdonítása. Az „információs páncélszekrény" ezeket a (környezeti) hatásokat nem védheti ki, az adatvesztést azonban megakadályozza, s így azok az információk nem vesznek el, amelyeknek a megosztása és nyilvánosságra hozatala mind helyi, mind regionális vagy akár globális viszonylatban alapvető fontosságú az érintett szervezetek számára.

Sok esetben megtörtént, hogy az összegyűjtött információk megsemmisültek, a feljegyzéseket elkobozták és elsikkasztották. Ezek az események megnehezítik, vagy éppen lehetetlenné teszik az információk valós bizonyítékként való felhasználását az ügyészség, a bíróság vagy a civil szervezetek számára, és megakadályozzák az elkövetők elszámoltatását.

Az emberi jogokkal foglalkozó szervezetek részéről egyre erősebb, sürgető igény fogalmazódott meg egy olyan eszköz iránt, melynek segítségével a fenti problémák kiküszöbölhetőek. Olyan eszközre volt szükség, amellyel az emberi jogok megsértéséről elkészített jelentések összegyűjthetők, rendszerezhetők és biztonságosan tárolhatók, s ezzel lehetőség nyílik a figyelem felhívásával elősegíteni a bűnösök felelősségre vonását és akadályokat gördíteni hasonló cselekmények megismétlődése elé. Ezeknek az igényeknek a kielégítésére dolgozta ki a *Benetech* cég a *Martus* rendszert.

A *Martus* rendszer

A *Martus* görög eredetű szó, jelentése: tanú. A *Martus* segítségével az emberi jogok sérelmeit feltáró és azokról tudósító aktivisták, civil szervezetek és újságírók olyan információtechnológiai eszközhöz – az interneten keresztül elérhető „információs páncélszekrényhez" – jutottak, amely a legfontosabb feladatuk ellátásában, az emberi jogok megsértéséről rendelkezésükre álló információik rendszerezésében, tárolásában és nyilvánosságra hozatalában segítheti őket. E beszámolók írói, az eseményekről fényképeket vagy videó-felvételeket készítő személyek ugyanis gyakran különösen nehéz és veszélyes körülmények között, információik megsemmisítésétől fenyegetve dolgoznak, s tudósításaik hitelességét is nehéz bizonyítaniuk. A *Martus* használatával – a biztonságos tárolásnak köszönhetően – hatékonyan kivédhetők az elkészült dokumentumok elleni lehetséges támadások és jelentősen csökken az adatok megsemmisülésének kockázata.

A *Martus* nem szervezet vagy szervezetek hálózata, hanem az emberi jogi civil szervezetek számára, azok sajátságos technológiai igényeihez alkalmazkodóan kifejlesztett eszköz. Célja olyan szolgáltatás biztosítása a civil szervezetek számára, amely elősegíti az emberi jogok védelmét, lerövidítve az emberi jogok sérelmére elkövetett bűnökre adandó válaszok reakció-idejét és sok esetben megakadályozva a további visszaéléseket. A *Martus* független a kormányoktól és a rendszert használó civil szervezetektől is.

A *Martus* adatvédelmi rendszere védi az információkat a megsemmisüléstől vagy a megsemmisítéstől. Megőrzi az összegyűjtött információkat és biztosítja azok nyilvánosságra hozatalát. A kutatók számára elősegíti a sérelmek mélyebb feltárását több szemtanú információi alapján, míg a szemtanúk számára lehetővé teszi, hogy bizonyos részleteket titkosan kezeljenek. Az aktivisták, az ügyészek, az újságírók és a nyilvánosság számára egyaránt hozzáférhetővé teszi az emberi jogok megsértésében érintettek beszámolóit.

A program elkészítése során gondot fordítottak arra, hogy használata minél egyszerűbb legyen. Ahhoz, hogy a Martus rendszerét valaki használni tudja, mindössze alapvető e-mail kezelési ismeretekkel kell rendelkeznie. A bevezetés kezdeti fázisában a *Martus* személyzete ingyenes oktatást biztosított az olyan civil szervezetek részére, melyek csatlakoztak a programhoz, de nem tudtak fizetni érte. A *Martus* esetében is szükség van egy bizonyos „kritikus tömeg" elérésére ahhoz, hogy a szolgáltatás valóban jól érzékelhető hatásokat érhessen el. Több oldalról is megfogalmazták azt a célt, hogy a *Martus* bekerüljön a civil szervezetek által használt alapvető technológiák közé. A növekvő felhasználói szám mellett a szükséges oktatást egyre inkább átvállalja a *Martus* személyzetétől maga a felhasználói közösség.

A *Martus* felhasználói

A *Martus* felhasználói közössége a következő három, jól elkülöníthető csoportra osztható fel: az információk előállítói, a megbízható közvetítők és az információk felhasználói. Az információk előállítói a *Martus* szoftver segítségével az emberi jogok megsértésével összefüggő ügyekben elkészítik jelentéseiket. A megbízható közvetítők azok a fontosabb intézmények, amelyek a *Martus* rendszer szervereit üzemeltetik és biztonságos, megbízható szolgáltatásokat nyújtanak az információk előállítói és felhasználói számára egyaránt. Az információk fogyasztói közé tartoznak a nagyobb emberi jogi szervezetek, amelyek a *Martus* rendszerét kutatásra, illetve az emberi jogok megsértéséről szóló tanulmányok és beszámolók elkészítéséhez használják fel, továbbá az akadémiai szféra, és nem utolsósorban a tömegtájékoztatási eszközök.

A *Martus* fejlesztésének folyamata

A rendszer kidolgozása előtt és a munka folyamán a *Martus* fejlesztői számos nemzetközi emberi jogi szervezet, köztük a *Human Rights Watch*, a *Lawyers' Committee for Human Rights* (új nevén: *Human rights First*), a Nyílt Társadalom Intézete *(Open Society Institute)*, a Nyílt Társadalom Archívum *(Open Society Archive)*,[3] az ENSZ és az *Amnesty International* képviselőivel folytattak megbeszéléseket, összesen 12 országban. A szervezetek képviselői által megfogalmazott ajánlásoknak a rendszerbe való beépítése érdekében ezen kívül piackutatást végeztek Oroszországban, Srí Lankán, Kambodzsában

[3] „A Nyílt Társadalom Archívum jelenlegi legfontosabb feladata az emberi jogok kérdéseivel, az emberi jogok fejlődésével, illetve azok megsértésével kapcsolatos anyagok, gyűjtemények gyarapítása. Az emberi jogok kérdése történetileg a kommunizmus és a posztkommunista korszak közötti összekötő kapocs. Az emberi jogok ügye egyre nagyobb szerepet kapott a hidegháború utolsó korszakában, a nemzetközi viszonyok alakulásában éppúgy, mint a volt szovjet blokk országainak belső átalakulásában. A pártállamok belső ellenzéke érvkészletét jelentős mértékben az emberi jogok politikai és filozófiai hagyományából merítette, és erkölcsi alapon támadta a fennálló rezsimeket. Ám a kommunizmus bukása nemcsak megoldást jelentett, amint azt a jugoszláviai polgárháború is bizonyította. A nemzeti önrendelkezés és a kisebbségi jogok körüli konfliktusok számos posztkommunista régióban az emberi jogok tömeges sérelméhez vezettek. A Nyílt Társadalom Archívumának érdeklődése ezért is fordult már kezdettől fogva az emberi jogok sérelmének dokumentációja felé."

és Guatemalában. A *Martus* rendszerét kiterjesztett tesztelésnek vetették alá Srí Lankán, Gutemalában, Oroszországban és Kelet-Európában. A szoftvert 2003. január 15-én tették hozzáférhetővé a nyilvánosság számára. A civil szervezetek részére – a média segítségét is felhasználva – külön bemutatókat szerveztek. A *Martus* képviselői nemzetközi emberi jogi konferenciákon is népszerűsítik a szolgáltatást, s emellett egyedileg is felkeresnek számos civil szervezetet, részletesen megvilágítva, hogy a *Martus* rendszere hogyan segítheti munkájukat.

A *Martus* kifejlesztése és a szükséges oktatás költségei közel 650 ezer dollárt tettek ki. Ezt az összeget – többek között a Nyílt Társadalom Intézete és a nagy IKT-cégek adományai mellett – elsősorban a *Benetech* vállalat anyagi eszközei fedezték. A továbblépéshez, a rendszer kiterjesztéséhez és fejlesztéséhez további pénzeszközök szükségesek. Ezeket a forrásokat a nagyobb civil szervezetek számára végzett, testre szabott egyedi fejlesztések és a szerver- üzemeltetők számára nyújtott szolgáltatások biztosítják. A *Martus* nem kap közvetlen állami támogatást, de a fejlesztők elfogadják a nekik juttatott adományokat.

A *Martus* felhasználási területei

A *Martus* rendszere például a nőkkel szemben elkövetett erőszak és egyéb jogsértések, a kínzás és a népirtás bűntetteinek vádlottjai ellen folytatott jogi eljárások alátámasztására, továbbá a közszférában a választási csalások és a korrupció leleplezésére, valamint – az etnikai és vallási üldöztetés és az általános emberi jogok megsértése elleni küzdelem eszközeként – az ilyen eseményekről készült tudósítások dokumentálására szolgálhat. A lehetőségek azonban sokkal szélesebb felhasználási területet ölelhetnek fel, a rendszer segíthet például a családoknak eltűnt családtagjaik felkutatásában, vagy éppen a környezetszennyezések felderítésében. A rendszer szinte mindazoknak a szervezeteknek a dokumentációs igényeit kielégíti, amelyek a társadalmi igazságosság megteremtésében érdekeltek.

Az információs páncélszekrény – a *Martus* működése

A nyers, feldolgozatlan adatok tárolásához és visszakereséséhez – azokhoz az iparágakhoz hasonlóan, ahol az információ mint termék jelenik meg – az emberi jogok védelmével foglalkozó szervezetek esetében is független, biztonságos rendszerre van szükség. Ha az információk rendelkezésre állnak, felhasználóik tanulmányozni és elemezni tudják őket, tanulmányokat és jelentéseket publikálhatnak, vagy akár közvetlen lépéseket is tehetnek, például nyomozás vagy bűnvádi eljárás lefolytatását kérhetik a fennálló jogsértések megszüntetésére.

A *Martus* rendszer – felépítését tekintve – három elkülöníthető elemből tevődik össze: egy központi szerverből, az interneten hozzá kapcsolódó, a *Martus* kliens programját használó felhasználókból, akik igénybe veszik az ingyenes szoftvert és személyre szóló kulcsot kapnak a szervert üzemeltető szolgáltatótól, és a kereső rendszerből.

A *Martus* kliens lehetővé teszi az emberi jogokkal foglalkozó aktivisták és szervezetek számára, hogy szöveg alapú jelentéseket készítsenek a jogsértésekről. A beépített

titkosítás biztosítja az adatok védelmét. A *Martus* szervere fogadja és több különböző helyre elosztva tárolja a tikosított jelentéseket, biztosítva az információk sérthetetlenségét és megelőzve az adatveszteséget. A Martus szerverek[4, 5] a világ különböző pontjain helyezkednek el. A szerverek tartalma nem egyezik meg, azaz nem minden tartalom jelenik meg valamennyi szerveren. A szerverek tartalmát előre meghatározott algoritmus alapján tükrözik, és egy biztonsági adatmentésre szolgáló szerver is üzemel. A szervereket nem maga a *Martus* rendszerét kifejlesztő cég üzemelteti, hanem a vele kapcsolatban álló civil szervezetek.

A *Martus* keresőprogramja az interneten keresztül hozzáférést biztosít a rendszer felhasználói által elküldött jelentések nyilvános részéhez. A rendszerrel szemben négy fő elvárás támasztható: *használhatóság, biztonság, kereshetőség* és *átláthatóság*. Ezeknek az alapelveknek az alkalmazásával biztosítható, hogy a feljegyzések védettek és könnyen hozzáférhetők legyenek.

Használhatóság

A kliens program kezelése általános számítógép-felhasználói ismeretket igényel. Használata nem bonyolultabb, mint egy levelező-programé, és nem igényel állandó hálózati kapcsolatot. A felhasználók (ideértve az emberi jogi sérelmek tanúit is) akár egy internetkávézóból is leadhatják tudósításaikat. A rendszer platformfüggetlen, ami azt jelenti, hogy különböző operácós rendszereken, Linux vagy Mac esetében éppúgy, mint Windows alatt használható. Nyelvi korlátok nélkül alkalmazható, és a támogatott nyelvek száma a nyílt forráskódú fejlesztéseknek köszönhetően dinamikusan, az igényeknek megfelelően bővíthető. A szoftver jelenleg angol, spanyol, orosz, arab, francia és thai nyelven áll rendelkezésre.

A felhasználók választhatnak azok között a lehetőségek között, hogy csak saját maguk számára akarják biztonságos helyen tárolni az információkat, vagy egyúttal nyilvánosságra is akarják hozni azokat. Az első esetben csak ők maguk férhetnek hozzá a biztonságba helyezett adatokhoz (ezeket a szerver üzemeltetője sem tudja elolvasni, még rendőrségi vizsgálat esetén sem), a második esetben pedig azt garantálja a rendszer, hogy az elküldött jelentéseket utólag ne lehessen megváltoztatni, szerkeszteni, manipulálni. Az elküldött jelentés zárt dokumentummá válik és nem módosítható többé. Kiegészítés és módosítás csak újabb bejegyzéssel valósítható meg.

Biztonság

A biztonság két fő komponens köré épül. Egyrészt a nyílt forráskódú fejlesztésnek köszönhetően a forráskód szabadon hozzáférhető, hozzáértő szakemberek által átte-

[4] A Nyílt Társadalom Archívuma térségünkben elsőként bocsátott a felhasználók rendelkezésére egy *Martus* szervert, és kidolgozta a szolgáltatók és felhasználók bizalmi hálózatának irányelveit is.

[5] A rendelkezésre álló szerverek listája a Martus weboldalán érhető el. Jelenleg három szerver üzemel a világon: (Budapest, Seattle, Manila). http://www.martus.org/products/servers.shtml

kinthető, és a biztonsági hibák javítása gyorsan kivitelezhető.[6] A biztonság másik fő komponens a titkosítás. Az emberi jogi civil szervezetek alkalomszerűen eddig is használtak titkosítási módszereket, azonban a titkosító programok komplexitása megakadályozta azok napi használatát. A Martus egyszerű felhasználói felületet biztosít, miközben magában a programban erős titkosítási technológiát alkalmaz.

A feljegyzések már a felhasználó számítógépén titkosítva vannak. Az adatátvitel is titkosított csatornán keresztül zajlik, és az adatok természetesen kódolva tárolódnak a „páncélszekrényben" is. A feljegyzések jelszóval védettek. A technológia kialakítása olyan, hogy a személyes feljegyzéseket készítőjükön kívül senki sem tudja elolvasni, még a hatóságok szakértői sem. A jelszó elveszítése vagy elfelejtése esetén nem lehet hozzájuk férni.

Az erős kriptográfiát tartalmazó szoftver az USA exportkorlátozása miatt a következő országokban nem használható legálisan: Kuba, Irán, Líbia, Észak Korea, Szudán és Szíria.

A biztonság harmadik komponensét a Martus szervereire vonatkozó biztonsági előírások képezik. Az informatikai biztonság kérdéskörén belül a szerver fizikai elhelyezését, felügyeletét is szigorúan szabályozza a hagyományosnak mondható szoftveres védelem és előírások[7] mellett.

Kereshetőség

A Martus keresőprogramja a világhálón keresztül 2005 február végén vált elérhetővé a nagyközönség számára is. Korábban csak a kliens-szoftver használói és a szerver eléréséhez kulcsot kapott felhasználók tudtak a szervereken elhelyezett információk között keresést folytatni. A keresést biztosító *Martus* szerver Budapesten található és a Nyílt Társadalom Archívum *(Open Society Archive)* üzemelteti.[8] A keresés a *Martus* szervereken elhelyezett nyilvános információkat jeleníti meg.

Átláthatóság

A bizalom és az átláthatóság megteremtését az biztosítja, hogy a *Martus* nyílt forráskódú fejlesztési modellben készült. Az ilyen fejlesztések alapgondolata az, hogy amennyiben a programozók láthatják és módosíthatják a szoftver forráskódját, ez nagymértékben felgyorsítja a fejlesztést és sokkal megbízhatóbbá teszi a szoftvert. A *Martus* felhasználói számára további előnyöket is rejt ez a modell. Sok civil szervezet anyagilag nem képes finanszírozni a kereskedelmi szoftverek beszerzését és használatát, s így a költséges adatbázis-fejlesztésekből is kimarad. A *Martus* ingyenesen rendelkezésükre áll, anélkül, hogy aggódniuk kellene a szoftverkalózkodás miatt.

A bizalomnak fontos szerepe van a Martus használata során. A felhasználási célterület sajátosságai miatt biztosítani kell, hogy a szolgáltatást tényleg azok használják,

[6] A forráskód letölthető a legnagyobb internetes nyílt forráskódú szoftver projekteknek otthont adó oldalról a sourceforge.net-ről is. http://sourceforge.net/projects/martus/

[7] A Martus szerver és a biztonsági szerver operációs rendszere például csak GNU/ Linux lehet, és naprakészen kell tartani a megjelenő biztonsági frissítésekkel.

[8] A kereső elérhetősége: http://martus.ceu.hu/

akiknek a fejlesztők és az üzemeltetők szánták. A rendszer használatához kapcsolódó stratégiát Székely Iván dolgozta ki. Az egyik elvileg lehetséges megoldás szerint az üzemeltető dönt arról, hogy kinek ad hozzáférést, a gyakorlatban azonban ez nem kivitelezhető, részben az azonosítás bonyolult procedúrája miatt, másrészt pedig azért, mert ebben az esetben a szerver üzemeltetőjének mintegy cenzorként kellene fellépnie és ez a bizalom alapelveit is sértené. A gyakorlatban a másik lehetőség, a „megosztott felelősség" alapelve működik. A szerverhez és a program használatához kulcsot kérők egy ismert emberi jogi szervezet ajánlását mellékelik kérelmükhöz. Ezáltal a szolgáltatók, a felhasználók és az ajánlók között bizalmi hálózat jön létre.

Abban az esetben, ha a rendszer használatához illetéktelen személy vagy szervezet kapna kulcsot, figyelmeztető üzenet kiküldése után megvonják a hozzáférési jogosultságokat.

Esettanulmányok

A Martus különböző előnyöket nyújt a világ különböző országaiban működő civil szervezetek számára. Míg a fejlődő országok esetében nagyobb hangsúlyt kap a biztonság és az adatok megvédése a megsemmisüléstől, illetve az ellopástól, addig a fejlett világ országaiban inkább a dokumentumok rendszerezésének igénye a fontosabb tényező.

Srí Lanka fontos szerepet játszott a Martus tesztelésében. Itt azonnali és hosszú távú igények is jelentkeztek: hosszú távon a jogvédők által az elmúlt években összegyűjtött adatok megőrzése és elemzése, rövid távon pedig a dokumentáció és a biztonságos adatcsere, valamint a kommunikáció volt a legfontosabb. A Fülöp-szigeteken 2003-ban vezették be a Martus rendszer használatát, a biztonságos dokumentációra vonatkozó igények kielégítésére. Az ország különböző pontjain összegyűjtött jelentéseket a központban át tudták nézni és döntést tudtak hozni arról, hogy mely információk váljanak publikussá. Guatemalában a polgárháború 1996-os lezárulta után sok olyan bűntett maradt feltáratlanul, amit az emberi jogok sérelmére követtek el, és a bűnösök bíróság elé állítása is elmaradt. Az események feltárásán dolgozó újságírókat és aktivistákat 2000 júliusa és 2001. júniusa között 171 esetben érte támadás. A Martus ebben az esetben is az események dokumentálását segítette és az adatok védelmét látta el, amire nagy szükség volt, mivel korábban számos alkalommal ellopták az adatokat tartalmazó számítógépeket.

Az Egyesült Államokban a civil szervezetek sokkal kevesebb biztonsági problémával szembesülnek, mint a korábban említett országokban. Az igény itt elsősorban a dokumentumok rendszerezésére és a biztonsági másolatokra fókuszálódik. A Martus tökéletes eszközt nyújtott az „Arizoniai szövetség a házasságon belüli erőszak ellen" elnevezésű civil szervezet számára. Arizonában az USA államainak átlagánál magasabb volt a házasságon belüli erőszak aránya. A szervezet egy tanulmányban kívánta a kialakult helyzetet elemezni és megoldást keresni rá. A tanulmány elkészítéséhez a közös vonások megtalálása érdekében nagy mennyiségű adat összegyűjtésére és elemzésére volt szükség. A Martus ebben nyújtott segítséget. Miután betáplálták az események jellemzőit, a speciális adatok könnyen kereshetővé, kiválaszthatóvá és rendszerezhetővé váltak. A Martus segítségével nagy mennyiségű adatot tudtak feldolgozni, miközben értékes visszajelzéseket adtak a fejlesztő cégnek, s ennek köszönhetően az új funkciók által nyújtott előnyöket most az egész közösség élvezheti.

Konklúzió

A társadalmi érték teremtésére épülő üzleti modell a gazdaságilag fejlett országokban évek óta terjed, a társadalmi vállalkozások száma növekszik. A Benetech cég példáján keresztül jól látható, hogyan tudja a technológia a civil szervezeteken keresztül szolgálni az embereket, és a társadalmi vállalkozások hogyan járulhatnak hozzá a társadalmi érték, s ezáltal egy „élhetőbb" világ megteremtéséhez, amire a hagyományos piaci megoldások nem nyújtanak lehetőséget.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítésében segítséget jelentett a Martus rendszer létrehozásában nagy szerepet játszott Közép-Európai Egyetemen működő Nyílt Társadalom Archívumnál[9] tett látogatás, melynek alkalmából lehetőségem nyílt közelebbről megismerkedni a Martus rendszerrel. Külön köszönetemet fejezem ki Székely Ivánnak, aki a Martus rendszer felhasználásának a bizalomra építő alapelveit kidolgozta, valamint Szergej Glusakovnak, aki ellátott technikai információkkal és készségesen végig kalauzolt a Martus rendszerén.

Felhasznált források

Benetech http://www.benetech.org
Dees, J. Gregory (1998): The Meaning of „Social Entrepreneurship". http://faculty.fuqua.duke.edu/centers/case/files/dees-SE.pdf
Literature Review on Social Entrepreneurship (2000) (Sherrill Johnson Research Associate Canadian Centre for Social Entrepreneurship)http://www.bus.ualberta.ca/ccse/Publications/Publications/ Lit.%20Review%20SE%20November%202000.rtf
Martus http://www.martus.org
Seelos, Christian – Mair, Johanna (2004): Social Entrepreneurship: Creating New Business Models to Serve the Poor. Kelley School of Business, Indiana University (www.sciencedirect.com).

László Gábor
Egyetemi tanulmányait a Veszprémi Egyetem műszaki menedzser szakán végezte, majd a BGF Külkereskedelmi Főiskolai karán szerzett külkereskedelmi irányítás szakértői oklevelet. Jelenleg a BME Műszaki Menedzsment Doktori iskola hallgatója. Kutatási témája az információstratégiák és a nyílt forráskód területe. Kutatási területéhez kapcsolódóan számos hazai és nemzetközi konferencián vett részt. Munkahelyén, a Budapesti Műszaki Főiskola Keleti Károly Gazdasági Főiskolai Karán működő ITOK vezetője.

[9] A Nyílt Társadalom Archívum a budapesti Közép-Európai Egyetemen működő kutatási és kulturális intézmény, a közelmúlt és a jelenkor világtörténelmének egyik legjelentősebb sajtóarchívuma és audio-vizuális gyűjteménye. Mindazon történészek, jogászok, szociológusok, gazdaság- és társadalomkutatók, ökológusok, emberi jogokkal foglalkozó kutatók és egyetemi hallgatók számára fontos kutatóhely, akiket a máig ható folyamatok előtörténete és a jelenben is nyomon követhető jelenségek, fejlemények közvetlen történeti előzményei foglalkoztatnak (http://www.osa.ceu.hu)

Az Informatikai és Hírközlési Minisztérium civil stratégiája[1]

1. Bevezető

A modern államok demokráciájának, működésének fontos fokmérője a különböző szektorok és a főbb társadalmi alrendszerek (a piac, az állam, a civil társadalom és a tudomány) interkonnektivitásának, összekapcsoltságának mértéke. Az állami és a civil szervezetek – a közös érdekekre alapozva – sokoldalú együttműködést alakíthatnak ki. A civil szervezetek jövőbeni működése és szerepvállalása nagymértékben függ attól, hogy sikerül-e olyan kiegyensúlyozott partneri viszonyt létrehozni az állam és a civil társadalom között, amely megteremti a nonprofit szervezeteknek nyújtott támogatások és kedvezmények közcélú hasznosulásának garanciáit, sikerül-e kifejleszteni az ellenőrzések olyan szükséges rendszerét, amely nem veszélyezteti a szektor „civil" jellegét és a kormányzattól való függetlenségét, s ugyanakkor egységes szolgáltatásokat tesz lehetővé, egyenrangú partneri viszony keretében.

Az Informatikai és Hírközlési Minisztérium civil stratégiája szervesen kapcsolódik a kormányprogramhoz, a kormányzat civil stratégiájához, a Magyar Információs Társadalom Stratégiájához, valamint illeszkedik az IHM stratégiai célkitűzéseihez is.

Mindezt elősegítendő az Informatikai és Hírközlési Minisztérium számára kidolgozott ágazati civil stratégia az alábbi fő célkitűzéseket fogalmazza meg:

A civil társadalom erősítése érdekében

- szükséges a civil szervezetek minél szélesebb körű bevonása az információs kultúra, a digitális írástudás terjesztésébe, a deliberatív demokrácia intézményrendszerének szélesítésébe, az információs és kommunikációs technológiai eszközök társadalmi elterjesztésébe, valamint az online tartalmak és szolgáltatások kialakításába;
- az IHM támogatja az informatikai eszközök és megoldások felhasználását a civil szervezeteknél.

Az IHM hatékonyabb, rugalmasabb, professzionálisabb működése érdekében szükség van

- a civil szervezetek részvételének megerősítésére a hazai információs társadalom fejlesztésének folyamatában;
- az információs társadalom kiépítésében fontos szerepet játszó érdekképviseleti és szakértői civil szervezetekkel való kapcsolattartás és a párbeszéd lehetőségeinek szélesítésére;
- az információs társadalommal kapcsolatos bizalom és biztonság kérdéseinek kezelésében szerepet vállaló civil szereplőkkel való együttműködés megerősítésére.

[1] Az alábbi dokumentum jelenlegi státusza szerint elfogadott előkészítő anyag. Kidolgozásában részt vett Ferge Sándor (IHM), Simon Dávid (IHM), Antal Andrea (IHM) és Molnár Szilárd (ITTK). Felhívjuk olvasóink figyelmét arra, hogy munkadokumentumot látnak, amely sem tartalmilag, sem nyelvi megfogalmazását tekintve nem tekinthető véglegesnek. Jelenlegi formájában – a társadalmi vitákat elősegítendő – az IHM hozzájárulásával közöljük. – *A szerk.*

2. A hazai civil szektor jellemzése, helyzetelemzés

A civil szektor meghatározásával könyvtárnyi irodalom foglalkozik, hiszen a nagyon tágan értelmezhető polgári vagy civil társadalomtól az úgynevezett harmadik szektoron keresztül a nem nyereség-érdekeltségű *(nonprofit)* és nem-kormányzati szervezetekig *(non-governmental organization, NGO)* sok mindent érthetünk alatta. A civil társadalom fogalmával elsősorban a politikai filozófia és a szociológia foglalkozik. A társadalom harmadik szektor koncepciója – strukturális megközelítéssel – arra mutat rá, hogy az állam és a piac mellett a társadalmi integráció fontos erőforrása a harmadik, ezektől független és szabad, egyéni és csoportos kezdeményezésekre alapozottan alulról építkező nonprofit, nem-kormányzati szféra is.

Ezt a szűkebb megközelítést alkalmazza az Európai Unió által elfogadott meghatározás is. Az Unió – annak elismerése mellett, hogy a „civil szervezetek" körét nehéz meghatározni, mivel azok céljaikban, struktúrájukban és motivációikban erősen különböznek egymástól, továbbá jogi hátterük sem egységes – leginkább a „nem-kormányzati szervezet" *(NGO)* megnevezést használja. „Az önkéntes szervezetek és alapítványok erősítéséről Európában" (COM/97/0241) című, 1997-ben kidolgozott dokumentumban meghatározott jellemzőket továbbfejlesztő (COM/2000/11) jelzetű közlemény meghatározása szerint az *NGO*-k a következő ismérvekkel rendelkeznek:

- Nem termelhetnek profitot.
- Önkéntesen alakulnak, tevékenységük többnyire – részben vagy egészében – önkéntes munkán alapul.
- Rendszerint rendelkeznek alapszabállyal és alapító okirattal vagy egyéb olyan dokumentummal, amely céljaikat és tevékenységi körüket rögzíti.
- Függetlenek a kormánytól és a közintézményektől, politikai pártokhoz és üzleti szervezetekhez nem kötődnek.
- Nem saját érdekükben tevékenykednek, céljuk a köz szolgálata.

A hazai civil társadalom az elmúlt másfél évtizedben gyökeres átalakuláson ment keresztül. A rendszerváltást követően két-három év alatt újjáéledt civil szektorban ma működő szervezetek száma 49 ezer körül van,[2] taglétszámuk meghaladja a 2,5 millió főt. Becslések szerint minden évben 400 000 önkéntes kapcsolódik be a szervezetek munkájába. Az általuk teljesített csaknem 35 és fél millió munkaóra körülbelül 17 ezer főállású foglalkoztatott munkaidejének felel meg. Munkájuk értéke a KSH becslése szerint megközelíti a 18 milliárd forintot.

Jellemző, hogy a fejlett, gazdagabb európai országokban a civil szervezeteknek juttatott állami támogatás részaránya többszörösen meghaladja a magyar civil szektor azonos évben regisztrált állami támogatási arányát. A mindenféle állami „beavatkozást" nagyon óvatosan kezelő észak-amerikai államok is nagyobb arányban támogatják a civil szektort, mint a magyar állam. Magyarországon az állami támogatás részaránya a civil szervezetek bevételeinek 21 százalékát teszi ki, ami arra utal, hogy a nonprofit szervezetek és az állami intézmények között még nem jött létre a kívánatosnak mondható partneri viszony, együttműködés és összekapcsoltság.

[2] A becslés azon alapul, hogy a nyilvántartott szervezeteknek kiküldött KSH kérdőívek kb. 80 százaléka érkezett vissza kitöltve. Jobb híján ezeket tekintik működő civil szervezeteknek. Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, 2004.

A hazai civil szektor sok esetben szűkös erőforrások, nem elégséges szakembergárda és gyenge kommunikációs potenciál mellett próbál partneri viszonyt kialakítani az állami, illetve a piaci szereplőkkel, és különféle alternatív megoldásokkal igyekszik részt venni a közfeladatok ellátásában.

Miközben a hazai civil társadalom megerősödése és szerepének újraértelmezése napjainkban is fontos kérdéseket vet föl, a szektornak újabb kihívással, mégpedig az információs társadalom számos elvárásával kell szembesülnie. A szervezeteknek a jelenlegi igen fejletlen infrastrukturális ellátottságtól – szinte máról-holnapra – el kell jutniuk egy jóval magasabb szintig, hogy a modern információs és kommunikációs technológiai (IKT) eszközöket is tevékenységeik céljainak szolgálatába tudják állítani.

Nagyon fontos kérdés, hogy a piaci és az állami szereplők mellett a civil szektornak milyen mértékben sikerül bekapcsolódnia az információs társadalom fejlődésének alakításába és előmozdításába. A Nonprofit Információs és Oktatási Központ (NIOK) által 2003 őszén végzett kutatás adatai szerint a hazai civil szektoron belül a leginkább kommunikatívnak vélt szervezetek közül mindössze

- 45 százalék rendelkezik saját irodával (a teljeskörű KSH adatfelvétel szerint csak 29 százalék),
- 59 százalék használja az internetet, és
- 23 százaléknak van saját honlapja.

A honlappal rendelkező civil szervezetek döntő többsége (85-97 százalék) statikus, brosúra-szerű honlapot üzemeltet (szervezet ismertetése, információ-szolgáltatás), míg dinamikusabb, interaktív szolgáltatásokat is felvonultató honlapja (fórumok üzemeltetése, tanácsadás) csak 7-12 százaléknak van. A honlap egyelőre nem több a civil szervezetek életében, mint egyfajta szórólap, kirakat a szervezetről, hiszen a válaszolók 52 százalékánál a honlap üzemeltetésének legfőbb célja a szervezet eddigi tevékenységének bemutatása, míg valamilyen speciális online szolgáltatás nyújtását csak 15 százalékuk jelölte meg. A civil szervezetek internethasználatát tekintve is az előbbiekhez hasonló stratégiákat láthatunk: saját honlapjukon a lehető legegyszerűbb szolgáltatásokat kínálják, és a világháló szolgáltatásainak is csak a leginkább kézenfekvő elemeit (keresés, böngészés, levelezés) használják ki céljaik érdekében, az online interaktív szolgáltatásokat mindössze néhány százalékuk veszi igénybe. Hasonlóan kedvezőtlen adatok tükröződnek a saját szervezetükre és a hazai civil szférára vonatkozóan kért, úgynevezett „önpercepciós" véleményekben is: A vizsgált szervezetek többsége (közel 60 százalék) úgy ítéli meg, hogy informatikai ellátottsága rosszabb, mint a hazai átlag, az európai civil szféra egészéhez viszonyítva pedig 81 százalékuk látja rosszabbnak a saját helyzetét. A civil szervezetekre jellemző igen alacsony szintű eszközellátottság és „digitális írástudás" ellenére a megkérdezettek több mint háromnegyed része szinte teljes mértékben egyetértett azzal a kijelentéssel, hogy „a hazai civil szféra működését hátráltatja az alacsony informatikai eszközellátottság", továbbá azzal a megállapítással is, hogy „a kommunikációs technológia fejlesztése jelentősen növeli egy szervezet képességét arra, hogy céljait elérje". Ezek a pozitív vélemények markánsan tükröződnek a fejlesz-

tési igényekben is. A megkérdezett civil szervezetek közül minden harmadiknak szüksége lenne internet-hozzáférésre, számítógépre, valamint szoftverekre.

Összegezve tehát megállapítható, hogy a hazai civil szervezetek IKT-eszközökkel való ellátottsága igen szegényes, és döntő többségüknek szüksége van ezekre, mert maguk is úgy látják, hogy az új kommunikációs eszközök segítségével jobban elérhetik kitűzött céljaikat, növelhetik bevételeiket és hatékonyabban végezhetik munkájukat.

3. Az IHM civil stratégiájának átfogó céljai, beavatkozási területei

A civil társadalom szerepe alulértékelt, pedig az információs és kommunikációs technológiában roppant lehetőségek rejlenek számára az oktatás, az egészségügy, a művészet és a kultúra, a szociális intézmények, a társadalmi aktivitás, a párbeszéd és a demokrácia fejlesztése terén egyaránt. A hálózati társadalom, a deliberatív (szabad, egyenlő felek által folytatott, racionális nyilvános viták lehetőségét biztosító) demokrácia kiépítésében kulcsszerepet tölt be az aktív, jól tájékozott állampolgár, tehát nem lehet eléggé hangsúlyozni a civil szervezetek kiemelkedő szerepét, amit ezen a területen betöltenek.

Az információs társadalom fejlődésében különösen fontos szerep hárul a hazai civil szervezetekre. A legfontosabb mutatók alapján az internet és a számítógépek hazai elterjedéséről azt mondhatjuk, hogy egyelőre még nem tartunk az exponenciális növekedés szakaszánál. Társadalomkutatók szerint egy-egy innováció társadalmi elterjedésében a következő tulajdonságai játszanak szerepet:

- relatív előnyei;
- illeszkedése a felhasználók értékeihez, illetve szükségleteihez;
- közérthetősége és használatának bonyolultsága;
- kipróbálhatósága;
- beválásának megfigyelhetősége.

Ebben a folyamatban nagyon fontos szerep hárul a civil szervezetekre, hiszen tevékenységeik és szolgáltatásaik révén mindezeket a tulajdonságokat hatékonyan be tudják mutatni a késői adaptálóknak, a helyi kisközösségek tagjainak. A civil szervezetek az információs társadalom attribútumainak egyszerű alkalmazói vagy terjesztői is lehetnek. A minisztérium nem zárja ki az esetleges támogatások címzettjeinek köréből azokat a szervezeteket, amelyek csupán eszközként használják az IKT-eszközöket.

A Magyar Információs Társadalom Stratégia *(MITS)* nagymértékben támaszkodik a civil szervezetek munkájára. A stratégia megvalósulását támogató társadalmi-gazdasági környezet egyik igen lényeges eleme az állami, a privát (üzleti) és a civil szektor megfelelő együttműködése. A *MITS* kiemelt jelentőséget tulajdonít a szektorok közötti együttműködés *(public-private partnership, PPP)* hatékony formáinak, valamint az ágazatok közötti együttműködésnek, ami a feladatok összehangolásában és észszerű megosztásában, s ezek révén a források hatékonyabb felhasználásában nyilvánul meg.

4. A hazai civil szervezetek klaszterei: a beavatkozási területek azonosítása

Hazánkban az informatika és az információs társadalom fejlődése csak az utóbbi években került a figyelem középpontjába, így az ezen a területen működő civil szervezetek, szakmai szövetségek és érdekképviseleti szervek száma (még) nem magas, mégis szükségszerű ezek több szempontból történő csoportosítása, klaszterezése. Mivel azonban az IHM civil stratégiája elsősorban a civil társadalom egészére irányul, a hangsúly a civil szféra általánosabb (nem szakmai, ipari vagy ipari jellegű) csoportjaira helyeződik.

Ennek megfelelően az Informatikai és Hírközlési Minisztérium civil stratégiája a hazai nonprofit szektor alábbi csoportjait különbözteti meg:

1. az információs társadalom „egyszerű alkalmazói" (ezen belül nagyobb figyelmet összpontosítva az ernyő-jellegű, a regionális és nemzetközi, valamint a fiatalok csoportjaival foglalkozó civil szervezetekre);
2. az innováció „terjesztői";
3. az informatikai piac szállítói oldalát képviselő ipari vagy ipari jellegű civil szerveződések;
4. a fogyasztók érdekképviseletét ellátó szervezetek;
5. az információs társadalom fejlesztésében szerepet játszó egyéb szakmai szervezetek.

Míg az első csoportba azok a civil szervezetek tartoznak, amelyek (1) nem utasítják el a modern IKT-eszközök alkalmazását, és szeretnék az infokommunikációs eszközöket céljaik elérése érdekében fokozottabb mértékben használni, addig a második csoportba kifejezetten (2) azok az informatikai, műszaki és tudományos, valamint egyéb szakmai civil szervezetek tartoznak, amelyeknek célja az információs társadalom előnyeinek bemutatása, egy-egy megoldás terjesztése vagy meghonosítása. Ennek értelmében az első csoportba (1) minden olyan civil szervezet beletartozik, akinek ugyan nem célja az információs társadalom fejlesztése, de annak előnyeit szeretnék minél szélesebb körben élvezni. Példaként ide tartozhat egy iskola alapítványa, egy nyugdíjas klub vagy akár egy falusi hagyományokat ápoló egyesület is. A második csoportba (2) olyan szervezetek tartoznak, amelyek tevékenységének fókuszában az információs társadalom valamely aspektusának civil alapon történő elősegítése szerepel. Ide tartozónak véljük például a teleház mozgalmat, az e-demokrácia fejlődését elősegítő egyesületeket és a fiataloknak azokat a szervezeteit, amelyek a vezeték nélküli hálózatok hazai kiépítésében működnek közre.

Tevékenységük alapján fontos szerepet töltenek be (3) az ipari és ipari jellegű szervezetek, amelyek mögött legtöbbször jelentős üzleti szereplők állnak. Ezeknek a szervezeteknek az az elsődleges céljuk, hogy a hasonló területen tevékenykedő üzletembereket, valamint műszaki szakembereket egy szervezetbe tömörítsék, s ennek következtében igen jellemző rájuk, hogy egy-egy speciális terület képviseletét látják el, erős lobby- és érdekérvényesítő tevékenységet folytatva. Szerepük és kapcsolatuk a minisztériummal elsősorban a véleményezésben, a döntés-előkészítési konzultációs folyamatokban való szerepvállalásuk miatt válik fontossá. A piaci, illetve szállítói oldal civil szervezeteinek a minisztériummal megegyező közös érdekei – például az IKT-eszkö-

zök megvásárlásának és használatának ösztönzése, a digitális írástudás erősítése, az igények felkeltése és differenciálása – az együttműködés számos lehetőségét kínálják. A közös érdekek mentén kialakítandó programok megvalósításában elsősorban a *PPP* modellre célszerű támaszkodni. Ebbe a csoportba tartozónak véljük például az „intelligens kártyák" vagy az *ECDL* képzés hazai elterjesztését segítő, valamint a különböző szolgáltatókat, informatikai cégeket tömörítő civil szervezeteket.

A következő nagyobb klasztert (4) az érdekképviseleti szervek és a szakmai szövetségek alkotják. Ezek a szervezetek már nem egyértelműen téma- és terület-specifikusak, nem egy-egy szűkebb réteg (például a vállalkozók) képviselői, hanem sokkal általánosabb célokat tűznek ki, ami azt jelenti, hogy nagyobb társadalmi csoportokat, illetve szolgáltatói szektorokat érintve vagy képviselve fejtik ki tevékenységüket. Az ebbe a csoportba tartozó civil szervezetek körében igen gyakori az erős fogyasztói, felhasználói vagy előfizetői érdekérvényesítés. Ilyen szervezetek például az interneten hozzáférhető tartalmak biztonságosabb böngészését elősegítő egyesületek és alapítványok, a felhasználók érdekeit képviselő szövetségek és a civil szervezeteknek az információs társadalomhoz illő online megjelenését előmozdítani kívánó szerveződések.

Az utolsó nagy csoportba (5) azok az információs társadalom fejlesztésében szintén szerepet játszó egyéb szakmai szervezetek tartoznak, amelyeknek a programjában nem szerepelnek az IKT-eszközökkel kapcsolatos tevékenységek, ám szakmai profiljuk miatt nem kerülhetik meg, hogy az idevágó kérdésekkel is foglalkozzanak. Itt ismét kibővül a lehetséges civil szervezetek köre, hiszen ide tartozhat a szabadságjogokkal, az esélyegyenlőséggel, a személyes adatok védelmével, a „társadalmi nemek" vizsgálatával stb. foglalkozó szakmai civil szervezetek bármelyike, ha az információs társadalom viszonylatában foglalkozik ezekkel a kérdésekkel is.

5. A civil stratégia célkitűzései

Ezek a csoportok természetesen sok esetben átfedik egymást, azonban mindenképpen alkalmasak arra, hogy jellemzőik alapján egyrészt meghatározzák az IHM-mel való kapcsolat jellegét (például támogatás, konzultáció), másrészt a rájuk vonatkozó civil stratégia konkrétabb céljait. A különböző csoportokba sorolt szervezetekkel való kapcsolat – az együttműködés jellegét és tartalmát tekintve, a fenti csoportosítás szerint – az alábbiakra terjedhet ki:

1. Az információs társadalom „egyszerűbb alkalmazói"

- Az információs társadalom fejlesztésével kapcsolatos általános civil társadalmi igények megfogalmazása, illetve képviselete;
- civil szervezetek IKT-eszközigényeinek megfogalmazása;
- a civil szervezetek részéről a digitálisan megjelenített tartalmak fejlesztésével kapcsolatban felmerülő igények képviselete.

2. Az információs társadalom „terjesztői"

- A „digitális írástudás" gyarapítását és az információs társadalom vívmányainak a lakossággal és a civil társadalommal való megismertetését, valamint ezek fontosságának tudatosodását elősegítő programok kidolgozása és véleményezése;
- az információs társadalom fejlesztésével kapcsolatos általános civil társadalmi igények megfogalmazása és képviselete.

3. Az informatikai piac szállítói oldalát képviselő ipari és ipari jellegű civil szerveződések

- Az elektronikusan közzétett minisztériumi dokumentumok szakmai véleményezése;
- a döntésben való részvétel, képviseleti alapon.

4. A felhasználók, a fogyasztók érdekképviseletét ellátó szervezetek

- A fogyasztói igények és elvárások megjelenítése, illetve közvetítése;
- a döntésben való részvétel, képviseleti alapon.

5. Az információs társadalom fejlesztésében szerepet játszó egyéb szakmai szervezetek

- Az elektronikusan közzétett dokumentumok véleményezése az adott szakterületen;
- a döntésben való részvétel, képviseleti alapon;
- az adott szakterület és az információs társadalom közös problématérképének kidolgozása.

A vázolt együttműködés háromféle lehetséges *PPP* modellben valósulhat meg. Az első típust a „terjesztő" szervezetekkel történő együttműködés alkotja, ahol az információs társadalom promóciója (például oktatási vagy népszerűsítő programok formájában) a civil szervezetek befektetett önkéntes munkája révén a piacinál lényegesen alacsonyabb áron valósulhat meg. A második típust a szállítói oldal civil szervezeteivel kialakítandó együttműködés (közös népszerűsítés, oktatás stb.) jelenti, míg a harmadik típust azok a fogyasztói érdekképviseletet ellátó szervezetek alkotják, amelyek működésük során az állami támogatási rendszer javításához felhasználható adatok birtokába jutnak.

6. Az Informatikai és Hírközlési Minisztérium civil cselekvési terve

Civil alháló, a szélessávú közcélú infrastruktúra kiterjesztése

Cél: A közháló kialakításán és szolgáltatásain belül a civil szféra számára alhálók létrehozásának támogatása és ezek költségmegosztáson alapuló működésének ösztönzése. 2006 végéig minden közcélú feladatokat ellátó civil nonprofit szervezet csatlakozhasson a szélessávú hozzáférést biztosító hálózathoz, valamint induljanak modellértékű

lokális és kistérségi hálózatfejlesztési programok, amelyek kiegészíthetők egyéb infokommunikációs szolgáltatásokkal (például „civil" e-mail szolgáltatás, levelezési listák, *.org.hu* regisztráció stb.)

A normatív alapú informatikai fejlesztések rendszere

Cél: Ki kell alakítani egy olyan „kvázi-normatív" alapú támogatási rendszert, amely egyfajta informatikai rászorultság elve alapján támogatásokat juttat a civil szervezeteknek. Fontos szempont, hogy megtörténjen a civil szervezetek bevonása a döntési folyamatokba, a szempontrendszer kialakításába és a részben normatív alapon történő elosztásba.

A szabad szoftverek elterjedésének elősegítése

Cél: Ki kell dolgozni a civil szervezetek munkáját és kommunikációját elősegítő szabad (nyílt forráskódú) szoftvereket tartalmazó támogatási csomagot. A feladat végrehajtásában fontos szerepet kell kapniuk az ezen a területen tevékenykedő civil szervezeteknek is. E feladattal összefüggésben elő kell segíteni a civil szervezetek illegális szoftverhasználatának legálissá tételét, „fehérítését". Fontos cél a terület jogi szabályozásának megalkotása és tisztázása.

A deliberatív demokrácia erősítése

Cél: Elő kell segíteni a nyilvánosság új lehetőségeinek elterjesztését, a politikai részvétel megújítását, valamint az állampolgárok aktivitását és társadalmi döntésekbe való bevonását erősítő és mérlegelő (deliberatív) demokrácia fejlődését. Ehhez az IHM honlapján lehetővé kell tenni a civil szervezetek (és az állampolgárok) hozzászólásainak közzétételét, meg kell teremteni a „civil kontroll", a véleménynyilvánítás fórumait, például társadalmi viták, konzultációk szervezésével, szakértői adatbázisok összeállításával és különféle szavazási lehetőségek biztosításával.

Informatikai Civil Fórum

Cél: A minisztérium az informatikával foglalkozó civil szervezetekkel közösen biztosítson olyan fórumokat, ahol a szervezetek képviselői kifejthetik véleményüket az információs társadalommal kapcsolatos kérdésekben.

A biztonság és a bizalom növelése

Cél: Az információs társadalom vívmányait felhasználó állampolgárok jogainak védelme érdekében az állami és civil szervezetek együttműködési formáinak kialakítása,

közösen kidolgozandó ajánlások megfogalmazása. Az internet felhasználó-barát és biztonságos igénybevételéhez a megfelelő jogi környezet biztosítása mellett szükség van arra, hogy a felhasználók megfelelő információkkal felvértezve csatlakozzanak a világhálóra. Ehhez elengedhetetlen egy olyan folyamatosan működő és könnyen elérhető felvilágosító, tájékoztató jellegű jogvédő szolgáltatás, amelyet a felhasználók bizalommal igénybe vehetnek. A normatív szabályozás mellett támaszkodni kell az önszabályozásra és az alternatív vitarendezési szolgáltatásokra, amelyeknek az államhatalmi és a társadalmi szervezetek szoros együttműködésén kell alapulniuk.

Az eEsély program hálózata, IT-mentori szolgáltatás

Cél: Annak érdekében, hogy a civil szervezetek egységes szolgáltatásokkal és egységes színvonalon legyenek képesek bekapcsolódni az esélyegyenlőség megteremtésének munkájába az információs társadalomban, ki kell alakítani az *eEsély* programban az *eMagyarország* pontokon (valamint egyéb civil szervezeteknél is) igénybe vehető IT-mentori szolgáltatások minőségi standardjait.

Kutatás és fejlesztés

Cél: A civil stratégián belül a kutatás és fejlesztés a civil szervezetek működésének, az alulról jövő kezdeményezéseknek a támogatására szolgáló alkalmazások fejlesztését jelenti, melynek természetesen része lehet az igényfelmérés, a „legjobb gyakorlatok" *(best practices)* elemzése, a különféle adatbázisok összeállítása, a nem nyereség-érdekeltségű, önkéntes hazai szoftverfejlesztés és a közhasznú tartalomfejlesztés (például *sourceforge.org* vagy *wikipedia.org*) egyaránt.

A civil szervezeteknél a kutatási tevékenység támogatása elsősorban a *MITS* monitorolásával összefüggő feladatokat érinti, ahol döntően a *PPP* modellt kell alkalmazni.

PPP modellek kialakítása

Cél: A civil szervezetek és a minisztérium együttműködésének jelentős mértékben a *PPP* modell szerint kell megvalósulnia. Ennek során a lehetséges területek, témakörök és szakmai tartalmak meghatározása körültekintő munkát és tervezést igényel, amelyben az érintett civil szervezetek szintén jelentős szerepet vállalhatnak.

Az IHM döntési mechanizmusainak átalakítása a civil szempontok figyelembevételével

Cél: A minisztérium az információs társadalom fejlesztése területén szerepet vállaló civil szervezetek számára kidolgozza azt a lobby-szabályzatot és azokat a döntési mechanizmusokat, melyek révén a civil társadalom felől érkező vélemények, észrevételek

és javaslatok megjelenhetnek és beépülhetnek a minisztérium munkájába. Különösen fontos, hogy mindezek érvényesüljenek a minisztérium civil stratégiájának gördülő tervezésében és megvalósításában.

Felhasznált források

Bíró Endre (2002): *Civil szervezetek jogi környezete Magyarországon.* Budapest: EMLA Egyesület.

Bocz János – Gyulavári Antal – Kuti Éva – Locherné Kelédi Ildikó – Mészáros Géza – Sebestyén István (1993): *Nonprofit szervezetek Magyarországon.* Budapest: KSH.

EMLA Egyesület (2002): *NOSZA projekt tanulmányai.* Budapest. http://www.emla.hu/nosza

Ferge Zsuzsa (1998): Egy mítosz társadalmi ára. Nemzetközi paradigmaváltás és magyar szociálpolitika. *Társadalmi Szemle,* 8–9.

Harsányi László (2004): *A harmadik szekto.* http://www.budapest.hu/engine.aspx?page=20040922-cikk-civil_tanulmanyok

Harsányi László – Széman Zsuzsa: Nonprofit Kutatócsoport. http://www.nonprofitkutatas.hu/letoltheto.php

Kuti Éva: *Hívjuk talán nonprofitnak.* Nonprofit Kutatócsoport, http://www.nonprofitkutatas.hu/letoltheto.php

Kuti Éva (szerk.): *Nonprofit szektor Magyarországon.* Nonprofit Kutatócsoport, http://www.nonprofitkutatas.hu/letoltheto.php

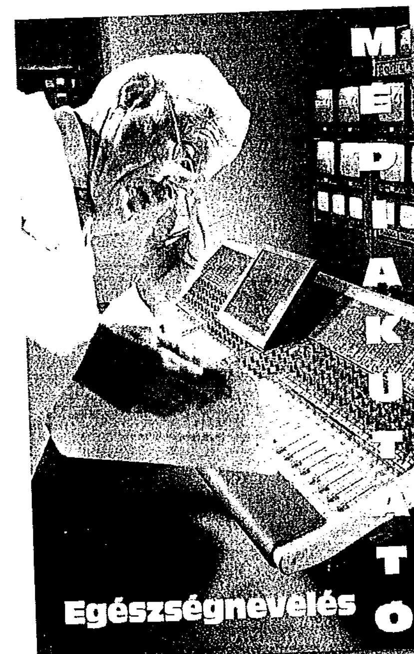
Kuti Éva – Marschall Miklós (szerk.): *A harmadik szektor – tanulmányok.* Nonprofit Kutatócsoport, http://www.nonprofitkutatas.hu/letoltheto.php

Központi Statisztikai Hivatal (2002): *Nonprofit Szervezetek Magyarországon, 2000.* Budapest: KSH.

Lester M. Salamon – Helmut K. Anheier (1995): *Szektor születik.* Budapest: Nonprofit Kutatócsoport.

NIOK (2004): *Magyarországi civil szervezetek informatikai és egyéb kommunikációs jellemzői.* Kutatási Jelentés. 27–28.

Seattle-i Nyilatkozat. http://diac.cpsr.org/diac-00/seattle-statement.hungarian.shtml

Megjelent a Médiakutató legfrissebb száma!

A tartalomból:

- Császi Lajos az egészségnevelés médiareprezentációjáról
- Wild Judit és Gordon A. Gow a mobiltelefon-használatról
- Bajomi-Lázár Péter a magyarországi helyi rádiók működéséről
- Hirschler Richárd, Kulin Ferenc és Pálfy G. István a rendszerváltás médiájáról
- Szabó Sára az ikertornyok elleni merénylet közvetítéséről
- Papp Z. Attila a romániai magyar újságíró-társadalomról
- Sükösd Miklós a Kóczián-ügyről

Kapható a nagyobb újságosstandokon és könyvesboltokban, vagy megrendelhető az **info@mediakutato.hu** címen.

Ára a boltokban **600 Ft,** előfizetőknek **500 Ft**

Külföldi laptárs-ajánló

First Monday

www.firstmonday.org
2005 február

The media's portrayal of hacking, hackers, and hacktivism before and after September 11
Sandor Vegh: *A számítógépes kalózkodás, a hackerek és a hacktivizmus szeptember 11. előtt és után*

The social structure of free and open source software development
Kevin Crowston, James Howison: *A szabad és nyílt forrású szoftver-fejlesztés társadalmi struktúrája.*

A framework for Internet archeology: Discovering use patterns in digital library and Web-based information resources
Scott Nicholson: *Az Internet-régészet lehetséges keretei: a digitális könyvtárak és a világhálón elérhető információ-források használati mintáinak feltárása*

Reflecting on the digit(al)isation of music
David Beer: *Gondolatok a zene digitalizációjáról*

NetFuture

http://netfuture.org
2005. január
Technology and Human Responsibility – *A technológia és az emberi felelősség*

Logic, DNA, and Poetry
Steve Talbott: *Logika, DNS és költészet*

Information research

http://informationr.net
2005. január

Meaning and authority: the social construction of an 'author' among information behaviour researchers
Michael Olsson: *Szándék és szakmai tekintély: a „szerzői státus" társadalmi konstrukciója az információs viselkedés kutatóinak körében*

The nature of information and its effective use in rural development
Hester Meyer: *Az információ sajátosságai és hatékony felhasználása vidéki környezetben*

Managers look to the social network to seek information
Maureen L. Mackenzie: *A menedzserek a társadalmi hálózatokban keresnek információt*

Spreading the load: mobile information and communications technologies and their effect on information overload
David Allen: *A terhelés szétterítése: a mobil információs és kommunikációs technológiák és az információs túlterhelésre gyakorolt hatásuk*

New Media & Society

www.new-media-and-society.com
2004 június

Social interactions across media: interpersonal communication on the internet, telephone and face-to-face
Nancy K. Baym, Yan Bing Zhang, Mei-Chen Lin: *Különféle médiumok közvetítésével létrejövő társadalmi kölcsönhatások: interperszonális kommunikáció az interneten, telefonon és személyes érintkezés során*

Mobile communication as a social stage: meanings of mobile communication in everyday life among teenagers in Finland
Virpi Oksman, Jussi Turtiainen: *A mobil kommunikáció mint társadalmi színpad: a mobil kommunikáció jelentésrétegei a tinédzserek mindennapi életében Finnországban*

Reconsidering political and popular understandings of the 'digital divide'
Neil Selwyn: *A „digitális megosztottság" politikai és közkeletű értelmezéseinek újra-átgondolása*

News in online and print newspapers: differences in reader consumption and recall
Leen d'Haenens, Nicholas Jankowski, Ard Heuvelman: *Hírek a nyomtatott és az online megjelenő újságokban: az olvasók hírfogyasztásában és a hírek észben tartartásában mutatkozó különbségek*

Interactive uses of journalism: crossing between technological potential and young people's news using practices
Jaana Hujanen, Sari Pietikäinen: *Az újságírói munka interaktív felhasználásai: a technológiai lehetőségek és a fiatalok körében kialakult hírkezelési gyakorlat találkozási pontjai*

Globalizations

http://journalsonline.tandf.co.uk.
2004. december

Connection and constitution: locating war and culture in globalization studies
Tarak Barkawi: *Összefüggések és összetevődések: a háború és a kultúra hely-meghatározásai a globalizációs tanulmányokban*

Promoting human rights in the era of globalization and interventions: the changing spaces of struggle
Micheline Ishay: *Az emberi jogok ügyének előbbrevitele a globalizáció és az intervenciók korában: a változó küzdőterek*

Globalization and difference: displacement, culture and homeland
Patrick Imbert: *Globalizáció és különbözés: a helyváltoztatás, a kultúra és a szülőföld*

Globalization, the Celtic Tiger and social outcomes: is Ireland a model or a mirage?
Peadar Kirby: *Globalizáció, a kelta tigris és társadalmi következmények: Írország vajon modell vagy délibáb?*

Global civil society or 'networked globality': beyond the territorialist and societalist paradigm
Barrie Axford: *Globális civil társadalom vagy „hálózati globalitás": túllépve a territórium- és társadalom-központú paradigmán*

The new geography of global civil society: NGOs in the world city network
Peter J. Taylor: *A globális civil társadalom új földrajzi képe: a civil szervezetek a világvárosok hálózatában*

Constructing opposition in the age of globalization: the potential of ATTAC
Vicki Birchfield, Annette Freyberg-Inan: *Az ellenállás megszervezése a globalizáció korában: az ATTAC lehetőségei*

'Another Europe is possible'? Labour and social movements at the European social forum
Andreas Bieler, Adam David Morton: *„Lehetséges egy másik Európa?" Munkás-szervezeti és társadalmi mozgalmak az európai társadali fórumon*

Understanding world affairs: the potential of collaboration
James N. Rosenau: *A világméretű problémák megértése: az együttműködésben rejlő lehetőségek*

English summaries of the original Hungarian studies

CONTENTS

INTRODUCTION

Jody Jensen – Ferenc Miszlivetz

The changing language and widening horizon of civil society

The paper presents the problems of discourse of civil society in a way combining historical perspective with ability to trace contemporary trends both in social debates and theoretical disputes. The author aim is to present the dynamics of the discourse of civil society in the region of Central Europe and connecting this process with wider phenomena on a European and global scale. It was in Central Europe that the idea of civil society was revived in the 1970s and 1980s. The interpretation of this idea – and civil society itself – however went through a real metamorphosis after 1989. Certain parts of it disappeared altogether; others were transformed, several movements turned themselves into political parties; local initiatives either faded away, or were coopted by local politics, and many civil organisations were forced to sell themselves in a financial or political sense to survive. The result was a crisis of the original idea of civil society. At the same time, however, the discourse of civil society was given new dynamics by the European integration and the global social movements.

Balázs Vedres – László Bruszt and David Stark

Organizing Technologies: Genre Forms of Online Civic Association in Eastern Europe

How do civic associations in Eastern Europe organize themselves online? Based on data collected on 1585 East European civil society Web sites, the authors identify five emergent genres of organizing technologies: newsletters, interactive platforms, multilingual solicitations, directories, and brochures. These clusters do not correspond to stages of development. Moreover, newer Web sites are more likely to be typical of their genre, suggesting that forms are becoming more distinctive. In contrast to the utopian image of a de-territorialized, participatory global civil society, the authors' examination of the structure of hyperlinks finds that transnational types of Web sites are not inclined to be participatory. Whereas other paradigms focus on inequality of users' online access, the authors probe inequality in the accessibility of Web sites to potential users through search engine technology and show how this varies across different types of civil society Web sites.

Peter Levine

The Internet and Civil Society

As civil society moves online, some worrying trends are beginning to emerge. This paper examines five main grounds for concern: inequality, weakened social bonds, diminished public deliberation, rampant consumerism, and the impact of eroding privacy on the freedom of association. The purpose of the author is not to issue dire predictions about the probable effects of the Internet on civil society. Rather, his paper identifies some potential problems that we can still solve. The Internet may prove beneficial to civil life but that does not justify ignoring potential risks. The Internet cannot be faulted if civil society is irreparably weakened: we will deserve the blame for our failure to act.

Lilla Juhász

Civil society, modernization, ICT – what is the message of Wilson's diamond?

Based on Ernest J. Wilson's theory, the author of the paper analyzes the paths modern societies follow when from industrial societies they develop into information societies. She focuses her attention on the functioning of social structures in which the operation of the system as a whole is determined by the ubiquitous intertwining networks of four key social subsystems. Having discussed the Wilson model, she outlines some modes of efficient online operation for civil organizations.

László Z. Karvalics

On the Hungarian history of the civil axes in Wilson's diamond structure

The paper, from an historical perspective, detects the functioning of Wilson's diamond structure, representing the interconnectivity of the four key actors of modernization through six channels, back to the year 1777, with special regard to the three axes that meet in the vertex of civil society In the history of Hungarian efforts in this respect pre-eminence should be attributed to the interaction between the Academic and the Civil sectors of society, which for the longest period of time has been the most effective and well-balanced channel of modernization. Therefore, its strategic value is enormous, and since the Business sector has already been taking advantage of this potential in a smart way, it is highly desirable that the Public sector should also realize it, and launch appropriate subvention projects.

Sándor Ferge

Common „stuff"

According to Murphy's law, if something can go wrong, it will. Consequently, complex systems do not work. (Zimurgy, of course, argues that even simple systems do not work, either.) As regards production and application processes of the „stuff" characteristic of the information society, we often experience that „something does not work well". This is true not only for hardware and software but for information systems and development projects as well. The author of this paper seeks some explanation to these phenomena. He asks whether Murphy is right, and, concerning information society, we should keep in mind Ginsberg's theorem: „First, you can't win; second, you can't draw the game; third, you can't quit")? Or is it possible that in this case just another law is in effect, according to which only those systems do work well whose models suit the attributes of the „stuff" to be operated. (The author hopes he has presented a convincig answer to this question, and Rudnicky's Nobel principle does not apply to his paper: „Only the ones that understand something perfectly can speak about it absolutely incomprehensibly."

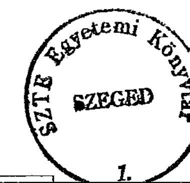
Gábor László

Information strong-box for those revealing human rights abuses

By augmenting societal assets, social entrepreneurship provides significant contribution to reducing social and economic differences. The prominent social enterprise *Benetech* has developed its *Martus* system as an open source technology tool designed to assist civil organizations, activists, and journalists that reveal serious offenses against human rights in collecting, safeguarding, organizing and disseminating information about human rights abuses. This system provides grassroot NGOs and individuals with a wholesome and secure strong-box that enables them to securely store their records on off-site servers with easy-to-use software, preserving crucial evidence for research, investigation and prosecutions.

CIVIL STRATEGY OF THE HUNGARIAN MINISTRY OF INFORMATICS AND COMMUNICATIONS

FOREIGN JOURNALS

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 1.
X 13081

„A civil szervezetek igen fontos szerepet játszhatnak a társadalmi demokratizálódás és az állampolgári részvétel megalapozásában és elősegítésében. Ez azonban távolról sem tekinthető garantáltnak. A civil szervezetek sok esetben nem hiteles ügynökei az autentikus civil társadalomnak, hanem a gyenge és erélytelen demokráciákban gyakran a kormányok, politikusok vagy egyes személyek teremtményei, akik hatalmuk és befolyásuk növelésére és anyagi érdekeik előbbre vitelére használják fel őket. Az új civil szervezetek egyik fő problémája Kelet- és Közép Európában, valamint a világ más »kevésbé fejlett« részein az, hogy a helyi társadalmakban hiányzik a legitimációjuk. A legitimáció problémája a megfelelő források és a helyi szponzorok hiányából fakad."

(Jody Jensen – Miszlivetz Ferenc)

„Azok, akik használják az internetet, aktívabb résztvevői a civil társadalomnak, mint azok, akik nem létesítenek hálózati kapcsolatot. Ez a korreláció azonban nem bizonyítja, hogy az internethasználat előmozdítaná a civil aktivitást. Lehet valami más is, ami az internethasználókat arra készteti, hogy részt vegyenek különféle csoportok tevékenységeiben: ha nem a jövedelmük és a képzettségük, akkor esetleg a koruk, az energiájuk, a családi helyzetük vagy az aktuális trendekre való általános fogékonyságuk is fontos motiváló erő lehet. Az ilyen emberek korán alkalmazni kezdik azokat a technológiákat, amelyeket a lakosságnak még a fele sem használ: bármilyen személyes jellemvonásuk helyezi is őket az internet-hozzáférés élvonalába, ugyanaz késztetheti őket az *offline* csoportokban való aktív részvételre is."

(Peter Levine)

„A civil szerveződés online területei – szoros kapcsolatban az *offline* tevékenységekkel – nem egységes, univerzálisan látható és hozzáférhető új közéleti szférát, hanem változatos konkrét közösségekből összetevődő mezőt alkotnak. A láthatóság egyenlőtlenségeit a hírportálok szerkesztőinek és a keresőprogramok tervezőinek a tevékenysége is befolyásolja, és ez – összefüggésben a honlapok jellemző vonásainak kombinációival – behatárolja a részvételi honlapok hozzáférhetőségét."

(Bruszt László – David Stark – Vedres Balázs)

Ára: 770 Ft

Információs Társadalom ... évfolyam 1. szám

Információs Társadalom

civil társadalom

2005. V. évfolyam 1. szám